

061
У-492

НАУКОВИЙ ВІСНИК ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Рік заснування 1996

Випуск 458

Географія

Збірник наукових праць

Перевірено 2015

B 71355

Чернівці
Чернівецький національний університет
2009

ЧНУ
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ЗАЛ
наукової літ-ри

Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 458: Географія. – Чернівці: Рута, 2009. – 104 с.

Naukovy Visnyk Chernivetskogo Universitetu: Zbirnyk Naykovykh Prats. Vyp. 458: Geografia. – Chernivtsi, 2009. – 104 p.

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми історичної географії та історії географії, що стосуються загальногеографічних та регіональних питань

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету
імені *Юрія Федьковича*

Редколегія випуску:

д.геогр.н., проф. Руденко В.П. (наук. редактор),
д.геогр.н., проф. Джаман В.О. (заст. наук. редактора),
д.екон.н., проф. Жук М.В.,
д.геогр.н., проф. Круль В.П.,
д.геогр.н., проф. Ющенко Ю.С.,
д.геогр.н., проф. Кілінська К.Й.,
д.геогр.н., проф. Гуцуляк В.М.,
д.геогр.н., проф. Кирилюк М.І.,
к.геогр.н., асист. Кирилюк С.М. (відп. секретар)

Свідоцтво Міністерства України у справах преси та інформації
№ 2158 серія КВ від 12.08.1996.

Загальнодержавне видання
Збірник входить до переліку наукових видань ВАК України

Статті подано в авторській редакції. Погляд редколегії збірника не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ

Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство: нові напрями розвитку	7
Стецюк В.В. Історія географії, історія України: єдність чи альтернатива?	11
Холковська Т.Ю. Поділля у працях Польських вчених на етапі наукових досліджень у XIX – початку XX століття	13
Кокус В.В. Внесок науково-краєзнавчих осередків Поділля у розвиток регіональних географічних досліджень в 20-х роках XX століття	16

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Чаплінський П. Трансформація промислових структур в процесі переходу до ринкової економіки (на прикладі Слупського субрегіону Польщі).	21
Tobolska A. Measurement of geographical distance in company internationalization	26
Круль В.П., Круль Г.Я., Гадельшин О.Р. Часово-просторові особливості формування поселенської мережі та її територіальна організація на кінець XV ст. у межах Прут-Сіретського межиріччя	31
Ковальов О.П. Ландшафт як слід історії становлення території: діахронічна стріла часу	36
Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Дорошкевич С.П. Плейстоценові викопні ґрунти Середнього Побужжя за результатами дослідження нових розрізів	41
Корнус А.О. Тенденції розвитку екістичних процесів у Сумській області	46
Шевченко М.В. Природа сакральності ландшафту	51
Григор'єва Г.В. Просторово-часові особливості виникнення поселень Північної Бессарабії	56
Вальчук О.М., Козачок Т.В. Карст у дорожніх ландшафтах Поділля	62
Горб К.М. Спадщина суспільства як перспективний об'єкт вивчення економічної та соціальної географії	65
Бондар В.В. Пам'ятки сільськогосподарської спадщини в структурі антропогенних заповідних об'єктів Поділля	70

Качаєв Ю.Д.

Географія інвестиційної діяльності: об'єкт, предмет, методологічні принципи 74

Дмитриченко Т.М.

Феноменальність природних умов Ізяславського Краю
(півночі пограничної зони Придніпровської та Подільської височин) 79

Пасічник М.Д.

Динаміка змін смуги руслоформування річки Прут в межах
сіл Неполоківці-Реваківці з 1889 до 2008 року 84

РОЗВИТОК КАРТОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Полякова Н.О., Шевченко В.О.

Картосеміотичні дослідження в Україні: основні етапи та результати 87

Заячук О.Г.

Історія розвитку освіти у Чернівецькій області 95

Печенюк В.О.

Історія ведення земельно-кадастрових робіт в Чернівцях та області 99

CONTENTS

HISTORY OF GEOGRAPHY IN UKRAINE

<i>Denisik G.I.</i> Anthropogenous staid of landscapes: new directions of development	7
<i>Stetsyuk V.V.</i> History of geography, history of Ukraine: unity or alternative?	11
<i>Kholkovska T.Yu.</i> Podillya in Polish scientists' proceedings at the stage of scientific research in the 19 th - at the beginning of the 20 th century.	13
<i>Kokus V.V.</i> The contribution of Podillia scientific ethnological communities to the regional geographic research development in the twenties of the 20th century	16

HISTORIC GEOGRAPHY

<i>Chaplinski P.</i> Transformation of industrial structures in the process of passing to market economy	21
<i>Тобольська А.</i> Вимір географічної відстані в інтернаціоналізації компаній	26
<i>Krul' V., Krul' H., Hadel'shyn O.</i> Temporal-spatial peculiarities of settlement network formation and its territorial organization by the end of the 15 th century within Prut-Siret interamnian region	31
<i>Kovalyov A.P.</i> Landscape as a mark of territory formation history: diachronic arrow of time	36
<i>Matviyishyna Zh.M., Karmazinenko S.P., Doroshkevich S.P.</i> Pleistocene fossil soil of the Middle Pobuzhye region after the new section investigation results	41
<i>Kornus A.A.</i> The Progress Trends of ekistics Processes in the Sumy Region	46
<i>Shevchenko M.V.</i> The nature of landscape's sacrality	51
<i>Hryhorieva H.V.</i> Spatiotemporal Characteristics of North Bessarabia Habitation	56
<i>Valchuk O.M., Kozachok T.V.</i> Karst in road landscapes of Podillya	62
<i>Gorb K.M.</i> The heritage of society as the perspective object of economic and social geography studying	65
<i>Bondar V.V.</i> Anthropogenic protected objects in the structure of agriculture sights of Podillya	70

Kachaev Yu.D.

Geography of investment activity: object, subject, methodological principles of research 74

Dmitrichenko T.M.

Phenomenalness of natural terms of Izyaslavskogo krayu (to the North of boundary area of Pridniprovskoy and Podilskoy sublimities) 79

Pasichnyk M.D.

The dynamic of changes zone process riverbed formation of river Pryt in boundary village Nepolokivtsi - Revakivtsi from 1889 to 2008. 84

DEVELOPMENT OF CARTOGRAPHY RESEARCH AND GEOGRAPHY EDUCATION IN UKRAINE

Polyakova N., Shevchenko V.

Cartosemiotic research in Ukraine: basic stages and results 87

Zayachuk O.G.

The history of education Development in Chernivtsi region 95

Pecheniuk V.O.

History of conduct landed cadastre works in Tchernivtsi and area 99

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ

УДК 911.3

АНТРОПОГЕННЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО: НОВІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

Г.І. Денисик

Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського

Denisik G. I. Anthropogenous staid of landscapes: new directions of development. Active development anthropogenous staid of landscapes in the end of XX - beginnings XX the item has led to allocation in its structure of new directions of researches. Among them researches are allocated: steam dynamic and difficult interrelations between landscape complexes of the allocated classes of anthropogenous landscapes; processes of interaction of landscape-engineering and landscape-technogenic systems with environment; vertical and high-rise differentiation of anthropogenous landscapes; developments and functioning microbranch processes in structure of naturally-anthropogenous and anthropogenous landscapes; specificity of development of derivative processes, in particular in industrial, road, water anthropogenous landscapes; symmetry and asymmetry of anthropogenous landscapes and connected with these phenomena of their development; the objects unique and original anthropogenous reserved and carried to the national inheritance which gradually become the recreation and tourism centres. Activization of researches of anthropogenous landscapes not only in Vynnytsja, but also Kryvorizhskiy, Melitopilskiy, Umanskiy pedagogical universities and of some national universities and branch institutes, in particular and Institute of geography NAN of Ukraine is acknowledgement of development of the specified directions. It is specified also that there are also other new directions of development anthropogenous staid of landscapes. Probably that separate from named in the future become the basis of new sciences. At the same time, it is possible to ascertain now already that allocation of new directions in anthropogenous staid of landscapes is the certificate of development of the science. A number of dissertations of the candidate level, which protected of the specified new directions of development anthropogenous staid of landscapes, in particular high-rise differentiation of flat landscapes, microbranch processes is acknowledgement of it also, and also prepare for protection from derivative processes, unique anthropogenous reserved objects and m.n.

Keywords: anthropogenous landscapes; development directions; perspective researches; processes; reserved objects; landshaftno-engineering systems; a natural zone.

Наявність проблеми. Зацікавленість географів у пізнанні антропогенних ландшафтів зростає. Підтвердженням цього є розвиток досліджень антропогенних ландшафтів науковцями Вінницького, Криворізького, Уманського та Мелітопольського державних педагогічних університетів, частково низки національних університетів – Київського, Львівського, Чернівецького, Таврійського, Дніпропетровського та ін., а також галузевих інститутів, зокрема й Інституту географії НАН України. Як результат, крім традиційних досліджень окремих класів антропогенних ландшафтів почали чітко виокремлюватися нові напрями їх пізнання. Ці напрями потребують більш детального аналізу. В подальшому саме вони визначатимуть особливості розвитку антропогенного ландшафтознавства в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У зв'язку з тим, що антропогенне ландшафтознавство зародилося лише наприкінці XX ст. публікації щодо його нових напрямів розвитку майже немає. Частково ці напрями розглянуті у статті автора [3], та представлені на Міжнародній конференції присвяченій 70-річчю з дня народження Г.Є Гришанкова у Сімферополі (2008 р).

Завдання статті – виокремити й проаналізувати нові напрями розвитку антропогенного ландшафтознавства в Україні.

Результати дослідження. Активний розвиток антропогенного ландшафтознавства наприкінці XX – початку XXI ст. призвів не лише до відомих теоретичних напрацювань й детального пізнання окремих (селитебних, промислових, дорожніх, водних та ін.) класів антропогенних ландшафтів, але й розвитку нових перспективних напрямів їх досліджень. Це значно вищий рівень пізнання антропогенних ландшафтів, завдяки якому можна буде зрозуміти їх «глибинну» суть. До нових і перспективних напрямів досліджень антропогенних ландшафтів відносяться:

– дослідження парадинамічних й парagenетичних взаємозв'язків між ландшафтними комплексами виділених й частково уже пізнаних класів антропогенних ландшафтів, зокрема – селитебних й промислових, селитебних і дорожніх, сільськогосподарських й лісових антропогенних, сільськогосподарських й дорожніх, тафальних і селитебних та інших. Динаміка ландшафтів – один з найменше опрацьованих розділів ландшафтознавства. Ще менше публікацій з динаміки антропогенних ландшафтів.

Враховуючи наявний досвід, динаміку антропогенних ландшафтів варто вивчати в трьох тісно взаємопов'язаних між собою аспектах: ретроспективний аналіз, динаміка самого ландшафтного комплексу та його парадинамічні й парагенетичні зв'язки з довкіллям. Будь-які ландшафтні комплекси формуються не в ізольованому просторі, особливо антропогенні, а вписуються у складну мозаїку наявних ландшафтів. Уже саме формування нового ландшафтного комплексу у відносно збалансованій структурі наявних ландшафтів супроводжується посиленням контрастності середовища та активізацією обміну речовиною й енергією між ними. Утворюються складні й активно діючі парадинамічні й парагенетичні системи. Загальні особливості функціонування парадинамічних й парагенетичних взаємозв'язків між окремими класами антропогенних ландшафтів частково розглянуті [1,6]; детальніше прослідковано на прикладі антропогенних парагенетичних ландшафтних комплексів м. Вінниці [8]. Їх у межах Вінниці виявлено й обґрунтовано 50 типів і 17 підтипів. Проаналізовані процеси формування, функціонування, динаміки та розвитку міських парагенетичних ландшафтних комплексів, їх значення та роль у формуванні численних екопроблем міста;

– цікавим та актуальним є пізнання процесів взаємодії ландшафтно-інженерних та ландшафтно-техногенних систем з довкіллям, особливо в просторово-часовому аспекті. Часто упродовж життя лише одного покоління людей ландшафтно-інженерні системи зароджувались, активно функціонували й занепадали. Вивчення “досвіду” їх впливу на довкілля допоможе уникнути низки екологічних проблем у майбутньому. Такі ландшафтно-інженерні системи своєрідні моделі, лабораторії антропогенного ландшафтознавства, де без особливих матеріальних затрат можна прослідкувати розвиток усіх притаманних цим системам процесів та розробити заходи щодо адаптації ландшафтно-інженерних та ландшафтно-техногенних (існуючих або нових) систем до сучасних або майбутніх ландшафтів. У лісопасовищній (північна частина смуги мішаних хвойно-широколистих лісів) зоні, зразком є ландшафтно-інженерні й ландшафтно-техногенні меліоративні й польдерні системи; у польовій (степовій) зоні – зрошувальні, у лісопольовій – у менших масштабах, але осушувальні й зрошувальні системи. У типовому лісополі, особливо на Придністер'ї, уже звичними є тепличні ландшафтно-інженерні системи, зокрема у селах. Вони (теплиці) чітко прослідковуються, навіть із космосу, а вплив на довкілля цього часу ще не досліджено.

Поки-що лише констатуємо факт наявності таких своєрідних ландшафтно-інженерних систем;

– дослідження *вертикальної та висотної диференціації антропогенних ландшафтів і зумовлених ними динамічних процесів*. Особливо це стосується селитебних і промислових ландшафтів, де продовжує активно формуватися двоярусна (підземна і наземна) структура унікальних ландшафтних комплексів, котрі, як не дивно, мають цікаве майбутнє. Висотна диференціація гірських ландшафтів досліджена значно краще ніж рівнинних. Захищена лише одна кандидатська дисертація з висотної диференціації ландшафтів Поділля [5], де виокремлено чинники висотної диференціації ландшафтів (натуральні й антропогенні), висотно-ландшафтні рівні – високий або денудаційний, середній або типовий і нижній або акумулятивний, частково розроблено заходи раціонального природокористування у межах Поділля з врахуванням висотної диференціації антропогенних ландшафтів регіону;

– дослідження *розвитку та функціонування мікроосередкових процесів у структурі антропогенних ландшафтів*. Сучасне ландшафтно – і екологічно дестабілізоване середовище характеризується аномально швидкими змінами структурної організації геокомпонентів і ландшафтних комплексів та взаємозв'язків між ними. В таких умовах активно розвиваються мікроосередкові процеси – прояв нових ландшафтних, екологічних, енергетичних, речовинних та інших зв'язків, що формуються у навколишньому середовищі. Їх вивчення є перспективним. З одного боку – мікроосередкові процеси розвивають причини й механізми плинних тенденцій трансформації на локальному рівні та можливу перспективу їх регіоналізації, а з іншого – враховуючи їх індикаторне значення, відкривається шлях до управління станом природного середовища і можливість попередження виникнення небажаних або агресивних процесів та явищ на ранніх стадіях їх розвитку.

Ступінь небезпеки того чи іншого мікроосередкового процесу поки – що оцінюється умовно і, переважно, лише з антропоцентричних позицій, тобто з погляду «користі» для людини. Разом з тим, супутні їм явища, що обов'язково виникають як наслідок цілеспрямованих змін, уже відносяться до категорії «несприятливих». Загрозою може стати розширення ареалу розвитку мікроосередкових процесів. Польові дослідження Шмагельської М.О. [7] дали можливість виділити чотири основних категорії мікроосередкових процесів: стабільні, згасаючі, агресивні й пульсуючі. При цьому важливо встановити достовірними

чи недостовірними, як *індикатори*, є ці мікро-осередкові процеси;

– *дослідження специфіки розвитку похідних процесів в антропогенних ландшафтах*. Насамперед це стосується промислових (особливо гірничопромислових) та селитебних ландшафтів. За минулі 50-60 років активний розвиток похідних процесів спостерігається в усіх класах антропогенних ландшафтів й в усіх регіонах України. Від інших, вони виокремлюються тим, що у більшості випадків похідні процеси є передбачуваними. Райони їх майбутнього розвитку відомі, а значить прояв небажаних похідних процесів можна прогнозувати, що робить їх дослідження перспективними. Розпочаті детальні дослідження похідних процесів в антропогенних ландшафтах Кривбасу. Регіон дослідження вибрано вдало. Прояв похідних процесів тут настільки чітко виражений, а самі процеси настільки оригінальні, що в подальшому вони можуть стати класичними зразками подібних антропогенних похідних процесів у будь-якому регіоні. Кривбас уже зараз можна розглядати як модельний регіон для розробки заходів з оптимізації похідних процесів не лише в гірничо-промислових, але й селитебних, водних антропогенних та інших ландшафтах;

– *дослідження симетрії й асиметрії антропогенних ландшафтів та пов'язаних з цими явищами їх розвитку*. У перспективі саме через дослідження симетрії й асиметрії ландшафтних комплексів можна буде вирішити низку проблем пов'язаних з раціональним природо-користуванням у межах височин, передгірських й гірських територій. Явищу симетрії й асиметрії в природі більше уваги приділяють математики, фізики, біологи. Географи й ландшафтознавці лише починають вивчати окремі особливості ландшафтних комплексів, що зумовлені їх симетрією й асиметрією. Майже всі у захваті від унікальної природи й ландшафтів Дністерського каньйону, але мало хто звертає увагу на те, що оригінальна природа цього феномену зумовлена як асиметрією басейну Дністра загалом, так і його структурних частин – зокрема Середнього Придністер'я та Великого каньйону Дністра. Не було б у природі симетрії й асиметрії, не було б різноманіття ландшафтних комплексів. Невипадково й «золотий поділ» асиметричний;

– *дослідження унікальних та оригінальних антропогенних об'єктів й територій*. Тривалий період формування антропогенних ландшафтів, їх різноманіття й своєрідність призвели до виокремлення в структурі антропогенних ландшафтів не лише оригінальних, але й унікальних територій та об'єктів, частина з яких уже зараз є складовими

національної спадщини. Більше того, почали активно розвиватися окремі напрями вивчення такої спадщини, зокрема індустріальної, а в майбутньому перспективними будуть й інших – сільськогосподарської, лісопромислової, селитебної, белігеративної тощо. Поки що переважає вивчення індустріальної спадщини. Це закономірно. Об'єкти індустріальної спадщини є найбільш яскравими представниками антропогенної спадщини [4]. На черзі сільськогосподарська – представлена часто унікальними об'єктами тисячорічної сільськогосподарської культури. Етнографи та культурологи вважають, що саме землеробські народи зробили найвагоміший внесок у розвиток світової культури. Навіть тепер, коли селянська праця давно уже вважається найбільш некваліфікованою і простою, фахівці поступово переконаються, що вона сприяє формуванню людськості в людині й потребує ще вищої кваліфікації, ніж праця індустріального робітника [2].

Висновки. Нові напрями розвитку антропогенного ландшафтознавства почали виокремлюватися лише наприкінці ХХІ ст. Їх значно більше ніж розглянуто. Становлення й розвиток нових напрямів в антропогенному ландшафтознавстві проходить нерівномірно. Безперечно, що у майбутньому їх буде значно більше, а окремі, можливо, стануть основою нових наук. Так чи інакше, але виокремлення нових напрямів завжди є доказом того, що наука, у цьому випадку антропогенне ландшафтознавство, розвивається.

Список літератури

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик – Вінниця: Арбат, 1998 – 292 с.
2. Денисик Г.І. Об'єкти національної спадщини в структурі сучасних ландшафтів України / Г.І. Денисик, В.В. Бондар // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті. Матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Кривий Ріг, 1-4 жовтня 2008 р): у 2 ч. / редкол. В.Л. Козаков та ін. – Ч. 1 – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. – с.184-192.
3. Денисик Г.І. Перспективні напрями розвитку антропогенного ландшафтознавства / Г.І. Денисик // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: География. – 2008 – Т. 21 (60). - №2. – с. 53-56.
4. Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали III Міжнародної конференції (м. Кривий Ріг, 1-4 жовтня 2008 р): у 2 ч. / редкол.: В.Л. Казаков та ін. – Ч.1. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. – 278 с.
5. Кирилук Л.М. Висотна диференціація ландшафтів Поділля / Л.М. Кирилук // Автореферат дис. ... канд. геогр. наук. – Львів, 2007. – 19 с.
6. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1973. – 222 с.

7. Шмагельська М.О. Мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах Подільського Побужжя / М.О. Шмагельська // Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Чернівці, 2009. – 17 с.
8. Яцентюк Ю.В. Ландшафтно-технічні системи міст центрального лісостепу України / Ю.В. Яцентюк // Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Київ, 2004. – 19 с.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Курль В.П., завідувач кафедри фізичної географії та раціонального природокористування, Чернівецький національний університет

д.геогр.н., проф. Джаман В.О., завідувач кафедри географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

УДК 551.4

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ, ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ЄДНІСТЬ ЧИ АЛЬТЕРНАТИВА?

В. В. Стецюк

Київський національний університет імені Т.Шевченка

V. V. Stetsyuk. History of geography, history of Ukraine: unity or alternative? Presence of numerous varieties of natural terms of Ukraine, without regard to relatively simple external signs, allow to consider the walks of life. Where Ukrainian ethnos was formed, as discrete ethnogenetichniy space. He is presented flat relief with sublimities, ridges, leas and lowlands, numerous shallow forms of relief of earthly surface (river valleys, terraces of different height and age, ravines and beams, slopes, karstovi watering-cans and underground cavities, tovtrovi leas, erosive ostanци, sandy billows and dunes) by old glacial educations – glyacioidislokaciyami, by a temperate climate, numerous closed reservoirs, large river, with many influxes which united the protoukrainski walks of life, variety of forest-steppe landscapes.

Keywords: discrete ethnogenetichniy space; landscapes.

*Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму Тебе!*

Василь Симоненко¹

Наявність численних різновидів природних умов України, незважаючи на відносно прості зовнішні ознаки, дозволяють розцінювати терени, де сформувався український етнос, як дискретний етногенетичний простір. Він представлений рівнинним рельєфом із височинами, кряжами, пасмами та низовинами, численними дрібними формами рельєфу земної поверхні (річкові долини, тераси різної висоти та віку, яри та балки, схили, карстові лійки і підземні порожнини, товтрові пасма, ерозійні останці, піщані вали та дюни тощо), давніми льодовиковими утвореннями – гляціо-дислокаціями, помірним кліматом, численними закритими водоймами, великою рікою із багатьма притоками, які об'єднували протоукраїнські терени, розмаїттям лісостепових ландшафтів. «*Але зупинявся скіф, ант, русич, козак на кордонах з цими ландшафтами і далі не йшов. І на заваді стояло те, що можна було б назвати «синдромом страху перед гомогенним простором»*» (В. Крисаченко, Є. Мостяєв, 2000). Останній розцінюється як таке природне довкілля, в якому домінують одна чи дуже невелика кількість екосистем. Цим простором уявлялися, і справді служили, задонські степи та північний ліс. Їх уявляли, мабуть, своєрідною «чорною дірою», до якої можна потрапити, але вибратися назад – ніколи.

1. Мешканці Краю постійно перебували у напруженій борні з Римом, Візантією, Персією, Портою, Польщею та іншими могутніми півден-

ними та західними сусідами. І практично нічого не робили для того, щоб підкорити майже незаселену Північ, освоїти безмежний, інколи сторіччями спокійний Степ. Тобто, у разі бажання Край міг би легко досягнути і гіпербореї, і задонські простори. Але не робив цього і був свого часу жорстоко покараний: саме з цих напрямів було завдано смертельних ударів по Краю: у IV – V ст. гунами та аварами, у XIII ст. – монголо-татарами, а в XVII – XVIII ст. – Московським царством.

2. Відносно прості зовнішні ознаки природних умов України часто вводять в оману і самого українця, і його сусідів. Тому, *оцінка природних умов України з позицій системності та автентичності* є важливою також для духовного самоствердження незалежної держави. Після кільканадцяти століть впливу і навіть юрисдикції таких кочових імперій та держав², як Скіфська, Хозарська, Золота Орда та Кримське ханство, опісля пізніших добре відомих гноблень та утисків польської, литовської держав та Російської імперії, після страхітливих світових війн, десятиліть тоталітарного комуністичного ярма можна було не без підстав очікувати утвердження у ментальності навколишньої людності *«сірої» сутності українського етносу, який сформувався на тлі «сірої» природи.*

3. Проте, за зовнішньою лагідністю видноколів українських теренів ховаються незліченні скарби підземних надр, народжені унікальним геологічним розвитком теренів України. Українські води напувають вже не череди коней, овець чи волів, а потужну промисловість держави і її аграрно-промисловий комплекс. Українська земля забезпечує у порівнянні з минувщиною продовольством

¹ - останнім часом ці два рядки часто використовуються різними авторами для ілюстрації своєї відданості справі пошанування своєї держави, видно частіше стали перечитувати незабутнього Василя Симоненка. Проте, уперше як епіграф до географічної публікації цей крилатий вираз був використаний у монографії Я. Олійника та В. Стецюка «Природні та етнокультурні феномени України» (2003)

² - вживаю це означення, зціпивши зуби, оскільки важко уявити поняття «кочова імперія» як сотні тисяч воїнів (а меншою кількістю Русь було не здолати), що покинули рідні кочові стоянки, з жінками, дітьми й батьками, з численними домашніми тваринами і рушили бозна куди, покинувши їх напризволяще перед загрозами з боку агресивних таких же самих сусідів-кочовиків.

удесятеро більший народ, а інші природні ресурси також справно служать українській державі. Відкриваються невідомі сторінки історії, історики та археологи, вільні від імперських вказівок, доводять до широкого загалу об'єктивну інформацію про формування справжнього розвою українського етносу, розвою, не замовленого різними ідеологіями.

4. Виразниками унікальних природних та етнокультурних рис України виступають детально охарактеризовані у монографіях Я. Олійника та В. Стецюка (2003, 2008) заповідники та національні парки держави. Унікальні риси природи кожного з них породжували і об'єднували навколо себе своєрідну етнокультурну сферу, закономірності формування якої відображено наскрізними та локальними зв'язками. Пошук і встановлення таких стосунків виступає способом презентації автентичності природних та етнокультурних рис заповідних теренів України.

5. Кожен із змальованих унікальних природних регіонів України має глибоке за суттю і різноманітне за змістом етнокультурне наповнення. Справедливо набуваючи статусу заповідників чи національних парків (на підставі передусім біологічного різноманіття, наявності рідкісних видів флори і фауни, і лише подекуди – на підставі визначних пам'яток геологічної будови, рельєфу, історії розвитку та інших рис неживої природи), ці регіони, наразі, мають визначні риси етнокультурного характеру, зумовлені впливом природних умов. Виявляються так звана «довкілля творча» функція етногенезу та особливості розвитку присутніх там етнічних груп («соціо-творча функція»). Ці категорії виступають *загальними закономірностями* спільного розвитку природного та етнокультурного середовища.

6. Автентичність певних природних та етнокультурних феноменів на теренах України визначає самобутність і, навіть, харизму деяких сучасних наукових напрямків географічної науки. Наприклад, *статусу середовища життя людини* рельєф і геоморфологічні процеси на теренах України

набули завдяки наступним положенням, які складають *зміст регіональної екологічної геоморфології держави*:

а) властивості рельєфу земної поверхні глибоко укорінені у свідомості українського етносу і є часткою його екосистеми;

б) терени України містять значну різноманітність нерівностей її земної поверхні, що також здавна знаходило свій вияв у характері господарської діяльності, формуванні етнічних відмінностей і різноманітності культурних рис українського народу;

в) отримане на сьогодні різноманіття видів антропогенного впливу на рельєф та перебіг екзогенних геоморфологічних процесів зумовило складний механізм взаємодії ендегенних, екзогенних та антропогенних чинників формування рельєфу; ще складнішими є стосунки рельєфу України та екзогенного морфогенезу з іншими складниками довкілля, що визначає переважну більшість її еколого-геоморфологічних проблем;

г) обрії українського рівнинного рельєфу були і залишаються милим оку українця, сяяли і засівають нині естетичні уподобання його своєрідної ментальності;

д) низка унікальних і почасти грізних природних феноменів на території України (дніпровські пороги, Канівські гори, Подільські Товтри, Кременецькі гори, Святі гори та ін.) закладали в уяві мешканця рівнинних теренів існування певної небезпеки природних процесів, навіть – ризиків;

е) значна міра урбанізації, її давні традиції, які охоплюють часи, починаючи із трипільської археологічної культури, зумовлюють посилену увагу щодо впливу на рельєф процесів, поширених у поселеннях.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Джаман В.О., завідувач кафедри географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

д.геогр.н., проф. Курль В.П., завідувач кафедри фізичної географії та раціонального природокористування, Чернівецький національний університет

УДК 910.4 (091)

ПОДІЛЛЯ У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ВЧЕНИХ НА ЕТАПІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**Т. Ю. Холковська***Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського*

Kholkovska T. Podillya in Polish scientists' proceedings at the stage of scientific research in the 19th - at the beginning of the 20th century. The article examines the main peculiarities of the stage of scientific research in Podillya. Russian empire's and late Rzech Pospolitaya's policy concerning the study of territory as well as the causes of the activation of local lore study are defined. As Podillya had been the constituent part of Rzech Pospolitaya till 1793 the considerable residues of Polish rule remained up to the beginning of the 20th century. The important trend of the scientific interests in Polish local lore study in the 19th - at the beginning of the 20th century was the investigation of Podillya's peculiarities in order to use them in grounding of the Polish pretension to domination in this region. Polish scientists' contribution to the local lore study development has been analyzed because they had made the important contribution into Geography and History of various Podillya's regions in the 19th - the beginning of the 20th century. Those proceedings had laid the foundation for the subsequent Podillya's research. The matter of their statistically-geographical, historically-geographical, geological, cartographical, botanical writings, descriptions and studies was investigated and outlined. The physiographic features of the West and East Podillya, as well as economical and social peculiarities of its inhabitants' life were investigated. Polish scientists' who explored Podillya are described.

Keywords: Podillya, local lore study, Polish scientists, geographical explorations.

Вступ. За другим поділом Речі Посполитої у 1793 р., Поділля, відійшовши під владу Російської імперії, тісно пов'язало свою долю з Україною. Проте в новоутвореній Подільській губернії до початку ХХ ст. продовжували зберігатися значні залишки польського багатівкового панування. Важливим напрямом наукових інтересів польського краєзнавства у ХІХ – на початку ХХ ст. було дослідження фізико- та економіко-географічних особливостей Поділля, що використовувалось для обстоювання великопольських претензій на цей край. Це спонукало польських науковців до активізації досліджень краю, вивчення його природно-ресурсного та економічного потенціалу, що вилилося у видання багатьох друкованих творів стосовно природи і економіки Поділля.

Вихідні передумови. У результаті аналізу опублікованої літератури були досліджені праці, в яких висвітлюються бібліографічні дані про польських вчених (Гальчак С.Д., Баженов Л.В, В. Колесник), характеризуються їх економіко-статистичні доробки (Крикун М.Г.) та аналізуються картографічні здобутки (Я.Р. Дашкевич). Крім цього, багато сучасних авторів описують твори та діяльність того чи іншого польського вченого (Костриця Ю.М., Баженова С.Е., Кошель О.М.). Отже, можна зазначити, що здобутки польських вчених є досить використовуваними у працях різноманітних дослідників: істориків, географів, етнографів, культурологів тощо. Але висвітлення ролі польських вчених у географічних дослідженнях Поділля є неповним і незакінченим, тому їх праці потребують подальшого вивчення і аналізу.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. У статті поставлено ціль аналізувати наукову діяльність польських вчених на етапі наукових досліджень та показати їх внесок у активізацію краєзнавчого руху на Поділлі.

Виклад основного матеріалу дослідження. З розвитком капіталізму в ХІХ — на початку ХХ ст. в Україні відбувається інтенсивний процес самоствердження української нації, її самосвідомості. На Правобережній Україні, куди входило Східне Поділля, цей процес ускладнювався не лише боротьбою з активною політикою русифікації, але й з полонізацією регіону, що базувалася на колоніальних традиціях колишньої Речі Посполитої і реальній соціально-економічній владі місцевих польських поміщиків, шляхти та буржуазії. На Західній Україні, куди входило Західне Поділля, у цей період йшло суперництво за сфери впливу між австро-німецькими і польськими буржуазно-поміщицькими колами, політиками та ідеологами. У цьому протистоянні, в якому, власне, не було місця українському народу, на вістря політичної боротьби з метою виправдання поставлених великодержавних цілей були взяті історія, етнографія, і, зрештою, природничі науки [1, с.12-13].

Історично у ХІХ столітті склалися такі етапи дослідження Поділля:

1) кінець ХVІІІ – сер. ХІХ ст.: зародковий етап поділлєзнавства. Характеризується переважанням у дослідженні краю польських вчених, які розглядають Поділля, як територію, що була провінцією Польщі;

2) сер. ХІХ – поч. ХХ ст.: етап формування і

становлення поділезнавства. Характеризується активним вивченням усіх напрямів життя краю, появою когорт професійних краєзнавців [4, с. 8].

Як на першому, так і на другому етапі територія Поділля активно досліджувалася польськими вченими. Цьому сприяли об'єктивні фактори: понад трьохсотрічне входження краю до складу Речі Посполитої, панування до 1831 року державної польської мови, католицизму, міцні соціально-економічні позиції шляхти. Тому майже у всіх польських публікаціях Поділля розглядалося в контексті історії Речі Посполитої, як її невід'ємна складова частина, обґрунтовувалося «право» Польщі на край, ідеалізувалося його польська колонізація у минулі часи.

Проте, не можна не враховувати, що польські дослідники Поділля XIX ст. зібрали значний фактичний матеріал з життя краю. Деякі елементи краєзнавчих описів на початку XIX століття з'являються в працях С. Сташиця та К. Гіжицького. Перший досліджував геологію Польщі та прилеглих регіонів, зокрема й Поділля. Крім цього вчений склав досить детальні геологічні карти. К. Гіжицький у 1809 виклав свої міркування про цікаві «геогностичні» подробиці Поділля і Волині у книзі «Подорожі в горах Медоборських».

Перше обширне дослідження Подільських земель у XIX столітті, шляхом складання описів його міст і сіл, здійснив Вавжинець Марчинський. У 1820-1823 рр. В. Марчинський видав польською мовою головну наукову працю в трьох томах «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії» [6]. В основу написання праці В. Марчинський поклав поточні архіви Подільської губернської канцелярії та наявну літературу з історії Польщі. Але часто його описи населених місць страждали поверховістю викладу, неточним датуванням, недомовками та іншими прогалинами. У виданні було подано узагальнюючий огляд природних умов та історії Поділля, а в другому та третьому томах уміщені різні за обсягом історико-статистичні довідки про всі міста, містечка й головні села губернії. Саме «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії» пробудив науковий інтерес до регіонального дослідження краю і породив місцевий краєзнавчий рух.

Вже пізніше, у 1843-1846 рр. з'явилося ще одне узагальнення географічних та статистичних відомостей про Польщу, проте Поділля, як її частині, там також приділялася значна увага. Таким виданням став тритомник Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського «Старожитна Польща з погляду географічного, історичного і статистичного» [2].

У 1858 році польський вчений А. Кутопатницький видає «Географію або докладне описання королівств Галіції і Лодомерії». Вчений описує міста і села, заняття населення Галичини, у тому числі і Західного Поділля [5].

Чудовою за своєю наповненістю була праця Густава Бельке «Нарис історії натуральної Кам'янця-Подільського...» (1859) [3]. Вона цікава тим, що дослідник подає не лише фактичний матеріал з геології, палеонтології, ботаніки і зоології, а й згадки про вчених, які також працювали у цих галузях знань.

Значним досягненням польської археографічної науки було видання у 1876-1897 рр. Олександром Яблоновським і Адольфом Павинським 22-томної документальної збірки «Історичні джерела. Польща XVI—XVII ст. Географічний і статистичний огляд», в якій книги 5, 19, 21 повністю присвячені руським землям, що перебували у XVI-XVII ст. в складі Речі Посполитої. Для дослідників Поділля значний інтерес складає том XIX-й, повністю присвячений Волині і Поділлю епохи XVI ст. (1889 р.) і том «Люстрації королівських земель Руських, Волині, Поділля і України першої пол. XVII ст.» (1877), які підготував О. Яблоновський [9]. Описи Подільського воеводства є дуже цінними для знайомства з тогочасними характерними рисами сільського господарства, ремісництва, торгівлі, описами міст, замків, які також відсутні в аналогічних російських та українських публікаціях.

Історико-статистичні розвідки населених місць і церковних приходів Старокостянтинівського, Заславського (Ізяславського) і частково Новоград-Волинського повітів Волинської губернії, які нині складають північні райони Хмельницької області, здійснили краєзнавці В.І. Переговський і А.І. Сендульський, Х. Корнаковський і польський історик Т. Стецький (1862—1871) [8]. Значної уваги складанню історико-статистичних описів місцевостей Галичини і, зокрема, Західного Поділля, приділяли західноукраїнські, польські і німецькі історики і краєзнавці. У 1857 р. був опублікований перший том матеріалів «Галицького історико-географічного словника», який підготував польський історик Ф. Сларчинський. Представляють інтерес повнотою даних «Географічно-статистичний опис Галичини» Г. Ступницького (1869), «Путівник статистично-географічних відомостей усіх місцевостей Галичини» Т. Оржеховського (1872), «Енциклопедія до краєзнавства Галичини під поглядом історичним, топографічним, статистичним...» А. Шнайдера (Т. 1—2. 1868—1874). Крім того, в другій половині XIX ст. вийшли з друку спеціальні історико-статистичні описи Тер-

нопільського (М. Новицький, 1872; В. Сатке, 1895), Тереховлянського (Ю. Байгер, 1899) та Підгаєцького (М. Недзвецький, 1896) повітів.

Наприкінці XIX великий поштовх у своєму розвитку отримали саме геологічні науки. Цим пояснюється кількість вчених-геологів геоморфологів, які плідно працювали в цьому напрямі. На жаль, комплексні географічні дослідження ще не були розпочаті, і вчені працювали у певних вузьких галузях наук. У 1875 р. виходить праця відомого польського геолога М. Ломніцького. Вчений досліджував міоценові відклади на території Поділля, а також відкрив новий різновид амоніту. М. Ломніцький брав участь у складанні «Геологічного атласу Галіції». Також відомими дослідниками були І. Семірадський, який у співавторстві з Е. Дуніковським здійснив геологічний опис Польщі та прилеглих країв та К. Пржемиський, який описав Балтський ярус порід.

Також не можна не згадати про метеорологічні дослідження, які здійснювалися Варшавським товариством розвитку руських ремесел і торгівлі. Такі спостереження велися з 1887 по 1910 рік, що дає нам зараз цінний фактичний матеріал, який можна аналізувати та порівнювати з теперішніми кліматичними умовами.

Майже 30 років свого життя власник с. Котюжани під м. Могилевом-Подільським Владислав Побуг-Гурський (1822-1901) присвятив розшукам документів у родинних архівах краю і написанню під наставництвом Й. Ролле книги «Повіт Могилівський в Подільській губернії: географічно-історичний опис міст, містечок, сіл» [7], яка вийшла з друку в Кракові уже після смерті автора у 1903 р.

Цікавість у дослідників викликає капітальна праця польського історика і краєзнавця Яна Гіжицького (Волиняка) (1844-1925) «Опис найважливіших місцевостей в Старокостянтинівському повіті на Волині» (1910). Майже на 800 сторінках книги автор помістив докладні нариси про міста Старокостянтинів, Теофіполь, Волочиськ, Красилів, чимало сіл, а також подав описи палацево-садибних архітектурних ансамблей, католицьких храмів.

Висновки і перспективи. Зрозуміло, що історико-статистичні і географічні описи населених місць Поділля не рівнозначні за якістю, професійністю і об'єктивністю виконання, є носіями соціального замовлення тогочасної політичної системи. Негативно позначилися на таких працях відсутність єдиних методик вивчення, слабка їх наукова обґрунтованість, суб'єктивні підходи до висвітлення окремих питань у роботі авторів. При

всіх недоліках описи нагромадили значний фактичний матеріал про різні регіони, виявили так звані «білі плями» в їх минулому, привернули увагу науковців і краєзнавців до глибокого вивчення географії та історії міст і сіл України і, зокрема, Поділля. Зусиллями польських учених і краєзнавців XIX — початку XX ст. було також надруковано чимало наукової літератури з географії та історії Подільського краю, його різноманітних місцевостей.

Аналіз доробку польських вчених дає змогу оцінити стан географічних знань у XIX столітті та здійснювати подальші історико-краєзнавчі дослідження Поділля.

Список літератури

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали/ Лев Васильович Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480с.
2. Balinski M. Starozytna Polska pod wzgledem geograficznym, historycznym i statystycznym / M. Balinski, T. Lipinski. – Warszawa, 1843. – 128 s.
3. Belke G. Rys historyi naturalnej Kamienca Podolskiego, poprzedzony krotka wiadomoscia o pracach uchonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, w Polsce w XIX wieku / Gustaw Belke. – Warszawa, 1859. – 114s.
4. Денисик Г.І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Г.І. Денисик // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 1. – С.6-9.
5. Kutopatnicki A. Geografia albo dokladne opisanie krolewstw Galicyi i Lodomeryi / Kutopatnicki A. – Lwow, 1858. – 104s.
6. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / Wawzyniec Marczynski. – Wilno, 1820 – 350 s.
7. Pobog-Gorski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno-historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysiolkow, futorow / Wladyslaw Pobog-Gorski. – Krakow, "CZASU", 1902. – 347 s.
8. Stiecki T. Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Stiecki T. – Lwow, 1864 – 245 s.
9. Jablonowski A. Zrodla dziejowe: w XXII t. / A. Jablonowski. – Warszawa, 1877-1897. – Т. V: Lustracye krolewszczyzn ziem ruskich, Wolynia, Podola i Ukrainy. – 1877. – 476 s; Т. XIX: Ziemie ruskie. Wolyn i Podole. – 1889 – 511 s.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Денисик Г.І., завідувач кафедри фізичної географії, Вінницький державний університет
к.геогр.н., доц. Яцентюк Ю.В., кафедра фізичної географії, Вінницький державний університет
к.геогр.н., доц. Воловик В.М., кафедра екології та охорони навколишнього середовища, Вінницький соціально-економічний Інститут Університету «Україна»

УДК 910.4 (091)

ВНЕСОК НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ОСЕРЕДКІВ ПОДІЛЛЯ У РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Кокус В.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського

Kokus V.V. The contribution of Podillia scientific ethnological communities to the regional geographic research development in the twenties of the 20th century. In the article on the basis of the literature data analysis the contribution of Podillia scientific ethnological communities to separate nature component studies such as: geologic framework, mineral resources, topographies, climate, water resources, soils, flora and fauna was examined. There analyzed the work of the most active district ethnological communities of Podillia: Vinnitsa, Tulchin, Mogiliv-Podilskyi, Proskuriv, Kamianets-Podilskyi communities. It has been found that the natural investigations made by the ethnological communities were mainly applied research and they pointed to the natural resources observation for economic needs. Therefore, the ethnological communities gave most of all attention to studies of mineral resources, soils, climate, soil cover, weeds, insect-pests. The ethnological communities closely coordinated their activities with the district planning committees. It has been found that in the twenties of the 20th century the first works concerning comprehensive study of nature and physiographic division of certain regions of Ukraine appeared. It has been proved that the district ethnological communities consolidated the best regional researchers coordinated their scientific and publishing activities. It has been given particular attention to the research activities of the distinguished regional ethnographers of the ethnological communities of Podillia: O.O. Kryvytsky, L.G. Danylov, O.O. Savostianov, O.V. Krasivskiy, K.N. Sokolov, M.I. Bezborodko, N.T. Gamorak, V.P. Hranevych, it has been analysed their scientific heritage. Due to the ethnological communities' activities some nature components have been described for the first time. The analysis of the ethnographers' scientific heritage of the ethnological communities has shown that the part of their works has not lost its scientific and educational value nowadays.

Keywords: ethnological community; component of the nature; mineral resources; Podillia; scientist.

Постановка проблеми . Кожна наука, досягаючи певного рівня розвитку, починає вивчати свою історію. Це стосується і географії, зокрема української. На необхідності пізнання географами історії своєї науки писав німецький географ Ф.Ратцель: “Неможливо вивчати географію не знаючи її історії. Це особливість цієї науки” [8, с.3]. Вивчення історичної спадщини науки в найближчі часи займе чільне місце в розвитку фізичної географії. На терені суспільної географії завдяки працям О.І.Шабля, Я.І.Жупанського [3], М.Д.Пістуна такі дослідження успішно розпочались, вивчення спадщини природничої географії обмежене поки-що окремими розвідками.

Постійно зростаючі запити практики з давніх часів стимулювали процес пізнання природи Поділля, сприяли розвитку природничих досліджень та створенню оригінальних її описів. Цей процес ішов нерівномірно, проте ніколи не зупинявся. Історія його розвитку не знайшла належного відображення в працях географів [2, с.14]. Незважаючи на те, що протягом останніх років значно зросла зацікавленість до історії географічних досліджень території Поділля, внеску краєзнавчих осередків у вивчення природи регіону в 20-х роках ХХ ст. до цього часу не приділено належної уваги в працях географів. Наше дослідження має заповнити цю прогалину. Вивчення наукової спадщини краєзнавчих осередків Поділля 20-х років ХХ століття особливо актуальним є

сьогодні, коли існує потреба застосування їх досвіду в сучасних умовах.

Зв'язок теми з науковими завданнями.

Тема статті тісно пов'язана з науково-дослідною роботою, що проводиться на кафедрі фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Історія географії в Україні».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Інтерес до історичної спадщини географічної науки значно зріс після здобуття Україною державної незалежності. Упродовж останніх років побачили світ оригінальні праці О.І.Шабля (2001), Я.І.Жупанського [3], Я.Б.Олійника, Н.В.Краснопольської (2007) та ін., проведені конференції, присвячені історії розвитку географії в Україні. Г.І.Денисик, Я.І.Жупанський виділили та описали основні етапи розвитку географічних досліджень в Україні. Значно менше уваги в працях географів було приділено історії розвитку природничих досліджень окремих регіонів України. Не є виключенням і територія Поділля. На сьогодні цій проблемі присвячені лише окремі публікації. Г.І.Денисик розглянув основні етапи розвитку комплексних природничих досліджень Поділля [2, 15-23]. Е.К.Лазаренко та Б.І.Сребродольський у монографії “Мінералогія Поділля” описали історію геолого-мінералогічного вивчення Поділля [5, с.8-10]. Розвиток метеорологічних досліджень на Вінниччині та наукову діяльність відомого кліматолога

Л.Г.Данилова вивчав І.М.Півошенко [6, с.10]. Г.І.Денисик, характеризуючи історію вивчення природи Середнього Побужжя, виділяє і описує період, пов'язаний з діяльністю краєзнавчих товариств та кабінетів з вивчення природи в 20-х роках ХХ ст. [10, с.11].

Наукова діяльність окружних краєзнавчих осередків Поділля 20-х роках ХХ ст. за останній час знайшла відображення в працях істориків, музеєзнавців, краєзнавців, бібліографів та етнографів. Діяльність краєзнавчих осередків регіону, наукова спадщина вчених Поділля, політичні репресії проти членів краєзнавчих товариств ґрунтовно розглянуті в монографічних дослідженнях і публікаціях Л.В.Баженова [1], В.С.Прокочука [7], О.М.Завальнюка, С.Д.Гальчака, В.О.Савчука, Г.С.Дем'янчука, В.М.Острового та ін. Наукову діяльність та долю репресованих науковців Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавства : В.П.Храневича, О.М.Кожухіва, Н.Т.Гаморака, О.В.Красівського розглянув В.А.Нестеренко. Незважаючи на наявні публікації, науковий доробок вчених краєзнавчих товариств Поділля 20-х років ХХ ст. до цього часу залишається малодослідженим.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування ролі та місця краєзнавчих осередків Поділля у розвитку географічних досліджень краю в 20-х роках минулого століття. Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань : на основі аналізу літературних джерел оцінити внесок науково-краєзнавчих осередків Поділля 20-х років ХХ ст. у вивчення окремих компонентів природи краю, проаналізувати наукову спадщину вчених-природознавців краєзнавчих товариств регіону, з'ясувати значення наукових праць членів краєзнавчих товариств для сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. На відміну від Лівобережної, Наддніпрянської, Південної та Західної України, де розвиток і становлення краєзнавства здійснювався з ініціативи університетської і академічної науки, а також за підтримки держави, на теренах Правобережної України його розвиток протягом тривалого часу відбувався стихійно, насамперед завдяки зусиллям окремих вчених-ентузіастів та краєзнавців-аматорів [4, с.215].

На початку 1924 року на базі Вінницької філії всенародної бібліотеки України при ВУАН розпочав роботу Кабінет виучування Поділля, який об'єднав навколо себе понад 30 відомих дослідників і краєзнавців з Вінниці, Кам'янця-Подільського, Києва та інших міст України. Першими науковими консультантами Кабінету стали

М.І.Безбородько, О.К.Бируля, Л.Г.Данилов, О.В.Красівський, В.Д.Отамановський, О.О.Савостьянов та інші [7, с.79].

Восени 1922 року у Вінниці був відкритий Подільський відділ Української метеорологічної служби, який очолив професор Л.Г.Данилов. Завдяки його зусиллям було відновлено роботу пошкодженої в часи громадянської війни метеорологічної мережі Поділля, налагоджено складання і систематичне друкування метеорологічних оглядів, за розробленою вченим методикою склалися перші довгострокові прогнози погоди [6, с.12].

У квітні 1924 року професор Л.Г.Данилов увійшов до колегії наукових консультантів Кабінету виучування Поділля, одразу став одним з найактивніших його діячів. Підсумком копіткої праці вченого стала книга "Клімат Поділля" видана Кабінетом як перший випуск "Енциклопедії Поділлязнавства". На підставі дуже розрізаних даних спостережень місцевих метеорологічних станцій та за літературними джерелами Л.Г.Данилов дав загальну характеристику клімату Поділля [6, с.11].

Активно співпрацював з Кабінетом виучування Поділля дослідник флори Вінниччини, викладач Вінницького фармацевтичного технікуму О.О.Савостьянов, якому належить понад 20 наукових праць. Вчений систематично звітував про свою роботу перед широкою громадськістю. О.О.Савостьянов заклав перші експериментальні ділянки для детального вивчення рослинності в околицях Вінниці (між с.Сабарів і Вінницею) та зробив їх детальний опис [10, с.12]. У 1925 році Кабінетом виучування Поділля була видана праця проф. О.О.Савостьянова "Дика рослинність Поділля", в якій представлені детальні флористичні списки східної частини регіону.

Вагомий внесок у розвиток геологічних досліджень Поділля зробив член Кабінету М.І.Безбородько, який упродовж 20-х років ХХ ст. вивчав геологічну будову околиць Вінниці. Він виявив і дослідив тут серію докембрійських порід (гранат-біотитових мігматитів), яку назвав "вінницити" [5, с.9]. У 1931 році М.І.Безбородько докладно описав темнозабарвлені породи Поділля і запропонував новий термін "бугітова серія", замість терміну "чарнокітова серія", в зв'язку з наявністю в ній цілої низки своєрідних порід, відсутніх у типових чарнокітів. На думку вченого, породи бугітової серії від типових чарнокітів Індії відрізняються значно меншим вмістом оксиду калію [5, с.8].

Серед цікавих досліджень, що проводили члени Кабінету були і спостереження за Південним

Бугом. Розвиток водного господарства України викликав піднесення й гідрологічних досліджень. Результатом досліджень Кабінету стала оригінальна праця інженера О.К.Бирулі “Ріка Бог та її сточище”, що вийшла у Вінниці у 1928 році. У цій невеликій за об’ємом праці вперше зібрано матеріал про Південний Буг та його басейн, дана детальна характеристика окремих компонентів природи, описано господарське освоєння, несприятливі процеси, особливо в межах сучасної території Вінницької області. Ця оригінальна праця не втратила свого значення і зараз [10, с.11].

Член Кабінету виучування Поділля проф. С.І.Городецький є автором першої схеми фізико-географічного районування території Поділля. Цій проблемі він присвятив розділ в монографії “Сільське господарство Поділля перед світовою війною” (1929). С.І.Городецький за характером природних умов розділяє Поділля на два основних фізико-географічних райони : Побужжя і Придністров’я. Кожен з цих фізико-географічних районів за типами ґрунтів і кількістю опадів поділяється автором на три підрайони. З працями С.І.Городецького пов’язують зародження комплексних природничих досліджень регіону [10, с. 13-14].

У 20-х роках ХХ ст. основні наукові дослідження, фундаментальна наукова підготовка майбутніх викладачів вищої школи та молодих вчених України здійснювалася науково-дослідними кафедрами. Наприкінці грудня 1921 року РНК УСРР запропонувала організувати науково-дослідні кафедри в наукових центрах України. До їх числа було віднесено і Кам’янець-Подільський, де функціонувало три вищих школи. У 1922 році за ініціативою історика Є.Д.Сташевського при місцевому інституті народної освіти було засновано науково-дослідну кафедру “Історії та економіки Поділля” [4, с.243].

У вересні 1926 року президія Укрнауки, що відала науково-дослідними кадрами вищої школи, прийняла рішення про реорганізацію Кам’янець – Подільської кафедри “Історії та економіки Поділля” при інституті народної освіти в кафедру “Природи, сільського господарства і культури Поділля” й затвердила її завідувачем професора О.В. Красівського. Реорганізовану кафедру було вирішено приєднати до Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту. Відтепер діяльність науково-дослідної кафедри здійснювалася в шести підсекціях : прикладної геології і ґрунтознавства, прикладної ботаніки, зоології, фототехнічних і інтенсивних культур, зоотехнічній та мови [4, с.244].

Керівником підсекції прикладної зоології було призначено відомого подільського зоолога В.П.Храневича. У план роботи підсекції входило вивчення орнітофауни, ентомофауни Поділля,

іхтіофауни Дністра, Південного Бугу та їх приток. Велика увага приділялась також вивченню питання боротьби з озимою совкою та іншими шкідниками садів і городів. Наслідком праці В.П.Храневича в науково-дослідній кафедрі стала його ґрунтовна стаття “Матеріали до орнітофауни західних округ України”, присвячена вивченню птахів Кам’янець-Подільського та Проскурівського округів.

Значний внесок у розвиток геологічних досліджень зробив керівник підсекції прикладної геології і ґрунтознавства проф. О.В.Красівський. На початку 1920-х років вчений вперше описав Хощеватівське залізо-марганцеве родовище, утворення якого пов’язував з кристалічними вапняками [5, с.9]. У 1923 році О.В.Красівський у статті “До питання геологічної розвідки та запасів подільських фосфоритів” висловив оригінальні думки про походження фосфоритів Поділля. Вчений припускав наявність жолобоподібної западини на поверхні палеозойських відкладів, яка простяглася вздовж Подільського фосфоритового району. В цій западині в зоні абразії відбувалася концентрація вторинних фосфоритів у період крейдяної трансгресії [5, с.12].

Плідну роботу в складі підсекції прикладної ботаніки проводив відомий вчений-фізіолог, дійсний член науково-дослідної кафедри Н.Т.Гаморак. В 20-х роках ХХ ст. він працював в Кам’янець-Подільському сільськогосподарському інституті та Інституті народної освіти. На початку 20-х років ХХ ст. Н.Т.Гаморак видав перші україномовні підручники для університетів з ботаніки та фізіології рослин. У 1927 році вчений сконструював автоматичний апарат для вимірювання транспірації рослин - транспірограф.

На початку 20-х років ХХ ст. перед ученими і краєзнавцями Кам’янець-Подільського постало завдання заснувати наукове товариство нового типу, яке об’єднало б інтереси усіх подільців у контексті загального краєзнавчого руху в країні і, спираючись у своїй діяльності на Українську академію наук, значно підвищити ефективність регіональних досліджень. На початку червня 1925 року відбулися організаційні, а незабаром 21 червня установчі збори, які заснували Кам’янець-Подільське наукове товариство при ВУАН [1, с.79].

Кам’янець-Подільське наукове товариство при ВУАН вивчало в основному західну частину Поділля. В практику роботи товариства ввійшло заслуховування і обговорення на кожному засіданні наукових доповідей. Товариство не отримувало бюджетних асигнувань від Укрнауки на видавничу діяльність, але все ж зуміло у 1928 році видати перший том “Записок Кам’янець-Подільського наукового при ВУАН товариства” під редакцією Д.О.Богацького. До цього видання було вміщено статті ботаніка Д.О.Богацького, Ю.П.Філя

(секретаря), історика Ю.Й.Сіцінського, геолога О.В.Красівського та інших [4, с.244]. Голова товариства Д.О.Богацький у статті “Матеріали до флори Кам’яниччини” на основі власних польових досліджень, проведених упродовж 1919-1927 рр., склав детальний систематичний список флори краю, що включав 29 родів та 269 видів рослин Кам’яниччини.

Головним координаційним центром краєзнавчої роботи у 20-х роках ХХ століття на Кам’яниччині став Кам’янець-Подільський окружний краєзнавчий комітет, який був створений у жовтні 1925 року відомим українським географом В.О.Гериновичем [4, с.245]. Обране бюро комітету почало створювати низові краєзнавчі осередки та гуртки в освітніх та культурних закладах округу. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. В.О.Геринович відкрив і описав родовища ряду корисних копалин Кам’яниччини : гіпсу, бентонітових глин, бітумізованих сланців, целестину, глин та ін.

У Тульчині окружне краєзнавче товариство утворилося у 1926 році. При ньому було засновано природничу, історико-етнографічну та економічну секції. Оскільки у товаристві не вистачало кваліфікованих кадрів, йому на допомогу прийшли науковці Кам’янич-Подільського та Вінниці : В.О. Геринович, О.В.Красівський, Л.Г.Данилов, В.П. Храневич [4, с.247]. Член краєзнавчого товариства К.Н.Соколов проводив метеорологічні та фенологічні спостереження, вивчав флору регіону, працював над створенням гербарію Тульчинщини. Результати своїх досліджень тульчинські краєзнавці узагальнили в збірнику “Тульчинщина”(1929).

Упродовж 1927 року сформувалося Могилів-Подільське окружне краєзнавче товариство. На початку лютого 1927 року було створено організаційне бюро для його заснування. Було вирішено утворити чотири відділи: природничий, економічний, етнографічний та історико-археологічний. Природничий відділ очолив О.О.Кривицький.

У галузі геологічних досліджень О.О.Кривицький має численні заслуги. Він перший дослідив у своїй місцевості тектонічні рухи, вивчив особливості відкладів трепелу та літографського каменю с.Нагорян, розподілив сеноманську крейду Могилівщини на відповідні серії, склав єдину в межах Радянського Союзу колекцію сеноманської фауни (200 зразків), відкрив поклади слюди поблизу с.Лядови [9, с.86].

Плідна наукова діяльність краєзнавчих товариств Поділля була перервана внаслідок сталінських репресій, які почали набирати силу наприкінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття. У 1929 році після арешту

В.Д.Отамановського був розформований Кабінет вивчення Поділля, а у 1930 році припинили існування майже всі краєзнавчі осередки регіону [1, с. 94].

Висновки. В 20-х – на початку 30-х ХХ ст. років галузеві природничі дослідження в Україні зазнали справжнього ренесансу. В регіонах детальні природничі дослідження в цей час проводили краєзнавчі товариства та кабінети з вивчення природи. В 20-х роках ХХ ст. в Україні починають створюватись науково-краєзнавчі осередки, які гуртували навколо себе найкращих регіональних дослідників, організовували та координували діяльність районних та сільських краєзнавчих осередків. Вивченням природи регіону займалися Л.Г.Данилов, І.А.Лепікаш, О.К.Бируля, О.В.Красівський, О.О.Савостьянов, В.П.Храневич, М.І.Безбородько, С.І.Городецький та багато інших. Упродовж 20-х років ХХ ст. краєзнавчими осередками було видано ряд оригінальних праць, в яких детально описано окремі компоненти природи регіону : геологічну будову, рельєф, корисні копалини, клімат, внутрішні води, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Частина з цих праць не втратила свого наукового і пізнавального значення і тепер.

Перспективи подальших розвідок. Перспективи подальших досліджень діяльності краєзнавчих осередків Поділля пов’язані із зміцненням джерельної бази, пошуком в архівних установах відповідних матеріалів, удосконаленням методики дослідження краєзнавчих товариств, поверненням в науковий обіг творчої спадщини репресованих та забутих вчених Поділля.

Список літератури

1. Баженов Л.В. Alma Mater подільського краєзнавства : Місто Кам’янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть / Л.В.Баженов. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 416 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І.Денисик. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 183 с.
3. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні : Навч. посібник / Я.І.Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 275 с.
4. Костриця М.Ю. Українське географічне краєзнавство : теорія, історія, постаті, практика: монографія / М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с.
5. Лазаренко Є.К. Мінералогія Поділля / Є.К.Лазаренко, Б.І.Сребродольський. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1969. – 345 с.
6. Півошенко І.М. Клімат Вінницької області / І.М.Півошенко – Вінниця: ВАТ “Віноблдрукарня” 1997. – 240 с.
7. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С.Прокопчук. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. - 312 с.
8. Ратцель Ф. Земля и жизнь / Фридрих Ратцель. – СПб, Б.в., 1903. – Т.1. – 737 с.

9. Рябий М.В. О.О.Кривицький / М.В.Рябий // Народна творчість та етнографія. - 1966. - № 2.- с. 85-86.
10. Середнє Побужжя / [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – 280 с.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Денисик Г.І., завідувач кафедри фізичної географії, Вінницький державний університет
к.геогр.н., доц. Яцентюк Ю.В., кафедра фізичної

географії, Вінницький державний університет
к.геогр.н., доц. Воловик В.М., кафедра екології та охорони навколишнього середовища, Вінницький соціально-економічний Інститут Університету «Україна»
к.геогр.н., доц. Гудзевич А.В., кафедра фізичної географії, Вінницький державний університет

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 338.45 (438) «199/200»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРОМИСЛОВИХ СТРУКТУР В ПРОЦЕСІ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (НА ПРИКЛАДІ СЛУПСЬКОГО СУБРЕГІОНУ ПОЛЬЩІ)

П. Чаплінський

Академія Поморська, Слупськ, Польща

Pavel Chaplinski. Transformation of industrial structures in the process of passing to market economy. The purpose of this article is the answer to the following question: what is the influence of transformation on the spatial relations of industry (industrial sector) in the area of Slupsk's subregion.

An essential fact that remains is that of subregion's division according to the flow of the number of those employed in the industrial sector to the northern and southern sections. The division is the consequence of the fact that subregion's northern section no longer significantly assembles the working power. On the other hand, a considerable growth in that area has taken place in the subregion's southern area. Industrial spatial structure of the Slupsk's subregion is therefore significantly varied, and the transformations taking place in the spatial relations prove that the adaptation processes are constant ones.

Keywords: industry, Slupsk subregion, spatial displacements

Вступ. Постановка проблеми. Метою даного дослідження є визначення впливу трансформації промислових структур на територіальне розміщення промисловості у Слупському субрегіоні Поморського воєводства Польщі.

Протягом двадцяти років в Польщі триває процес адаптації до законів ринкової економіки. Даний процес спричинив просторові зміни в структурі промисловості. Цей факт стосується як сильних промислових районів, де масштаб змін внаслідок нагромадженого виробничого промислового потенціалу залишається досить значним, так і периферійних територій (до яких належить і Слупський субрегіон), які менш адаптовані до нових ринкових правил в умовах динамічних змін в економіці, політиці, законодавстві тощо. Територіальна структура промисловості Слупського субрегіону є дуже диференційованою, а зміни, що відбуваються в просторовому розміщенні (в просторовій системі) свідчать про те, що процеси адаптації є безперервними.

Варто підкреслити, що динамічні зміни є значним детермінантом поведінки сучасного промислового підприємства. Одночасно вони виступають основою для посиленої конкуренції, яка виникає з процесів інтернаціоналізації і глобалізації продукції. Отже, істотною проблемою польської промисловості (в тому числі Слупського субрегіону) є визначення рівня і напрямків структурних змін, що виникають внаслідок прийнятої підприємством стратегії ринкової адаптації [7]. При цьому одним з атрибутів адаптації – крім суб'єкта, мети, механізму та часу – є простір. Тому доцільно вважати, що прийняті стратегії адаптації і їх наслідки мають свій просторовий вимір [8].

Специфіка промислового розвитку, яка виражається в значних змінах функціонування підприємств, пов'язаних зі структурними недоліками попереднього періоду, вказує також на зростання ролі регіональних досліджень, щодо правильного розвитку і структурно-просторових змін промисловості. Її рівень, темп і напрямки трансформації є взаємопов'язаними під дією різної сили ендогенних чинників, які є базою (часом межами) можливості розвитку, а також екзогенних чинників, які виникають в зв'язку з безперервними змінами в оточуючому середовищі.

Структурні зміни, а також зміни просторових структур, які виникають в економіці, потребують постійної корекції стратегії розвитку регіону, що підвищує його конкурентну спроможність. В даному випадку важливу роль відіграють методи досліджень мезоекономіки, а саме аналіз промислових структур [3]. В зв'язку з цим, місцева влада, відповідальна за соціально-економічний розвиток своїх територій, має частіше проводити діагностику стану економіки регіону та функціонування промислових структур.

Результати дослідження. Виходячи з вищесказаного, постає питання: який вплив трансформації на територіальне розміщення промисловості на території Слупського субрегіону? Слупським субрегіоном названо територіальну одиницю, створену для статистичних цілей, що об'єднує 28 повітів (NTS 3) на основі розпорядження Ради Міністрів від 13 VIII 2000 р.

Дослідження проведені в період з 1995 по 2003 рік, що зумовлено не тільки доступною звітністю, але й тим, що до 1994 року на території нинішнього

субрегіону існувало явище значних флуктацій суб'єктів господарства, яке порушувало вже створений образ просторової структури. Статистичний аналіз проведено на підставі даних Банку Регіональних Даних Головного Статистичного Управління.

Оцінка процесів, що відбувалися в період з 1995 по 2003 рік свідчить про виражене послаблення ролі міст, як важливих центрів зосередження промислового виробничого потенціалу. Гміни, розміщені в приміських зонах, а також переферійні з точки зору меж субрегіону (гміна Віцко, гміна Колчиглови), виконують виробничі функції і, таким чином, з кожним роком набувають все більшого значення як центри такого роду діяльності. Важливим є також факт поділу субрегіону за часткою зайнятих в промисловому секторі на північну і південну частину. Зокрема, північна частина характеризується незначною концентрацією працівників. Натомість, в південній частині субрегіону спостерігається значний приплив робітників.

Аналіз чисельності зайнятих у промисловому секторі в 1995-2002 роках показав, що, незважаючи на різний масштаб, Слупський субрегіон дуже подібний до Гданського субрегіону, бо в розвитку обох цих територіальних одиниць виділяються два важливих періоди. У першому з них, що припадає на 1995-1998 роки, проходили подальші фази започаткованого в 1994 р. другого етапу трансформації промисловості, зокрема, виділена Стриякавичем фаза перелому регресії і початок економічного зростання, зумовлена збільшенням робочих місць і зростанням виробництва, передусім в приватному секторі. Даний етап, що часом називають етапом перелому регресії, остаточно завершується в 1997 на початку 1998 року, коли, внаслідок впровадження нових стратегій розвитку (зазвичай дорогих у вартісному відношенні), почався процес зменшення випуску продукції і скорочення робочих місць. Однак, ці процеси протікали, як правило, повільно, принаймні, повільніше, ніж в інших галузях економіки, що мали тенденцію спадання (наприклад, землеробство), одночасно при слабкому зростанні сфери послуг. Звідси, попри виразний спад кількості робочих місць, виражений в абсолютних величинах, частка зайнятих у промисловому секторі у випадку обох субрегіонів (Слупського та Гданського) виявляє відносну стагнацію. До безпосередніх причин зміни чисельності працівників в даних субрегіонах слід віднести такі екзогенні чинники, як скорочення офіційного експорту до країн СНД і рестрикційна економічна політика уряду та центрального банку. Значну роль відіграла і загальна макроекономічна

ситуація в країні, а також проведена адміністративна реформа в Польщі 1 січня 1999 р.

У 2003 році, останньому з аналізованих років, відмічається уповільнення проявів попередньої тенденції і початок наступного етапу трансформації.

Виявлена подібність змін у чисельності зайнятих між Слупським та Гданським субрегіонами виражається також статистично високим додатнім показником кореляції Пірсона, що складає 0,974. Останній, третій субрегіон Поморського воєводства (субрегіон Гданьск-Гдиня-Сопот) виявляє значно меншу подібність до двох вище зазначених регіонів, не дивлячись на його агломераційну специфіку, спеціалізацію виробництва (напр. суднобудування) і географічне положення.

Піддаючи просторовому аналізу частку локалізації LQ [7] зайнятих в промисловому секторі Слупського субрегіону, варто відмітити, що вирішальне значення для ступеня концентрації промислового сектора, вираженого чисельністю зайнятих, надалі має їх частка в містах. Виявлена тенденція спадання, яка від 1999 року набула високих темпів, не спричинила обернення пропорції між часткою зайнятих в містах та селах, хоча спричинила її зменшення. У 2003 році міста Слупського субрегіону разом об'єднували 67,5 % працівників промислового сектора. Особливо це стосується м. Слупська та м. Хойніц, які, незважаючи на спад в цілому регіоні, виявляли значну концентрацію виробництва в промисловості. Натомість, істотні зміни спостерігалися в інших містах, наприклад таких, як Лемборк, в якому декілька великих підприємств ліквідовано. Інша ситуація виникла в м. Битові, де внаслідок багатьох ініціатив місцевої влади не тільки врятовано функціонуючі до того часу заклади [1], а також піднято низку малих та середніх підприємств, часто за рахунок іноземного капіталу. Серед міст регіону слід відмітити м. Чорне, яке в 2003 році єдине з міст втратило значущість промислового економічного центру в структурі зайнятості. Це пов'язано не тільки з дуже низькою інвестиційною привабливістю м. Чорне, викликаного його периферійним комунікаційним та адміністративним положенням. Значний вплив на таку ситуацію має також слабка економічна активність місцевого населення, зменшення частки зайнятих [2]. Вигідного становища, натомість, набули приміські зони Слупська (гміни Слупськ та Кобильніца) і Члухова (гміна Члухув), де відбулася дуже інтенсивна інвестиційна діяльність типу brownfield – інвестиції в існуючі заклади, і greenfield – нові фабрики, локалізовані

на сільськогосподарських та заліснених територіях. Таким чином, приміські території до цього часу сільськогосподарського напрямку почали набувати техновиробничих функцій. З точки зору J. Grzeszczaka це відбувається тому, що: «сільські території виступають як специфічні місця локалізації, з наявними чинниками, які визначають компаративні вигоди цих територій, що виражаються в категоріях привертання людського та фізичного капіталу, тобто збільшення інвестицій, продукції і працевлаштування, а також конкурентоспроможності підприємств».

Як вже згадувалось, на підставі змін частки зайнятих в промисловому секторі Слупського субрегіону можна виділити два етапи, які не так помітні на рівні повітів. Але все ж таки, процеси, що відбулися в промисловості субрегіону на повітовому рівні, також спричинили виразну диференціацію його просторової структури. Детально проаналізувавши ситуацію у повітах, визначено, що найбільший спад, особливо після 1998 року, спостерігається в Лемборському та Слупськогородському повітах. Варто зазначити, що до 1989 року саме в цих повітах спостерігалася найбільша концентрація промислового потенціалу в колишньому Слупському воєводстві. В період 1989-1994 р.р. в них почали спостерігатися значні зміни в чисельності працівників, проте процес нагромадження там потенціалу і порівняно повільний темп змін був продовжений у 2002 році. Другу групу складають повіти, які, незважаючи на початкові тенденції спаду, у 2000-2001 роках подолали регресію і перейшли до позитивної тенденції зростання. Стосується це Слупського, Члуховського та Хойніцького повітів. Причиною цього був значно менший нагромаджений промисловий потенціал, що вплинуло на процеси комерціалізації та приватизації підприємств. Окрім того, певне значення мали так звані м'які чинники, а саме: клімат в суспільстві та ментальність населення. Неясною виглядає ситуація Битовського повіту, в якому частка зайнятих у промисловості після 1998 року має спадну тенденцію, що пов'язане з процесами реструктуризації підприємств. Спад кількості працівників відбувається стрибкоподібно. Так, після відносної стабілізації в 2000-2002 роках, коли не наступили жодні істотні зміни в функціонуванні промисловості, в 2003 році спостерігається раптовий спад, пов'язаний з фактом банкрутства одного з найбільших підприємств Argos-Produkt S.A. Варто додати, що в малих містах (а таким є Битов), в яких існує кілька підприємств (часом тільки одне) детермінує локальний ринок праці. Таким чином, звільнення близько 400 працівників

спровокувало не тільки істотні зміни в структурі місцевої промисловості, але й спричинило суспільно-економічні зрушення.

З вищевикладених міркувань можна стверджувати, що в період з 1995 по 2003 рік виникли значні зміни в просторовій структурі промисловості. Який просторовий напрямок вони мали? Відповісти на це питання допомогли центрографічні виміри на основі формули Вісберга [5]. В результаті проведеного дослідження встановлено, що геометричний центр для міст Слупського субрегіону знаходиться в Битовському повіті у 26,5 км на південний захід від м. Битов. Визначений центроїд, розрахований на базі частки зайнятих у промисловому секторі в 1995 році, розміщується за 16 км на північ від геометричного центру завдяки значному промисловому потенціалу, нагромаженому в північній частині регіону. Особливо це стосується таких міст, як Слупськ, Лемборк та Устка. Вирахований центроїд для 2003 року показує просторове переміщення. Ця зміна незначна і складає близько 7 км. Проте це показує, що тут відбуваються процеси трансформації промисловості. Вектор направлений на південний-схід ближче до геометричного центру і доходить до певного зрівняння потенціалів між північною і південною частиною субрегіону. Процеси реструктуризації промислових структур в містах на півночі перестали бути раптовими (втратили свої темпи), особливо по відношенню до працевлаштування. Розвиток приватного сектора малого та середнього бізнесу в містах і селах, а також нечисленні великі іноземні інвестиції не рекомпенсують кількісно стан працівників в промисловому секторі. Одночасно, з 1998 року відбувається інвестиційне пожвавлення в південній частині регіону в результаті утворення інвестиційних територій, що входять до складу Спеціальної Поморської Економічної Зони в Загорках біля м. Члухова, Промислового Парку Келпін, а також Центру Промисловості в Дебжне. Крім цього підготовлена інвестиційна пропозиція під назвою «Зелений Промисловий Парк» в Чежне (гміна Дебжно), що входить до Слупської Спеціальної Економічної Зони. Звідси випливає, що місцева громадськість виявляє більш рішучі організаційні дії щодо зацікавлення інвесторів. Це в свою чергу дає можливість доступу до ресурсів з Фонду Праці, одержання незалежної оцінки інвесторів, отримання аргументів в переговорах з інвесторами чи просування гміни (чи повіту).

Цікавим питанням також залишається визначення ступеню подібності групи територіальних одиниць (міст і гмін субрегіону) з точки зору зайнятості у промисловому секторі. На підставі

аналізу елементарного зв'язку L.L. Mc Quitty було виділено сім груп територіальних одиниць. В деяких з них зміни чисельності працівників з 1995 по 2003 р. дуже подібні, тому можна сказати, що процеси, які відбуваються в досліджуваних територіальних одиницях, можуть збігатися. За критерієм черговості визнано сукупну територію адміністративних одиниць, що утворюють в цілому поверхню субрегіону [4].

Висновки. Детально охарактеризувавши кожну з груп, можна зробити наступні висновки:

Групу А характеризує наявність великої кількості територіальних одиниць (33,3% субрегіону) і те, що переважна їх кількість – це всі сільські гміни субрегіону. Їх спільними рисами, що стосуються поведінки в промисловому секторі, виступають: зростаюча інвестиційна привабливість, збільшення кількості виробничих одиниць (особливо малих та середніх підприємств), а також активне здобуття капіталу, в тому числі іноземного. Виробнича функція в даних одиницях незалежно від диференційованої динаміки відображає тенденцію розвитку, особливо в гмінах, що належать до приміських зон Слупська, Устки, Члухова та Мяска.

Група В носить змішаний характер (сільсько-міський) і складається з 9 сільських гмін і 6 міст, що становлять 1/3 від сукупного числа територіальних одиниць. Гміни, що належать до цієї групи, можна охарактеризувати як місця, де промисловість, незважаючи на нагромаджений там раніше потенціал, зазнала часткової або повної ліквідації. В деяких випадках на базі колишніх підприємств вдалося розпочати господарську діяльність, в тому числі і виробничу, що підтверджує теорію ефекту розпаду як одну з причин відродження малих та середніх підприємств [6].

Група С охоплює поєднання територіальних одиниць сільсько-міського характеру, що складає 11,1 % від сукупності. З них – 4 сільських гміни та одне місто Черськ. Дана група виявляє значну кореляцію з групою А. Стосується це, перш за все, перших років досліджуваного періоду. Проте, і в 2002-2003 роках тут спостерігалися подібні до групи А інвестиційні процеси в промисловості як на нових, так і вже існуючих об'єктах, а також модернізація машинного парку. Неодноразово доходило до релокації промислової діяльності в зв'язку з сировинною базою. Безпосередньо це стосується деревообробних підприємств в гміні Нова Вещ Лемборська і в Битові.

Група D також носить сільсько-міський характер. Ця група нагадує поведінку групи В, але процеси, що в ній відбуваються, є масштабнішими. Стосується це, насамперед, Лемборка й Устки, де

внаслідок ліквідації найбільших промислових підприємств (Верф «Устка», підприємства «Звар», «Мепрозет» і «Влокнолен» в Лемборку) дійшло до групових звільнень працівників промислового сектора, що дуже вплинуло на ситуацію на місцевому ринку праці. Змін зазнала і спеціалізація виробництва даних центрів. Натомість в сільських гмінах відбулися менш масштабні зміни.

Наступна з виділених груп, група Е, складається з двох сільських гмін. Їх специфіка полягає в тому, що території ці не мали до цього часу значно розвинутої виробничої функції. Проте саме в цих гмінах наявний широкий пакет інвестиційних пропозицій (в тому числі й іноземних інвесторів), спрямований не тільки на традиційну промисловість на базі місцевих ресурсів, але також на нові сучасні види промислової діяльності. Прикладом такої діяльності є «Зелений Промисловий Парк» в Чежне в гміні Дебно.

З точки зору величини промислового сектора групу F утворюють принципово два міста: Слупськ та Мяско. Проте, дивлячись на перебіг самого процесу змін сектора, до цієї групи належить також сільська гміна Гловчице. Позиція промисловості в даних територіальних одиницях досить складна. По-перше тому, що це – міста, в яких до 1989 року виробнича функція була провідною. По-друге, процеси трансформації промисловості в двох цих містах відбувалися дуже повільно внаслідок нагромадженого ціленаправленого виробничого потенціалу (легка, деревообробна, харчова промисловість), дуже складних адміністративних умов, організаційних зв'язків і людського фактору, і особливо, через позицію осіб, що активно беруть участь в цих процесах [1].

Група G має міський характер, оскільки складається з двох міст: Битов і Члухов. На відмінну від попередньої групи ці міста дуже активні в розвитку промисловості. Міста, в яких прийнято наступальні стратегії, які мають риси нового промислового простору, охарактеризовані з Жьоло як відкритість оточенню, інноваційність, ефективність, а понад усе, конкурентоспроможність виробничої діяльності [9].

Підсумовуючи результати, отримані на підставі аналізу елементарних зв'язків Mc Quitty, варто підкреслити, що виділені групи мають досить різномірний кількісний та якісний стан. Сама кількість груп свідчить про дуже складні процеси, що характеризують промислові явища. Поділ територіальних одиниць на ті, в яких число зайнятих в промисловому секторі зростає і в яких воно зменшується, є занадто далекоглядним спрощенням.

Список літератури:

1. Czaplinski P., 2002, Polityka regionalna a rozwój przemyslu w regionie slupskim. W: Problemy transformacji struktur przemyslowych, red. Z. Ziolo, Warszawa – Krakow – Rzeszow
2. Czaplinski P., 2004, Czynniki podjecia dzialalnosci produkcyjnej w podregionie slupskim. W: Badania geograficzne w poznawaniu srodowiska, red. Z. Michalczyk, Lublin
3. Janasz W., 2006, Zarys strategii rozwoju przemyslu, Warszawa
4. Mc Quitty L. L., 1957, Elementary Linkage Analysis for Isolating Orthogonal and Oblique Types and Typal Relevancies, Educational and Psychological Measurement, Vol.17
5. Runge J., 1992, Wybrane zagadnienia analizy przestrzennej w badaniach geograficznych, Katowice
6. Rydz E., 2006, Przemiany struktur społeczno – gospodarczych w okresie transformacji systemowej na Pomorzu Srodkowym, Slupsk
7. Strykiewicz T., 1999, Adaptacja przestrzenna przemyslu w Polsce w warunkach transformacji, Poznan
8. Tobolska A., 2004, Zmiany własnościowe i organizacyjno-ekonomiczne w wybranych dużych przedsiębiorstwach przemyslowych Poznania w okresie transformacji, Poznan
9. Ziolo Z., 1997, Problemy transformacji struktur przemyslowych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej, W: Problemy transformacji struktur przemyslowych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej, red. Z. Ziolo, Warszawa–Krakow

Рецензенти:

к.біолог.н., доц. Кібич І.В., кафедра економічної географії та екологічного менеджменту, Чернівецький національний університет

к.геогр.н., ад'юнкт Тобольська А., університет імені А.Міцкевича, м. Познань, Польща

УДК 911.3:339.944

MEASUREMENT OF GEOGRAPHICAL DISTANCE IN COMPANY INTERNATIONALIZATION

A. Tobolska

Adam Mickiewicz University

Анна Тобольська. Вимір географічної відстані в інтернаціоналізації компаній У праці представлено концепціалізацію географічної відстані - відстані між батьківщиною компанії і країною, куди компанія направляє свої ресурси, і методи її виміру в інтернаціоналізації компаній – процес, який сприяє утворенню міжнародних корпорацій.

Процеси інтернаціоналізації описані багатьма економічними моделями, які в свою чергу спираються на відомі теорії міжнародної торгівлі, виробництва та управління. Одна з обумовлених теорій інтернаціоналізації - Модель (U-M) Uppsala, в якій на ухвалення рішення впливають специфічні дослідження підприємства. Ця модель розглядає інтернаціоналізацію компанії як еволюцію розширення на все більш і більш віддалених зарубіжних ринках.

Ключові слова: інтернаціоналізація; модель Uppsala; міжнародні корпорації.

1. Company internationalization as a research area in socio-economic geography. One of the key research problems in socio-economic geography is the foreign expansion of companies into international markets – a trend which entails extending the spatial scope of their activity and transferring the company's supplies into external markets, outside its mother country. Foreign expansion is identified with the internationalization process, i.e. the foreignization of the company's operations.

The article attempts to conceptualize the measurement of geographical distance as one of the dimensions describing company internationalization – a process contributing to the establishment of international corporations. These are in turn regarded as one of the most important entities in the world economy of today, generating the globalization processes. These mega-companies have some distinctive spatial features, which means that company-related issues can be addressed by economic geography. These features include:

- ability to expand abroad through company resource flows (e.g., through direct foreign investments – DFI), which can be viewed in terms of resource diffusion processes;

- dispersion of activity in various geographical regions, which creates new relations between geographically remote areas through human, knowledge, information, technology, goods and capital flows;

- influence on the formation of economic structures, including spatial development, at different levels: local, regional and global.

It is thanks to these features that international corporations have found themselves within the research area of economic geography, primarily enterprise geography – a research theme which is part of the geography of industry dealing in detail with the location, interaction and organization of enterprises,

including multinationals [3]. Since the late 1990s Polish geographical literature has seen a wide range of publications dealing with different aspects of the activity of international corporations. These writings include detailed case studies on selected corporations focusing on their organizational structures, investigating their resource potential, and connections with other entities [7]. There are also a number of studies on corporate expansion from a qualitative perspective investigating the size of direct foreign investment flows (DFI) and their directions [9] as well as corporate expansion effects, particularly with regard to Poland's economy [7; 6]. Within this field we can distinguish yet another group of publications, which deal with the location of corporate company headquarters [10]. Polish geographical literature has also formulated general models of corporate conduct towards other companies in the context of transformations in Polish industrial space [8]. Of interest are also studies of the impact of international corporations on local and regional development [7]. As regards foreign geographical writings dealing with international corporations, the most prominent author seems to be P. Dicken. Two of his publications: “Global Shift. The Internationalization of Economic Activity” [1] and “Global Shift. Transforming the World Economy” [2] are often quoted by economists and international management experts.

Internationalization processes are described by various models developed by economic sciences, which in turn draw upon recognized theories of international trade, production and management. One of the conventional internationalization theories is the Uppsala Model (U-M), classified as a behavioral model where decision-making is influenced by specific experiences of an enterprise. The model is credited to three Uppsala University researchers: Jan Johanson, Finn Wiedersheim-Paul (1975) and Jan-Erik Vahlne (1977). In Polish geographical literature, the

Таблиця 1

Уппсальська модель інтернаціоналізації компанії
 The Uppsala model of company internationalization

Type of activity Region/Country	NO REGULAR EXPORTS	EXPORT VIA INDEPENDENT AGENT	SALES SUBSIDIARY	PRODUCTION/ MANUFACTURING
MARKET A		Increased market involvement	<i>DIRECT FOREIGN INVESTMENTS</i>	
MARKET B	Increased geographical diversification			
MARKET C			Increased internationalization level	
MARKET N				

Source: Holleman, 1998 after Gorynia, Jankowska, 2007 [4]

fundamental principles of this model were elaborated by M. Gorynia and B. Jankowska [4].

2. Fundamental principles and criticism of the Uppsala model. The Uppsala model, as it is a behavioral theory, emphasizes the great role of in-company objectives and interests in decision making about foreign expansion. This model views company internationalization as an evolution of expansion into increasingly remote foreign markets. The authors of this model have identified the following stages of foreign expansion (after: Gorynia, Jankowska) [4]:

- success on the domestic market leads to decision-making about expansion into foreign markets;
- companies first expand into geographically close markets, and only later into remote markets. The authors have introduced the concept of psychic or cultural distance between markets, which is understood as a group of factors hindering a bilateral information flow (e.g., they have distinguished linguistic, cultural, economic and political barriers). According to the authors, psychic (cultural) distance is predominantly correlated with geographical distance defined as distance in physical space;
- upon entry into foreign markets, companies usually begin with export activities, and only later do they become more deeply involved in operations abroad.

The Uppsala model was visualized by means of a two-dimensional table (Tab. 1) which indicates that company internationalization increases when a company becomes increasingly involved in foreign markets in more and more elaborate ways (shown in the model as four modes of activity). This increase is also correlated with increasing geographical

diversification which is measured by the number of countries where a company begins to operate or where it sends its resources. Thus internationalization can be viewed in two dimensions: both in terms of various types of company resource involvement and differentiation of markets where these resources are sent.

The sequentiality of internationalization, which entails both ever-increasing share of the company's foreign operations and transfer from simple to complex business operations, is the key principle of the Uppsala model.

Another, equally important principle is cumulativeness, which means that the successive stages of internationalization (involving ever-increasing share of resources abroad) can be implemented thanks to increased knowledge about the setting and markets where companies invest (thus reducing the uncertainty and risk levels). This is because the sequentiality of the Uppsala model has its second dimension, which is indicated by increased geographical diversification translating into the rising number of countries where expansion takes place. However, according to the authors of this model, sequentiality also entails increased cultural distance towards destination countries in the following stages of internationalization, which is in turn correlated with increased physical distance towards these countries. Under this model, the authors argue that in the very first stages companies expand into neighboring countries, which are best known and culturally close. Only later, having gained relevant experience in nearby foreign markets, do they move into increasingly remote international markets.

This distance in cultural and physical space could then be termed geographical distance between a company's mother country and a country where the company sends its resources in the internalization process.

The Uppsala model contains a spatial aspect in international corporate expansion. This aspect concerns increased spatial distance (connected with cultural distance) and increased geographical diversification in the following stages of internationalization. The Uppsala model in its revised form has already been applied in geographical studies on the development of industrial networks conducted by T. Stryjakiewicz [7], who used it to present a typical development path of a multinational based on the D.C.Shank's model (1985) and Hakansson's model of the spatial expansion of multinational corporations (1979). Stryjakiewicz supplies a few examples illustrating spatial evolution trends in multinational corporations. One of them is the expansion of automotive giants in Poland; another one – the expansion of the ABB Group (Asea Brown Bowveri). Examples of corporate expansion into foreign markets can also be found in Tobolska [8], who presented case studies of SKF and Reemtsma.

3. Measurement of Geographical Distance in Company Internationalization. To a geographer, the most challenging task is an attempt to analyze and measure geographical distance viewed as one of the most important aspects of internationalization. Geographical distance is understood as the distance in physical and cultural space to new markets that have been captured in the subsequent stages of internationalization. It mirrors the main facets of internationalization emphasized in the Uppsala model: sequentiality and cumulateness. Under this model, in the subsequent stages of internationalization, a company enters markets which are increasingly remote both spatially and culturally.

An even more obvious feature of internationalization in the Uppsala model is geographical diversification. This parameter can be explicitly determined by the number of countries where a company operates (in various ways). Hence it would be fair to say that the degree of company internationalization is primarily dependent on the number of countries where the company operates or develops its activity. In other words, the more countries a company does business in, the more internationalized it is. But aside from the number of foreign markets a company operates in, what matters is the spatial-cultural distance between these markets. In order to describe the degree of company internationalization, it is necessary to determine how close the markets are – both geographically as well as spatially and

culturally. These three types of distance are frequently correlated and identified with each other. An example of how to determine the degree of company internationalization in terms of spatial-cultural distance is a study by Kutschker and Schmid [5] who have proposed the theory of integrative internationalization (however, the authors use the concept of “geographical-cultural distance” and it seems that the term “geographical” refers to the distance in physical space). They supply an example of a German company operating in Austria, Belgium, Switzerland and Japan which has been more internationalized than another one based in Japan or Argentina. Regarding geographical-cultural distance, what comes to our minds in the first place is the spatial distance between a company's mother country and a host country. A more debatable concept is cultural distance which does not have to match geographical distance. The authors' findings show that neighboring countries can display greater cultural differences than countries that are geographically remote. Cultural distance could be determined by referring to studies which discuss cultural differences among countries and societies.

The main drawback of this integrative approach proposed by Kutschker and Schmid is that it is lacking in a framework that would allow us to measure geographical-cultural distance which is one of the aspects of the degree of internationalization. Hence this approach can only be regarded as a hypothesis which cannot be empirically confirmed. Accordingly, an attempt to dimension this aspect of internationalization has become the main challenge for researchers in this area.

It should also be added that geographical distance should constitute an individual dimension of internationalization which would differentiate particular companies as opposed to geographical diversification whose measurement does not seem to mirror qualitative differences in the internationalization degree of specific companies. This is because many of them operate on the same number of markets.

The first attempt to establish a framework for measuring geographical distance proposed in this paper involves the ‘internationalizing distance’ parameter which would measure the distance from the mother country of a company undergoing internationalization to the destination countries. The distance would be measured by calculating the number of borders on the route connecting the capitals of these countries. So the countries bordering the mother country of an international corporation would receive the value of 1. For more remote countries this distance would accordingly have to be measured each time. However, it might occur that all neighboring countries would receive the same rating on the scale of geographical

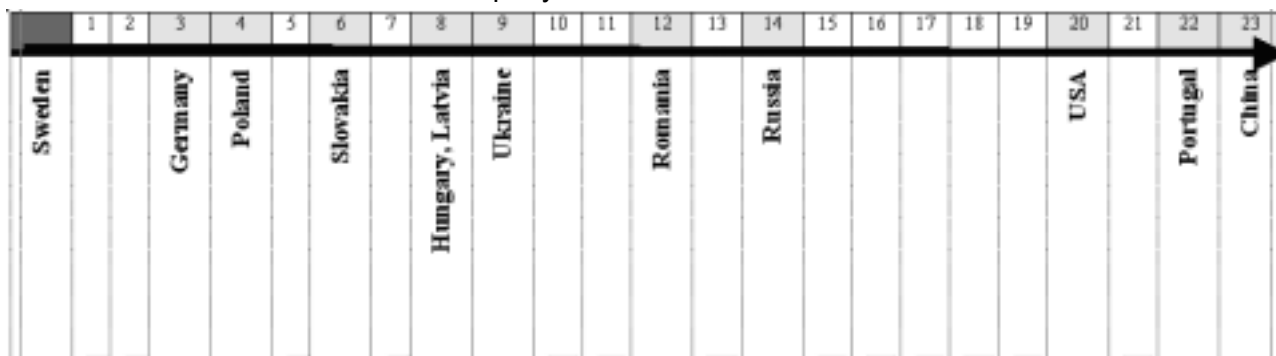
Таблиця 2

Конструкція географічної відстані до країн експансії Swedwood (інтернаціоналізаційна відстань: кількість границь; вимір: наступний рік експансії фірми)

Geographical distance to Swedwood’s expansion countries (internationalizing distance: number of borders, measure: year of company expansion)

Swedwood, year of expansion	Host country	Year of first investment	Internationalizing distance	Geographical distance
Sweden	Mother country	1991	0	0
1	Germany	1992	2	3
2	Poland	1993	2	4
3	Slovakia	1994	3	6
4	Hungary	1995	4	8
5	Ukraine	1996	4	9
6	Latvia	1997	2	8
8	Romania	1999	4	12
11	Russia	2002	3	14
15	Portugal	2006	7	22
16	USA	2007	4	20
16	China	2007	7	23

Source: own work based on company data

Source: own work

Fig. 1. Scale of geographical distance to Swedwood’s destination countries in 2007

Рис. 1. Масштаб географічної відстані до країн експансії компанії Swedwood в 2007 році.

distance. In actuality companies distribute their resources to the neighboring markets at different times or hardly ever as there are still a wide range of information and social barriers to overcome. It follows then that “internationalizing distance” is not a satisfactory parameter that would take into account the ordering of markets that a particular company expands into. This measure should then be revised by adding a time interval, which would be arrived at by calculating the time span of international activity (measured in years, starting from the first year of international operation). This time span would then constitute a measure differentiating internationalizing distances. The reason why this measure should be adopted (as was the case with the I-M variety of the Uppsala model) is that a company, while obtaining expertise and experience on foreign markets, continually expands into increasingly remote (spatially and culturally) markets. The time span mirrors the period during which this company gained sufficient

expertise to expand into another market.

4. Empirical example and conclusions. To supply an example of how to determine geographical distance in foreign expansion, let us investigate the case of Swedwood International Ltd, which is an international corporation established in 1991 as a daughter-company of the Swedish holding IKEA. Swedwood is a corporation consisting of 36 production departments such as sawmills, furniture component factories and furniture factories. These factories distribute their products solely to IKEA. Swedwood is an example of a corporation which incorporates production units arranged vertically in the chain of value creation: starting from obtaining raw materials (timber from sawmills) to the final product (a piece of furniture) and deliveries to the recipient (IKEA). Swedwood factories are located in nine European countries: Sweden, Germany, Poland, Slovakia, Latvia, Romania, Hungary, Ukraine and Russia. The corporation is now in the process of building and opening factories in three

other countries: Portugal, the United States and China.

Using the data from Table 2, and following the above-mentioned procedure we have calculated the geographical distance between the corporation's mother country and the countries where Swedwood made further investments in connection with its foreign expansion. The findings are presented on a numerical scale below.

The above scale of geographical distance for the Swedwood corporation shows the spatial-cultural distance between Sweden and the countries where the company makes foreign investments. The scale allows us to analyze the internationalization degree of this company not only in terms of geographical diversification but also in terms of the sequentiality and pace of this process both in time and space. In other words, it shows the directions of foreign expansion in a company-specific sequence. What we can see is that Swedwood's closest market is located in Germany, and the second closest market is Poland. The Slovakian market is more geographically remote even though the company expanded there only one year after its first investment in Poland. However, due to internationalizing distance the Slovakian market is more remote than the Polish one, by two values. The same position of Hungary and Latvia on the scale can be explained by the fact that even though Swedwood's expansion took place in different years, thanks to the internationalizing distance, the geographical distance remains the same. The greatest distance occurs in the case of China although Swedwood 'took control' of the Chinese market in the same year when it expanded into the US. The Portuguese market in turn is behind the US market on the scale of geographical distance, which suggests that geographically and culturally it is more remote from Sweden, the corporation's mother country.

By applying the measure of geographical distance, we can provide further insights into the theory of company internationalization as postulated by the Uppsala model.

References:

1. Dicken P., 1992; *Global Shift. The internationalization of Economic Activity.* Guilford Press, New York – London.
2. Dicken P., 1998; *Global Shift. Transforming the World Economy;* Paul Chapman Publ. Ltd, Londyn.
3. Domanski B., 1997; *Geografia przedsiębiorstw – niedoceniany nurt badań w polskiej geografii ekonomicznej,* [w:] Domanski B., Jackowski A. (red.), *Geografia, człowiek, gospodarka,* Instytut Geografii UJ, Krakow, s. 101-114.
4. Gorynia M., Jankowska B., 2007; *Teorie internacjonalizacji. Gospodarka Narodowa* 10/2007, s. 22-43.
5. Kutschker M., Schmid S., 2005; *Internationales Management.* R. Oldenbourg Verlag, Munchen Wien.
6. Matykowski R., Tobolska A., 2006; *Działalność przemysłowa w warunkach wzrastającej internacjonalizacji i globalizacji na przykładzie wybranych produktów.* [w:] Z.Ziolo, T.Rachwał (red.), *Międzynarodowe uwarunkowania rozwoju przemysłu. Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG nr 8,* Warszawa- Krakow, s.47-59
7. Stryjakiewicz T., 1999; *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji.* Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznan.
8. Tobolska A., 2004,b; *Procesy koncentracji gospodarczej dużych przedsiębiorstw przemysłowych* Poznan [w:] Z.Ziolo, Z.Makiela (red.) *Przemiany struktur przemysłowych. Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG w Warszawie,* nr 7. Wydawnictwo Akademii Pedagogicznej, Warszawa- Krakow, s.33-44
9. Tobolska A., 2007; *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne a internacjonalizacja przemysłu polskiego* [w:] Lach J., Borowiec M. Rachwał T. (red.), *Procesy transformacji społeczno – ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych.* Wydawnictwo Naukowe AP w Krakowie, s.242-256.
10. Ziolo Z., Pirog S., 2002; *Lokalizacja zarządów i potencjał ekonomiczny wiodących firm zachodnio-europejskich;* [w:] Ziolo Z. (red.), *Problemy transformacji struktur przemysłowych;* Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG, nr 4, Warszawa- Krakow – Rzeszow, s.25-37.

Рецензенти:

Prof. Dr hab. Henryk Rogacki, Adam Mickiewicz University

к.геогр.н., ад'юнкт Чаплінський П., Академія Поморська м. Слупськ, Польща

УДК 911.37(292.452)

ЧАСОВО-ПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ТА ЇЇ ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ НА КІНЕЦЬ XV СТ. У МЕЖАХ ПРУТ-СІРЕТСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ*В. П. Круль, Г. Я. Круль, О. Р. Гадельшин**Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича*

V. Krul', H. Krul', O. Hadel'shyn. Temporal-spatial peculiarities of settlement network formation and its territorial organization by the end of the 15th century within Prut-Siret interamnian region. The article examines the process of settlement network formation in the Prut-Siret interamnian region by the end of the 15th century and its territorial organization. This spatial settlement formation being the result of all previous stages of its shaping became the basis for the subsequent settlement structuring. As a result, an original photographic imprint of the settlement structure (settlement time cross-section) is produced as an intermediate result of all settling shifts since the beginning of the Prut-Siret interamnian region inhabiting up to 1500 AD. The latter date marks the end of the so called fossil history period, the time which gives the information on a settlement making and existence equally via written sources and archeological finds.

By the 1500 AD, in the Prut-Siret interamnian region, there were 94 built-up areas with 483 primeval settlements on their territory. In the region of study 3 sites of settlement clusters are localized: Horets-ValyaKuzmin, Revnyans'kyu, Karapchivs'kyu which are 15 settlements together with the part of Chernivtsi territory. This is where one third of all primeval settlements, or 176 which is 36,5%, ever existed in the region are located. By the end of the 15th century, making of the Prut-Siret interamnian region ran through 10 stages. Focusing both on foundation of settlement seats in a built-up area and chronology of its inhabiting, the articles, thus, highlights the process of settlement network formation.

Keywords: primeval settlement, settlement network, settling shifts, inhabiting.

Актуальність дослідження. При дослідженні процесів заселення певного регіону важливо виявити територіальні особливості формування поселенської мережі на кінець XV ст., оскільки дана просторова організація є результатом усіх попередніх етапів її складання і стала основою, на яку накладалася структура населених пунктів за наступні періоди її оформлення. Іншими словами, вона набуває вигляду своєрідного фотографічного відбитку поселенської структури (поселенсько-часового зрізу) – як проміжного підсумку всіх заселенських рухів від початку залюднення Прут-Сіретського межиріччя і до початку 1500 рр. н.е. Остання дата важлива ще й тому, що вона є завершенням періоду т.зв. викопної історії, коли дані про заснування поселення чи про його існування ми отримуємо рівнобіжно як із письмових джерел, так і за результатами археологічних даних. Все висловлене вище свідчить про важливість виявлення особливостей формування поселенської мережі за означений період у регіоні дослідження.

Аналіз публікацій. З'ясування особливостей формування поселенської мережі та її територіальної організації завжди мало певний інтерес для науковців. Проте, найчастіше цими питаннями цікавилися історики, для яких важливою була реконструкція поселенської мережі за обмежені часові періоди: III-V ст. н.е. [2], VIII-X ст. н.е. [11], VI-X ст. н.е. [15], VIII-XIII ст. [1], V-XIII ст. [17], XIV-XVIII ст. [13], слов'янської доби [16]. Винятком стало дисертаційне дослідження О.Сминтиної [14], що охопило епоху первісної

общини. У ньому був задіяний діахронічний підхід, який, здебільшого, використовується географами, однак наукові розвідки останніх є, на жаль, не частими. З-поміж них можна відзначити лише декілька, які стосуються часово-просторової організації поселенських старожитностей Галичини, починаючи від палеоліту і до IX ст. н.е. [7], або території Західної України – від палеоліту до кінця XIII ст. н.е. [5, 6]. Найтривалішим періодом дослідження формування поселень серед географів відзначається робота Р.Кудіркене [10], де аналізується поселенська мережа Литви за природними ландшафтами.

Щодо території Прут-Сіретського межиріччя, то дослідження її первісної мережі населених пунктів (у межах більшої території – Північної Буковини, верхнього Припруття) також проводилися здебільшого істориками, зокрема Б.Тимощуком [15], Л.Михайлиною [11], І.Возним, С.Пивоваровим [1] та іншими. Ретроспективний етап формування поселенської мережі у географів був, здебільшого, поверхневим і не стосувався територіальної деталізації [3], за винятком дослідження В.Круля [6], де Прут-Сіретське межиріччя безпосередньо не вивчалось, а складало частину Західної України. Питанням формування поселенської структури у розрізі існуючих натеper населених пунктів було присвячене дисертаційне дослідження Г.Круль [9] та стаття колективу авторів, де йдеться про осередки первісного поселенського навантаження на територію, що досліджується, у межах Північної

Буковини [12]. Також Прут-Сіретське межиріччя, вже як територіальна складова українсько-румунського прикордоння, вивчалось за етапами утворення поселень [4] та з'ясовувалося поселення у розрізі його фізико-географічних районів [8].

Постановка завдання і виклад основного матеріалу. На початок 1500 р.н.е. у межах Прут-Сіретського межиріччя існувало 94 населених пункти, на території яких було виявлено 483 первісних поселення, де зафіксована різна кількість поселень: від 1 до 22. Причому, всі вони не відповідають повністю сучасним населеним пунктам, адже 4 із них знаходилися на землях нинішнього м. Чернівці. Тому, характеризуючи формування поселенської мережі за найдавніші часові зрізи (до 1500 рр. н.е.) і порівнюючи її з сучасною структурою населених пунктів, зауважимо не тільки на величині 94, але й на 91 населеному пункті (4 „чернівецьких” поселень приймаються як 1 населений пункт, виходячи з наявного поселенського складу). Для всебічної характеристики формування поселенської картини регіону доцільно зупинитися на первісній кількості поселень.

Отже, у межах 91 населеного пункту регіону (опираючись на сучасний склад населених пунктів) зафіксовано 483 первісних поселення, тобто показник наповнюваності ними ($N_{п.п.}$) склав 5,31 п.п./н.п. Виходячи з цього, для Прут-Сіретського межиріччя пересічна наповнюваність первісними поселеннями становить 5-6 поселень на один населений пункт. Кількість таких поселень сягатиме 13, або 13,8% від усіх поселень (в т.ч. із 4 „чернівецькими”). Помітна кількість поселень (27,7%) знаходиться у населених пунктах із 7 і більше поселенськими старожитностями. Більша ж частина первісних поселень (58,5%) розташовується у поселеннях із 1-5 поселенськими артефактами. Зовсім не відзначене перебування первісної людності у 54 населених пунктах, причому більшість із них (17 або 31,5%) знаходяться у Сіретському грядово-горбистому, терасованому, лучно-лісовому районі.

Опираючись на особливості просторового поширення первісних поселень, на території регіону дослідження можна виділити 3 осередки їхнього скупчення. Найбільший із них за кількістю теперішніх населених пунктів розміщений у центрі сточища р. Прут, займаючи його правий берег, бо він складається із 5 населених пунктів і 3 поселенських артефактів у районі м. Чернівці. Означимо його за двома місцезнаходженнями із відносно більшою кількістю поселенських старожитностей Горєцько-Валякузьмінським

осередком первісної поселенської мережі (частина м. Чернівців Горєча – 15 первісних поселень і с. Валя Кузьміна – 14). Окрім зазначених, до нього ще входять сс. Волока (13), Чагор (12), Коровія (11), Молодія (8) і частини м. Чернівці – Рогатка (2) та вул. Руська (1). Загальна кількість первісних поселень даного осередку склала 76 поселень (15,7% від їхньої кількості в регіоні). Пересічний показник наповнюваності первісними поселеннями тут сягнув 7,0.

Наступний осередок мав місце також на правому березі р. Прут. До нього входять як поселення із великим числом поселенських старожитностей (7 і більше) – сс. Ревне (22 первісних поселення), Коростувата (18) і Драчинці (12), так і населені пункти із нижчим від пересічної величини показником (5-6 поселень) – сс. Глиниця, Бурдей, Стрілецький Кут. Загальна кількість первісних поселень тут сягає 63, а їхній пересічно-геометричний показник по групі склав 7,6 на одне поселення. Загалом, на території Ревнянського осередку було сконцентровано 13,0% усіх первісних поселень Прут-Сіретського межиріччя.

На території сточища р. Черемош знаходиться ще один осередок первісного заселення – Карапчівський. Окрім с. Карапчів, до нього входять ще сс. Банилів (10 первісних поселень), Коритне (7) і Замостя (6). Загальна кількість поселенських старожитностей сягає тут 37 або 7,7% їхньої загальної кількості в регіоні дослідження. Пересічногеометрична величина наповнюваності первісними поселеннями в цьому осередку є найбільшою і склала 8,8.

Отже, територія трьох осередків первісної поселенської мережі об'єднує 15 населених пунктів і частини м. Чернівці, що склало 11,0% усіх поселень регіону, або 17,0% населених пунктів, де знаходилися поселенські старожитності. Однак у їхніх межах зосереджується більше третини всіх первісних поселень – 176, або 36,4%, що мали місце на території регіону. Інші центри концентрації поселенських старожитностей не створюють територіальних осередків, оскільки не згруповані у кількості 3 і більше поселень, а розкидані поодинокі або групами по 2 поселення. Загалом, в Прут-Сіретському межиріччі територіально не структурованими залишається 78 населених пунктів і окремих частин м. Чернівці, у межах яких виявлено 307 первісних поселень.

Утворення поселень Прут-Сіретського межиріччя до кінця XV ст. пройшло через 10 етапів. Проте висвітлення часо-територіальних особливостей останніх має свою специфіку, оскільки звертається увага лише на найпершу появу людності в населеному пункті. Подальша

фіксація у ньому населення вже не враховується, бо вважається, що дане поселення є первинно залюдненим. Важливим є виявлення всього перебігу процесу заселення населених пунктів від палеоліту і до кінця XV ст. З огляду на це, ми звернемо увагу не тільки на початок заснування поселенських осідків у конкретному населеному пункті, але й хронологічно простежимо хід його залюднення. До уваги беруться вже всі поселення, які виникали на даній території. Виходячи з цього, населений пункт характеризується із погляду існування у ньому поселенських старожитностей.

Отже, найперший етап – палеоліт характерний тим, що за час його тривання мали місце 17 поселенських старожитностей, що знаходилися на території 16 теперішніх населених пунктів. Це відбулося за рахунок с. Цурень, у межах якого було виявлено 2 палеолітичні стоянки. Найбільше останні приурочувалися до сточища р. Прут – 13 і лише 3 поселення (Мілієве, Замостя і Чорторія) – до сточища р. Черемош. Тому можна вести мову про формування Прутського регіону найдавнішого заселення. Окрім того, східна частина р. Прут відігравала найбільшу роль у заселенні Прут-Сіретського межиріччя, оскільки в його межах виділилося с. Цурень як своєрідний центр палеолітичного залюднення.

Другий етап формування поселенської мережі (V тис. до н.е.) є найменшим за числом первісних поселень, які існували впродовж його тривання. Так, тоді людність замешкувала територію лише с. Коростувата.

Значною за кількістю первісних поселень була мережа, що сформувалася під час третього етапу (IV тис. до н.е.), коли на території сучасних 28 населених пунктів і в 6 місцевостях м. Чернівці існувала 51 поселенська старожитність (10,6% від усіх первісних населених пунктів регіону дослідження). Поселенська активність торкнулася сточищ Прута, Сірету й Черемошу. Найбільше поселень розташовувалося у долині Прута, де на території сіл Драчинці, Волока, Чагор знаходилося по 3 поселення. Така ж кількість поселенських знахідок містилася й у межах окремих районів сучасного м. Чернівці – Цецино, Роша і Гореча. Коли взяти до уваги, що на території долини р. Прут є ціла низка населених пунктів із двома поселеннями III етапу, то власне сточище цієї річки є осередком заселення означеної доби.

Ще одним важливим моментом щодо територіальних особливостей формування поселенської мережі III етапу стало умовне з'єднання поселень зі сточищ рр. Прута і Сірету у територію суцільного більш-менш однорідного простягання, що проходила на сході регіону

дослідження і мала північно-південний напрямок. Отже, з повним правом можна вести мову про створення тут поселенської мережі, осередок якої знаходився на території сучасного м. Чернівці. Від неї також йшло північно-західне (по долині р. Прут) відгалуження.

Спадає активність формування поселень під час четвертого етапу, оскільки впродовж III тис. до н.е. людність заселяла всього 26 первісних поселень в межах 19 теперішніх населених пунктів і одного району м. Чернівці. За розвитком поселенської мережі найбільшим було сточище р. Прут, де по 2 поселення існували у межах сіл Михальчі, Снячева, Хряцької й Остриці. На відміну від попереднього етапу, випадковим було заселення долини р. Сірет (с. Черепківці). Дещо зросла за загальною кількістю поселень залюдненість сточища р. Черемош (у межах сучасних сс. Банилова і Карапчева зафіксовано по 2 первісних поселення).

Впродовж II тис. до н.е. (п'ятий етап) майже відновився кількісний склад поселенської мережі, що спостерігався під час IV тис. до н.е. Так, від 2000 до 1000 рр. до н.е. на теренах 29 сучасних населених пунктів і 3 районів м. Чернівці розміщувалися 44 поселенські старожитності. Осередками поселенської мережі стали сс. Коростувата й Остриця, де розміщувалося по 4 первісних поселення, а на території правобережжя Прута існував осередок у межах Горечої (територія м. Чернівці) із 3 поселеннями. Значною була й кількість населених пунктів із 2 первісними поселеннями – 6 (сс. Драчинці, Ревне, Годинівка і Молодія та Клокучка і Роша), що також знаходилися у сточищі р. Прут.

Продовжує зростати первісна поселенська мережа за час I тис. до н.е. (шостий етап). Причому збільшується як число теперішніх населених пунктів, де знаходилась первісна людність, так і кількість самих поселенських старожитностей (відповідно, до 31, включаючи 3 райони м. Чернівці як одне поселення, і до 53). У першому випадку територія Прут-Сіретського межиріччя налічувала більше третини поселень (34,1%), що утворюють її сучасну поселенську мережу. Проте це зростання не призвело до кардинальних територіальних зрушень. Поселенським центром залишилося с. Остриця (із 4 поселеннями), до якого приєдналися райони м. Чернівці - Гореча і Роша (по 4 поселення). Оскільки поблизу них знаходився населений пункт (с. Молодія) із 3 поселеннями, то чітко простежується формування поселенського центру довкола м. Чернівці. Отже, можна вести мову про утворення в I тис. до н.е. Прутсько-Чернівецької поселенської

мережі на правобережжі р. Прут.

Зросла поселенська активність і в долині р. Черемош, де кількість поселень збільшилася в 1,5 раза (від 4 у II тис. до н.е. до 6 у I тис. до н.е.). Тільки у сточищі р. Сірет зменшилося число первісних поселень: за час п'ятого етапу на його землях існувало 5 первісних поселень (на території 5 сучасних населених пунктів), а впродовж шостого етапу було зафіксовано лише 4 (на території 3-х сучасних).

У першій половині I тис. н. е. у межах означеного регіону було зафіксовано 90 первісних поселень, що склало 18,6% їхнього загального числа. Саме під час сьомого етапу поселенська мережа досягла доволі потужних кількісних розмірів, бо людність заселила території і найбільшої кількості нинішніх населених пунктів – 50 (54,9% усіх поселень). В жодному з етапів до цього не було такої кількості новозамешканих за етап поселень.

Найбільшої поселенської концентрації набула територія р. Прут, де знаходився центр із найзначнішою кількістю первісних поселень – с. Остриця (7 поселенських старожитностей). Характерною ознакою цього етапу є формування поселенської мережі у долині р. Черемош, де в межах 6 сучасних населених пунктів (м. Вашківці, сс. Банилів, Карапчів, Коритне, Мілієве та Іспас) існувало 13 первісних поселень. Іншою рисою є відносно виокремлення поселенсько-мережевого кістяка у сточищі р. Сірет і верхів'їв р. Дерелуй та оформлення їх у самостійний поселенський осередок із центром у м-ку Глибока (4 первісних поселення) та с. Турятка (3 первісних поселення). Окрім того, на цей час припадає заснування поселень у середній течії р. Сірет – у сс. Ропча і Давидівка.

Пік первісного поселенствотворення припав на 500-900 рр. н.е. (восьмий етап), коли на території регіону дослідження з'явилося 112 первісних поселень, що склало 23,2% їхньої загальної кількості. Заселеність сточища р. Сірет звелася до епізодичної присутності на його землях людності, оскільки первісне населення мало місце на території лише 4 сучасних населених пунктів, тоді як за попереднього етапу вони фіксувалися у межах 12. За час восьмого етапу чіткіше виділилася Прутсько-Чернівецька поселенська мережа, маркерними точками якої стали землі с. Ревне (9 первісних поселень) - с. Коростувата (5) - с. Снячів (6) - с. Валя Кузьміна (5) - с. Чагор (4).

Під час тривання восьмого етапу підвищилася значущість долини р. Прут як території найбільшого поселенського заповнення. Адже із 16 центрів зосередження первісних поселень (із 3 і

більше старожитностями) 13 (понад 81,2%) знаходилися у його сточищі. Лише 2 осередки первісного заселення розташовувалися у долині р. Сірет (с. Сучевени – 5 поселень і с. Кам'янка – 3 поселення) і 1 – у долині р. Черемош (с. Карапчів – 4 поселення).

Загалом, за час восьмого етапу відзначалася велика концентрація первісних поселень у поселенських центрах. Останніх, як зауважувалося вище, у межах Прут-Сіретського межиріччя нараховувалося 16, а на їхніх землях знаходилося 68 первісних поселень, або 60,7% від їхньої загальної кількості, що існували впродовж 500-900 рр. н.е. (тоді як за попередній етап частка останніх сягала 35,6%).

Упродовж дев'ятого етапу (900-1300 рр. н.е.) зменшилося як число первісних поселень, так і населених пунктів, у межах яких вони розміщувалися. Було зафіксовано 79 поселенських старожитностей (16,4% до всіх у регіоні дослідження), що знаходилися на території 36 сучасних поселень. За означений етап зменшилася кількість первісних поселень у долині р. Черемош до 5, тоді як за попередній етап їх було 10. Прутсько-Чернівецька поселенська мережа територіально змістилася вгору за течією р. Прут і стала Прутсько-Ревнянським поселенським ареалом із центром у с. Ревне із 10 первісними поселеннями. Його доповнювало с. Коростувата із 6 поселенськими старожитностями. Довкола цих двох центрів групувалися населені пункти здебільшого з одним поселенням. І тільки сс. Біла, Михальча та Роша (район Чернівців) мали по 2, а Цецино (також район Чернівців) – 3 поселення. З інших визначних осередків у сточищі р. Прут, відзначимо сс. Снячів і Горбова (по 4 поселення), сс. Верхні Станівці, Волока і Валя Кузьміна (по 3). Тільки один осередок дев'ятого етапу знаходився у сточищі р. Сірет – с. Сучевени із 5 поселеннями.

Під час 1300-1500 рр. н.е. (десятий етап) поселенську мережу формували 70 населених пунктів, причому вони знаходилися на території 64 теперішніх поселень (70,3% сучасної поселенської структури регіону дослідження). Останнє число стало найбільшим, починаючи від палеоліту. Це означає, що вперше від початку заселення Прут-Сіретського межиріччя людність заселила таку велику кількість територій сучасних населених пунктів. Важливо, що продовжує освоюватися сточище р. Черемош, де фіксується 9 первісних поселень, які розміщувалися у межах 7 теперішніх населених пунктів. Відзначимо також факт масового залюднення долини р. Сірет, адже за час десятого етапу в його межах існувало 30 населених пунктів. Поселення вперше виходять у долину р.

Сіретель (с. Їжівці і м-ко Красноільськ), просуваються вгору за течією р. Малий Сірет (с. Банилів-Підгірний), освоєється верхня частина середньої течії р. Сірет (сс. Стара Жадова і Луківці). Незважаючи на скорочення всього числа поселень у регіоні дослідження впродовж 1300-1500 рр., загальна кількість поселень, що стали основою сучасних населених пунктів, як уже зазначалося вище, дещо зросла. Тому просторово поселенська мережа основної території розселення краю майже не зазнала змін.

Висновки. Отже, процес формування поселенської мережі Прут-Сіретського межиріччя, починаючи від палеоліту і до кінця XV ст., відбувався нерівномірно і характеризувався то посиленням, то послабленням заселенської активності. Найактивнішими виявилися 500-900 рр. н.е. (восьмий етап), коли на теренах регіону дослідження було зафіксовано 112 первісних поселенських старожитностей. Найпотужнішим осередком заселення стало правобережжя Прута і територія довкола сучасних Чернівців, що дозволило виділити Прутсько-Чернівецьку поселенську мережу. Подальший розвиток заселенських рухів був спрямований у передгірські та гірські райони Прутсько-Сіретського межиріччя.

Список літератури

1. Возний І.П. Гнізда поселень VIII-XIII ст. на території Північної Буковини та Чернігівщини / І.П. Возний, С.В. Пивоваров // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 60-67.
2. Гудим-Левкович О.М. Демографічна реконструкція черняхівського населення України III-V ст. н.е.: автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 / О.М. Гудим-Левкович. – Київ, 1997. – 24 с.
3. Коржик В.П. Поширення селитєбних геокомплексів Чернівецької області / В.П. Коржик // Фізична географія та геоморфологія. – К.: Вища шк., 1976. – Вип. 15. – С. 35-41.
4. Круль В., Круль Г., Григор'єва Г. Часові особливості утворення поселень на території українсько-румунського прикордоння / Круль В., Круль Г., Григор'єва Г. // Україна – Румунія: транскордонне співробітництво: зб. наукових праць. – Чернівці: Рута, 2007. – с. 75-83.
5. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія / В.П. Круль. - Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
6. Круль В.П. Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В.П. Круль. – Київ, 2006. – 32 с.
7. Круль В.П. Ретроспективно-хорологічна організація заселенського простору Галичини (до IX ст. н.е.) / В.П. Круль // Наук. вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Вип. 104: Географія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 152-156.
8. Круль В., Чернега П., Круль Г. Особливості утворення населених пунктів у межах фізико-географічних районів українсько-румунського прикордоння / Круль В., Чернега П., Круль Г. // Наук. вісник Чернівецького університету: зб. Наук. Праць. Вип. 318: Географія. - Чернівці: Рута, 2006. – с. 174-188.
9. Круль Г.Я. Географо-краєзнавча оцінка процесів заселення Північної Буковини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Г.Я. Круль. – Чернівці, 2006. – 20 с.
10. Кудиркене Р.К. Поселения в природном ландшафте Литвы: автореф. дис. на соискан. научн. степени канд. геогр. наук / Р.К. Кудиркене. – Вильнюс, 1973. – 32 с.
11. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. / Л.П. Михайлина. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.
12. Осередки первісного поселенського навантаження на територію Північної Буковини: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю з дня народження В.В. Докучаєва [«Сучасні проблеми геоєкології та раціонального природокористування Лівобережної України»], (Суми, 21-23 вересня 2006 р.). – Суми, 2006. – С. 135-140.
13. Сиреджук П.С. История заселения Галичской земли в XIV-XVIII вв.: автореф. дис. на соискан. научн. степени канд. истор. наук / П.С. Сиреджук. – Львов, 1989. – 16 с.
14. Смигтина О.В. Давнє населення України в його природному середовищі (епоха первісної общини): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук / О.В. Смигтина. – Львів, 2003. – 32 с.
15. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. / Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
16. Томашевський А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яноруської доби / А.П. Томашевський // Археологічні студії / ін-т археології НАН України, Буковин. центр ареол. Досліджень при Чернівецькому національному ун-ті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 2. – С. 132-160.
17. Томашевський А.П. Населення Східної Волині V-XIII ст. н.е. (система заселення, екологія, господарство): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / А.П. Томашевський. – Київ, 1993. – 18 с.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Джаман В.О., завідувач кафедри географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

д.істор.н., проф. Юрій М.Ф., завідувач кафедри філософських і соціальних наук, Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТУ

УДК 910+911.2+911.5

ЛАНДШАФТ ЯК СЛІД ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ: ДІАХРОНІЧНА СТРІЛА ЧАСУ

О. П. Ковальов

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

A. P. Kovalyov Landscape as a mark of territory formation history: diachronic arrow of time. In the article the problem of diachronic nature structure of daytime surface is shown on the common level. In the context of the work diachronic is looked upon as a through geosystem movement, the marking of relatively stable regimes that permit to form a peculiar – diachronic – landscape as an area pattern – such a peculiar organization of its picture that connects separate area-divided constructions into a time consecution. In this connection a question of correlation such terms as geosystem, geocomplex, landscape, etc. is viewed upon and also the role of the investigator himself in forming the given pattern. The most important of them is geosystem, that is given by the author as the organization of aggregate of some elementary processes that are united into one regime and make a frontier. Separate regimes coexist being on different levels of organization and stages of formation: there are those that only being to open but another ones are already dying, exhausting their existential potential. This reflects on the diachronic pattern character, the bases of which makes structural non-coordination between separate surface fragments that points to the asynchronous in their formation and functioning. This leads to appearance of non-coordination between fragments on the topological level.

As one of the most important the aspect of perception of daytime surface is described as a consequence of the communicative process. It is also shown the importance of the context perception. This gives possibility to remake the space structure of the context perception. This gives possibility to remake the space structure of the daytime surface onto a time one. The aim is to search a special movement of the daytime surface language itself, that requires on the opposite of the rational another way of knowledge – intuitive.

Keywords: landscape, diachronic, geosystem, pattern, communication.

Нас буде цікавити особливий аспект, пов'язаний з тим, що структура денної поверхні може містити складові, присутність яких відображує історію становлення місцевості як простору прояву ландшафту. Серед публікацій цього напрямку слід відмітити відому роботу [5], що стосується діахронічності річкових долин, А.Н. Шилкіна, у якій автор розглядає діахронічні ряди земної поверхні [8], Є.В. Глушко [3], присвячена історико-географічному дослідженню території Західного Іраку, С.І. Романчука [7], що містить опис діахроніки агроландшафтів, зумовленої становленням землеробства у Середньому Подніпров'ї та багато інших. Отже, метою роботи є обговорення причин цього феномену, способів виявлення таких складових та побудови діахронічних схем. Отже, почну з загальних положень.

Як розуміти діахронізм і у чому його відмінність від синхронізму? Синхронізм у даний момент часу відзначається наявністю структурованої множини систем, що характеризуються високим ступенем узгодженості та стабільності. Прикладом такої ситуації може бути лісостеп, коли різні геосистемні режими продукують відповідні морфотипи денної поверхні синхронно. Діахронізм же виявляється по наступних ознаках: 1) сукупності систем на кожному достатньо довгому проміжку часу демонструють неузгодженість і несталість, що робить їх вузловими моментами системи у цілому; 2) спроби усунення цих

неузгодженостей ведуть до трансформації всієї сукупності систем, і відповідні перетворення відбуваються згідно з законами трансформації структур за участі всієї макросистеми; 3) процес зміни систем не є детермінованим, що може бути витлумачено як індивідуальний шлях, хоча він не є і випадковим. Тоді діахронічне бачення означає, що малюнок денної поверхні сприймається не тільки у латеральному вимірі - як просторовий феномен, але у першу чергу – як такий, що має часовий вимір.

Що таке денна поверхня? Її можна розглядати як поверхню тіла, у якому протікає велика кількість різноманітних процесів, що тільки й дозволяє говорити про нього як про "живе". Це – *геотіло - квазіорганізм*, основу якого складає невидима геосистема як організація (патерн) *геопроцесу*. Задача географа складається саме у тому, щоб віднайти точку народження форми поверхні як формації, яку слід розуміти не як щось статичне, завершене, а як форму у її становленні, яка має свою довгість, що з'єднує випадковість початку і визначеність завершального стану, який, однак, є недосяжним. Денна поверхня є водночас малюнком і письмом, написаним *мовою геогліфів*, тобто її можна або споглядати, сприймаючи як зображення, тобто емоційно, або читати. Робити водночас і те і інше неможливо. Діахронічність можна відчути через змінюваність простору, що виникає при послідовному перегляді різновікових

карт тієї ж самої території як її часових зрізів. При цьому сам геометричний простір наче рухається, перестаючи бути чистою топографією і стаючи історією місцевості. Ефект історичності виникає через відчуття напруженості між розташуваннями ліній, що не співпадають, деформованих контурів, неузгодженості між ними. У чому ж причина такого ефекту?

Будь-яка місцевість як більш-менш відособлений фрагмент денної поверхні може розглядатись з точки зору становлення її сучасної організації, що протікає під дією відповідного локального геосистемного режиму. Справа у тому, що дія геосистеми (як географічної “машини”), формуючи малюнок, залишає *історичний слід* у структурі денної поверхні у тому разі, якщо її динаміка пов’язана з проходженням точок біфуркації. Завдяки цьому можна говорити про *простір денної поверхні*, формою прояву якого є *ландшафт*, і *час* як його зміну. Ще Лейбніц трактував простір як прояв порядку можливих співіснувань, а час – як порядок несталих можливостей. Ці визначення базуються на категорії *можливості*, пов’язаної з математичним поняттям *вірогідності*, що вимагає звернення до ще однієї важливої категорії – *інформації* як закріпленні випадкового вибору: можливість формування понять простору і часу є наслідком порушення *симетрії* однорідного ізотропного середовища, що суб’єктом і сприймається як інформація. Інформація – це ефект перетворення зовнішнього впливу структурою системи (поток), його система так чи інакше враховує у своїй поведінці. Це нефізична категорія, яка пов’язана з контекстуальним сприйняттям і неоднозначністю інтерпретації, що є властивістю природи взагалі. Саме інформація є незалежним параметром.

Геосистема як головна діюча “особа” - це ансамбль режимів, потік, багато-швидкісний гетерогенний континуум, що, як ціле, об’єднує множину елементарних процесів у мережу, а, як відомо, така розгалужена система (мережа) простих процесів може привести до виникнення складної структури. У будь-якому разі на перше місце виходить її організація, а саме - організація ймовірностей реалізації елементарних процесів та їх сполучень у даних умовах. Можна сказати і так: *геосистема - це організація популяцій елементарних процесів, що сполучаються у єдиний режим, утворюючи мережу*. Це – *система розподілення ймовірностей, пов’язана з розподілом функцій, накладена на рівноймовірність реалізації елементарних процесів (наскільки їх можна виділити у континуумі)*.

Вона включає геокомплекс (структуру земної поверхні) як організацію активних поверхонь, що виробляється дією геосистеми, яка, виникнувши, детермінує її режим. У межах кожної структурно цілісної ділянки вона відповідає локальному режиму, який реалізується у даних умовах, а її структура містить інформацію, комплементарну умовам утворення: у структуру територіального геокомплексу (ТГК) вбудоване не середовище з його обмеженнями, а те, чого воно вимагає, тобто структура - це відображення середовища, виражене у термінах внутрішньої “мови”. Його верхньою межею є денна поверхня, в силу чого вона і є монітором для спостерігача. Це текст, написаний дією геосистеми з використанням алфавіту і “термінів” *мови денної поверхні* (мова тут розглядається як *форма відгуку системи переробки інформації*). Це – закодоване відображення організації геосистемного режиму, а його читання вимагає знань відповідних кодів. Отже, денна поверхня і її ландшафт виступають як *феномен комунікації*.

Можна дати різні визначення ландшафту: це організація малюнку денної поверхні, “обличчя” геосистеми, патерн, що відзначається відносною повнотою, структурною насиченістю (відносною цілісністю), який ми виділяємо у безперервному малюнку поверхні, це - форма прояву простору денної поверхні, нарешті, феномен комунікації і т. п. Ландшафт - це певним чином упорядкована множина *розбіжностей*, що організується у патерн індивідуально, а поняття *розбіжності* виражає абстракцію. Розбіжність не локалізується у речах, вона породжується відношеннями між ними але не розташовується ні у просторі між ними, ні у проміжку часу [1], але, будучи поміченою, вона стає причиною змін у всьому складі наших вражень, заснованих на сприйнятті денної поверхні, а це викликає зміну стану нашої свідомості. Тут важливими є не якісь-там окремі розбіжності, а їх топологія. Саме зміна топології патерну (як загального плану організації), відбиваючи якісні перетворення, веде до зміни вражень, що дозволяє створити типологію патернів. Ландшафт виступає як означений людиною простір, що може сприйматися прагматично, естетично, сакрально тощо.

Оскільки дія геосистеми, як дисипативної системи, спонтанно змінюється, демонструючи нелінійність, слід, який вона залишає у структурі денної поверхні, має носити діахронічний характер, тобто це – система з відбитком історії свого становлення. Отже, структура денної поверхні має містити діахронічну стрілу часу. Тоді суть історичного ландшафтознавства складається у тому, щоб *на основі організації виявлених слідів*

відновлювати історію змін та процеси, які “підстилають” ці зміни, що примушує говорити про еволюційно-синергетичний аспект географії. А це руйнує образ об’єкту її дослідження як сталого і вимагає використання зовсім іншої мови – **мови становлення**. Тут географ “занурюється” у природу з метою виявлення тих “світових ліній”, які дозволили б побачити тенденції, розриви, перелами, “точки-події” породження структури як наслідку динаміки. При такому підході Природу краще за все інтерпретувати як “співбесідника”, що має свою мову, а наслідком такого діалогу має стати спроба зрозуміти його, але не заради того, щоб використати у своїх практичних потребах, а для того, щоб, нарешті, зрозуміти самих себе. У той же час визнання наявності у Природі власної **мови як проміжного динамічного середовища** зовсім не вказує на те, що Природа вже виклала все, що могла (чи хотіла) висловити. Свій “текст”, в першу чергу у вигляді структури денної поверхні (а де ж ще бути тексту, як не на поверхні) Природа переписує постійно своєю мовою, яка не є замкненою і обмеженою сьогоднішнім. Такі тексти слід ще навчитися читати, бо таке читання є ні що інше, як переклад на нашу внутрішню мову, що дозволяє дійти розуміння. А тут як раз і має місце невизначеність, пов’язана з нелінійністю Природи-“письменника”, що робить дискусію нескінченною. Наш розум у такій ситуації проявляється у встановленні рангу тексту, у виявленні тексту всередині іншого тексту, у проявленні топології малюнку денної поверхні як тексту, написаного *Іншим* - Природою. Задача, таким чином, полягає у пошуку особливого руху самої мови денної поверхні, що вимагає, на відміну від раціонального, іншого способу пізнання - **інтуїції**. Навчитися осягати світ інтуїтивно, згідно з А. Бергсоном [2], можна тільки через зміну відношення до світу і до себе, що проявляється як “сполох”. Засобом ініціації такого сполоху інтуїції і виступає природний текст. Така форма осягання не терпить артикуляції на визначених формах – готових поняттях і уявленнях, і цим правилом слід користуватися постійно. Особистісне розуміння стає неусувним фактором процесу становлення наукової картини світу, а непереборність особистісних рис дослідника з пізнавальної ситуації набуває онтологічного характеру. Стає зрозумілим, що те, що розуміння чогось виникає як наслідок самоорганізації єдності “дослідник – геосередовище”, тобто ми приречені постійно перебувати у зоні цього контакту: **смысл проявляється на контактні мов. Ми приречені до постійного перебування у комунікативному режимі.**

Описана ситуація конгеніальна тому, що у герменевтиці прийнято називати герменевтичним колом, коли у процедурі осягнення того чи іншого змісту (наприклад, фрагменту тексту) виділяються символічні форми, що несуть у собі смислові характеристики тексту у цілому, що забезпечує доступ до останнього, хоча кожна окрема частина тексту не може бути носієм цих форм. При цьому ситуація розуміння значною мірою залежить від того, як у кожному конкретному випадку здійснюється становлення такого цілісного сприйняття. Виявляється, що **смысл того, що осягається, знов-таки виникає у проміжку між людиною і світом.** Це веде до делокалізації суб’єкта осягання, бо обробка і запам’ятовування інформації відбувається поза мозком.

Проблема розуміння ускладнюється ще й у тим, що ми самі є частиною геосистеми, що цей текст “пише”, а це викликає потребу у розумінні самих себе: хто пише, а хто інтерпретує – вже не розібрати: ми включені у комунікативну гру. Ми буквально вичерпуємо інформацію, що міститься у структурі поверхні, намагаючись поглибити розуміння. Наперед спочатку виходить феноменологічне сприйняття: інформація тут набуває сенсу завдяки неявним ознакам, пов’язаним з нашою тілесною схемою, його організацією, що задає горизонт осмисленого (але у якій мірі?) сприйняття. Це – перцептивні схильності, навички, вміння як складові життєвого досвіду, які визначають індивідуальні особливості входження в контакт зі світом і, відповідно, особисту технологію прочитання, а творчі здібності індивіда визначають особливості надавання смислів, що вимагає саме контекстного сприйняття. Так виникає основа імовірнісних уявлень, тим більше, що стає все більш зрозумілим, що майбутнє все більшою мірою визначається нашим вибором. І якщо ми хочемо, щоб вибір відповідав олюдненому майбутньому, ми повинні усвідомити себе і наш вибір як невід’ємну складову середовища, що включає і нас. Перед людиною постає питання розуміння, яке базується на виявленні смислу, що спочатку знаходиться у владі речей і самого світу, у наявності у нашому розпорядженні значення [6]. **Наявність значень виділяє один варіант, зменшуючи імовірність інших.**

Тепер стає зрозумілим, чому діахронічний характер структури денної поверхні, поряд з латеральною складовою, містить “онтогенетичну” (часову) складову, яка саме і вказує на її становлення шляхом проходження точок вибору, що має відбиватися у порушенні безперервності переходу. З часом сліди, що виникають, стираються, нові утворення накладаються, вбудо-

вуються у вже існуючі, роблячи малюнок денної поверхні мультіаплікативним. Дослідження такого об'єкту припускає виділення *фацій*, як їх уявляє автор – *корелятивних уявлень (обрисів) відношень між певним об'єктом та умовами його виникнення і сталого існування, що включає і самого дослідника*, тобто як форму контекстного сприйняття [4]. Відразу виникає питання про спосіб представлення такої фації, бо її не можна редукувати з причини присутності якісних рис. Отже, автор розглядає її як образ, патерн реальної чи уявленої ситуації різного (будь-якого) масштабу, як спосіб упорядкування даних і поглядів дослідника. Фація – це форма початкової об'єктивізації геосередовища, форма його диференціації як континууму, завжди відносної, тут все залежить від того, які риси того чи іншого фрагмента поверхні ми виділяємо як важливі. Вона виокремлюється на основі інтуїції відповідності між об'єктом і умовами його існування. У структурі денної поверхні фація представлена *фізіофацією*. І вже точно ніякого відношення до структури ландшафту фації не мають, а ось ландшафт може характеризуватися своєю фацією, тобто представляти фацію. Але значно більш цікавими і значущими в плані отримання інформації є переходи – субфаціальні зони, які розглядаються як розриви: тут відбувається перехід від однієї якості до іншої, що проявляється у зміні топології. Якщо йдеться про синхронну ситуацію, фаціальний аналіз виявлятиме відносну узгодженість, сталість, у діахронічній ситуації ми стикаємось з перегинами історії, вписаними у структуру денної поверхні.

Діахронічність проявляється на різних рівнях організації і у різних масштабах, починаючи від невеликих утворень (наприклад, яруг) і закінчуючи окремими континентами і всією поверхнею планети. Сама геосистема як глобальна квазі-машина є діахронічним утворенням, бо вона включає режими мінерального, біотизованого (також діахронічного) і антропізованого (включаючи агро-, техно- і тепер ноогенні як прояв діахронності) рівнів. Отже, вона складається з множини більш-менш самостійних режимів, які, знаходячись на різних рівнях організації, співіснують водночас, переплітаючись між собою. Зрозуміло, можна заперечувати реальність таких самостійних режимів з їх ієрархією, посилаючись на те, що геосередовище континуальне, але дискретність і безперервність – це дві форми сприйняття реальності, яка “ховається” у проміжках між ними, бо ми не можемо утворити образ об'єкту як дискретного і континуального водночас. Без сумніву всі “самостійні” режими у складі загальної геосфери взаємопов'язані, спряжені, між

собою. Це схоже на живий організм, у якому всі клітини пов'язані. А є й такі складові, які, подібно нервовим тканинам, пронизують всю його цілісність. Всі вони теж дискретні, а організм проявляє свою єдність, до якої слід додати множини інших організмів, спряжених з ним, бо вони є жорсткою умовою його існування. Це ж можна сказати і про співвідношення окремого індивіда і людського соціуму, популяції і біо-геоценозу і т. п. Все це – когнітивні системи. Підходячи ж до такого об'єкту з системних позицій, ми розглядаємо його як систему, у якій зв'язок частин зумовлює прояв емерджентних властивостей. Ми маємо ситуацію, коли режими, *що знаходяться на різних рівнях організації і стадіях становлення, співіснують*: є такі, що тільки починають встановлюватись, інші знаходяться у максимумі свого прояву, треті, виробивши свій *екзистенціальний потенціал*, завмирають. В цілому ми маємо синергетичну ситуацію, бо вся ця величезна нерозкладна і в той же час дискретна складність постійно рухається, руйнується і відтворюється, тобто живе затверджує свій особливий внутрішній простір-час. Сам час, втрачаючи лінійність, буквально проступає через структуру простору, розсічену розривами і неузгодженостями, як затвердження історії становлення, але не як наслідку дії сліпої випадковості, а як прояву складної організації, осягнення якої стає можливим тільки після її завершення, а до того вона може бути схоплена тільки інтуїтивно. Просторово-часова обмеженість і відносна дискретність частин тепер стають основою безперервності цілого - геосистеми. Це стосується і її відносно самостійних частин, сталих режимів і пов'язаних з ними морфотипів. Можливо, найбільш яскравим прикладом діахронічної структури є місто, що має довгу історію, якщо, зрозуміло, присутні відповідні артефакти. Тоді вони можуть групуватися у певні різновікові конфігурації. Організація слідів діяльності людини в минулому може розглядатися як археологічний ландшафт, що виявляється для кожного часового зрізу окремо, а розташування цих слідів у просторі сучасного міста стає основою для переводу просторової організації у часову. Цікаво, що В. Гюго взагалі не міг дивитися на місто інакше як через зміну діахронічних проекцій. Насправді, діахронічність присутня у значно більшій мірі, ніж це здається, але її виявлення вимагає уваги і особливо тонкого відчуття втіленості часу у структуру поверхні. Не слід забувати, що в дійсності час і простір є нероздільними, так що виявлення діахронічності означає, перш за все, їх розведення, що ми і робимо весь час.

Список літератури

1. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии: Пер. с англ. – М.: Смысл, 2000 – 476 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция: Пер. с франц. – М.: «Кучково поле», 2006. – 384 с.
3. Глушко Е.В. Историко-географические исследования ландшафтов Западного Ирака по космическим снимкам // Известия Всесоюзного Географического общества, т. 122, вып. 3, 1990. - С. 255 – 262.
4. Ковалёв А.П. Ландшафт сам по себе и для человека. – Харьков: Бурун-книга, 2009. – 928 с.
5. Крашенинников И.М. Цикл развития растительности степных зон Евразии (Опыт анализа ландшафта методами ботанико-географического исследования) // Изв. Географического Института. - Вып. 3.- Петроград, 1922. - С. 44–61.
6. Мерло-Понти М. Видимое и невидимое: Пер. с франц. – Минск: И. Логвинов, 2006. – 400 с.
7. Романчук С.П. Историчне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування: Монографія. – Київ: РВЦ “Київський університет”, 1998 – 146 с.
8. Шилкин А.Н. Историко-генетические (диахронические) ряды форм земной поверхности // Геоморфология. – М.: Наука, 1979, № 3. – С. 13 - 18.

Рецензенти:

к.геогр.н., доц. Бучко Ж.І., кафедра географії та менеджменту туризму, Чернівецький національний університет

к.геогр.н., доц. Скрипник Я.П., кафедра географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

УДК 551.791 (551.8)

ПЛЕЙСТОЦЕНОВІ ВИКОПНІ ҐРУНТИ СЕРЕДЬНОГО ПОБУЖЖЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВИХ РОЗРІЗІВ**Ж. М. Матвіїшина, С. П. Кармазіненко, С. П. Дорошкевич***Інститут географії НАНУ*

Zh. M. Matviyishyna, S. P. Karmazinenko., S. P. Doroshkevich. Pleistocene fossil soil of the Middle Pobuzhye region after the new section investigation results. The new Pleistocene section of the Middle Pobuzhye have been investigated. The paleogeographical sceneries and different age Pleistocene soil form conditions have been reconstructed.

The lower Pleistocene and zavadvka soils is presented by the powerful soils – pedosediments of brown, brownish-red and red varieties, which have developed in the conditions of warm and moist, near subtropical climate with the intensive processes of the chemical weathering. In the after Dniپر times the sharp change of natural situations took place in the warm stages. In the kaydaky time, began to form types of soils ones, with the spreading of black earths, chernozemlikes and other steppe soils. Kaydaky soils is presented by brown forest podzolized soils of the first climatic optimum (kdb1), which appeared in some more cold and evenly moist climate, in comparing to modern ones. Pryluky black chernozemliked, meadow-chernozem, meadow forest soils of the climatic optimum (plb1, plb2) and grey-brownish soils of the final stage (plc) when the soils of more steppe regime were formed. Specific brown and dark brown soils of vitachiv time were formed in warm variably-moistly-steppe regime. Dofinivka soils are presented by two soils of the arid and more cool climate: by chernozemliked soil of dfb and brown soil of the stage dfc. Most thick loess layers have been formed in the Boog, Dniپر and Tiligul stages of cold periglacial climate.

Keywords: paleopedology; morphology; Pleistocene; fossil soils; loess.

Вступ. Плейстоценовий покрив Побужжя досить неоднорідний і визначається віддаленістю району від області розповсюдження льодовика максимального зледеніння, положенням в зоні дії льодовикових вод, значною розчленованістю рельєфу. Важливу роль у формуванні сучасних ландшафтів Побужжя відіграє плейстоценовий покрив, який складається з субаеральних та субаквальних відкладів.

Вихідні передумови. Дані з дослідження плейстоценових відкладів Середнього Побужжя відображені у монографіях і статтях В.Д. Ласкаре́ва, В.І. Крокоса, В.Г. Бондарчука, П.К. Заморія, І.Л. Соколовського, М.Ф. Веклича, Н.О. Сіренко, С.І. Турло, П.Ф. Гожи́ка, В.М. Шовкопляса, Б.Д. Возгрі́на, Ж.М. Матвіїшино́ї, В.Г. Бахмутова, Л.Б. Безу́сько та ін.

Протягом 2006-2008 рр. співробітниками відділу палеогеографії Інституту географії НАНУ продовжувалися дослідження нових плейстоценових розрізів Побужжя з метою довивчення четвертинних відкладів в програмі “Держгеолкарта - 200”. В процесі виконання госпдоговірних робіт В.Г. Бахмутовим і Ж.М. Матвіїшиною отримано нові дані (палеопедологічні, в т.ч. мікроморфологічні, палеомагнітні з виділенням дрібної ритміки змін полярності підетапів) для ареального опорного розрізу Побужжя (ключові розрізи Тростянчик, Гайворон-1, Гайворон-2—спецкар’єр), а матеріали опубліковані [8]. За запрошенням ст. н. співробітника Інституту археології НАНУ В.М. Степанчука були дослід-

жені плейстоценові відклади (з використанням мікроморфологічного аналізу) шурфів та природних відслонень в районі сс. Масло́ве, Нечає́ве (Черкащина) і у с. Бірзуло́ве (Кіровоградщина) в долині р. Велика Вись. В даній статті наводяться нові матеріали, здобуті під час експедиції відділу палеогеографії Інституту географії НАНУ в 2008 році.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Виявити закономірності формування викопних ґрунтів в часі та просторі, простежити характер змін та направленості ґрунтоутворюючих процесів в окремі геохронологічні етапи плейстоцену, в загальних рисах реконструювати різновікові ґрунтові покриви і палеоландшафти. Об’єктом дослідження були субаеральні плейстоценові відклади (викопні ґрунти та леси) Середнього Побужжя, вивчення яких проводилося переважно палеопедологічними (макро- і мікроморфологічним) методами, з використанням загальногеологічних (стратиграфічного, літологічного, геоморфологічного) і палеогеографічних методів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час експедиції було проведено пошук і вивчено 11 нових розрізів та природних відслонень плейстоценових відкладів Середнього Побужжя від м. Вінниці до м. Олександрівка. Сім найбільш повних розрізів (у сс. Стрижавка, Якушинці, Сабарів, Райгород, Панкратове, мм. Тиврів, Первомайськ), польові зарисовки яких відображені на рис. 1, детально описані палеопедологічним

методом з відбором зразків на різні види аналізів, зокрема на мікроромфологічний.

Четвертинний покрив Середнього Побужжя (території, що включає басейн річки Південний Буг та його приток в межах Українського щита [2, 5]) зумовлений специфікою геоморфологічних особливостей. Так, значної потужності плейстоценові відклади досягають на схилах вододілів та терас, пониженнях рельєфу, а на вододілах, підвищених ділянках Подільської та Придніпровської височин, високих терасах потужності незначні, а в місцях виходу на поверхню порід кристалічного фундаменту часто зовсім відсутні. Потужність плейстоценових відкладів в Середньому Побужжі коливається від 0,5 до 25-30 м і в середньому становить близько 10 м [7].

Проведені нами дослідження дозволяють встановити певні особливості розвитку природи Середнього Побужжя в окремі етапи.

Дофінівський етап представлений ґрунтами кліматичного оптимуму (df_b) та заключної стадії (df_c), які виявлені нами в розрізі біля м. Первомайськ, на півдні Побужжя. В стадію df_b сформувалися малопотужні чорноземоподібні ґрунти доволі легкого гранулометричного складу, які залягають на бузьких лесах та в значній мірі зберігають їх фізичні властивості – легкий гранулометричний склад, карбонатність та ін. В заключну стадію df_c розвивалися світло-бурі степові ґрунти. Чорноземоподібний тип малопотужного профілю дофінівського ґрунту, а також велика кількість кротовин та червоточин свідчать про розвиток дернових процесів в умовах різнотравної степової рослинності та ариднішого і прохолоднішого клімату в порівнянні із сучасним [6].

У **витацівський** час, на території України загалом і в Побужжі зокрема, сформувалися специфічні буроземоподібні ґрунти аналогів яким, в сучасному ґрунтовому покриві України, немає [1].

Витацівська світа ґрунтів в розрізах представлена переважно двома ґрунтами кліматичних оптимумів. В розрізах поблизу сс. Стрижавка та Якушинці – це темно-бурі ґрунти підетапу vt_{b1} і бурі ґрунти vt_{b2} . На півдні Середнього Побужжя, зокрема в розрізі біля м. Первомайськ – це темно-бурі з коричнюватим відтінком та буро-коричневі за кольором ґрунти відповідно vt_{b1} і vt_{b2} підетапів. Витацівським ґрунтам притаманна незначна потужність ґрунтового профілю (до 0,5 м), озалізненість матеріалу, найбільша оглиненість в середній частині профілю, високе положення карбонатного ілювію, а на півдні – риси засоленості (загіпсованості). Специфічною ознакою витацівських ґрунтів є наявність в їх мікробудові

концентричних стяжінь органо-глинистої речовини, нодулів, оодів (рис. 2. а) та залістистих мікроорштейнів, що є ознакою періодичної сегрегації речовин [4]. За даними Н.О. Сіренко та С.І. Турло клімат витацівського часу був контрастним змінно-волого-посушливим на півночі та аридним на півдні [6].

В **прилуцький** час, який в найбільшій мірі відповідає сучасному етапові розвитку природи, з активними процесами ґрунтоутворення, сформувалися два ґрунти кліматичних оптимумів та ґрунт заключної стадії. На Побужжі це подібні до сучасних чорноземи, чорноземоподібні та лісові ґрунти. В розрізах у сс. Стрижавка, Якушинці, Сабарів, що в околицях м. Вінниці, виявлені лучно-чорноземні та лучно-лісові ґрунти першого кліматичного оптимуму pl_{b1} та чорноземи лучного степу підетапу pl_{b2} . В розрізі у м. Первомайськ виявлено три ґрунти: лучно-чорноземний (pl_{b1}), коричнево-сірий чорноземоподібний (pl_{b2}) і сірувато-бурій (pl_c). Мікробудова прилуцьких ґрунтів характеризується наявністю складних мікроагрегатів до IV порядку з розвинутою сіткою звивистих пор у гумусовому та перехідному горизонтах (рис. 2. б). Згідно палеопедологічних та палінологічних реконструкцій на території Середнього Побужжя існували лісостепова та степова природні зони із широколистяно-сосновими лісами та різнотравно-злаковими степами в умовах теплішого за сучасний та достатньо вологого помірного клімату [3, 6].

Кайдацькі ґрунти зафіксовані нами в розрізах у сс. Стрижавка, Якушинці, Сабарів, де виявлено бурій лісовий підзолистий ґрунт стадії kd_{b1} . Як правило це залишки ілювіального горизонту, тому що верхи кайдацького ґрунту збереглися слабо і перероблені процесами прилуцького ґрунтоутворення. Досліджені нами кайдацькі ґрунти опіщанені, оскільки сформувалися на дніпровському горизонті. Мікробудова ґрунту kd_{b1} характеризується наявністю лускуватих натьоків коломорфних глин (рис. 2. в) з включенням крапок грубих глин та гумусу, що є проявом процесів опідзолення та лесиважу [4, 8].

Ґрунтовий покрив першого кліматичного оптимуму кайдацького часу відображає умови помірного клімату, дещо холоднішого, проте рівномірно-вологішого за сучасний. На території Побужжя було дві природні зони: широколистяно-лісова з бурими псевдопідзолистими та ясно-сірими і сірими опідзоленими ґрунтами та лісостепова з бурими лісовими і чорноземоподібними ґрунтами [3]. Проникнення лісових кайдацьких ґрунтів в зону сучасного степу, а також підвищена вилугованість, опідзоленість, ілімери-

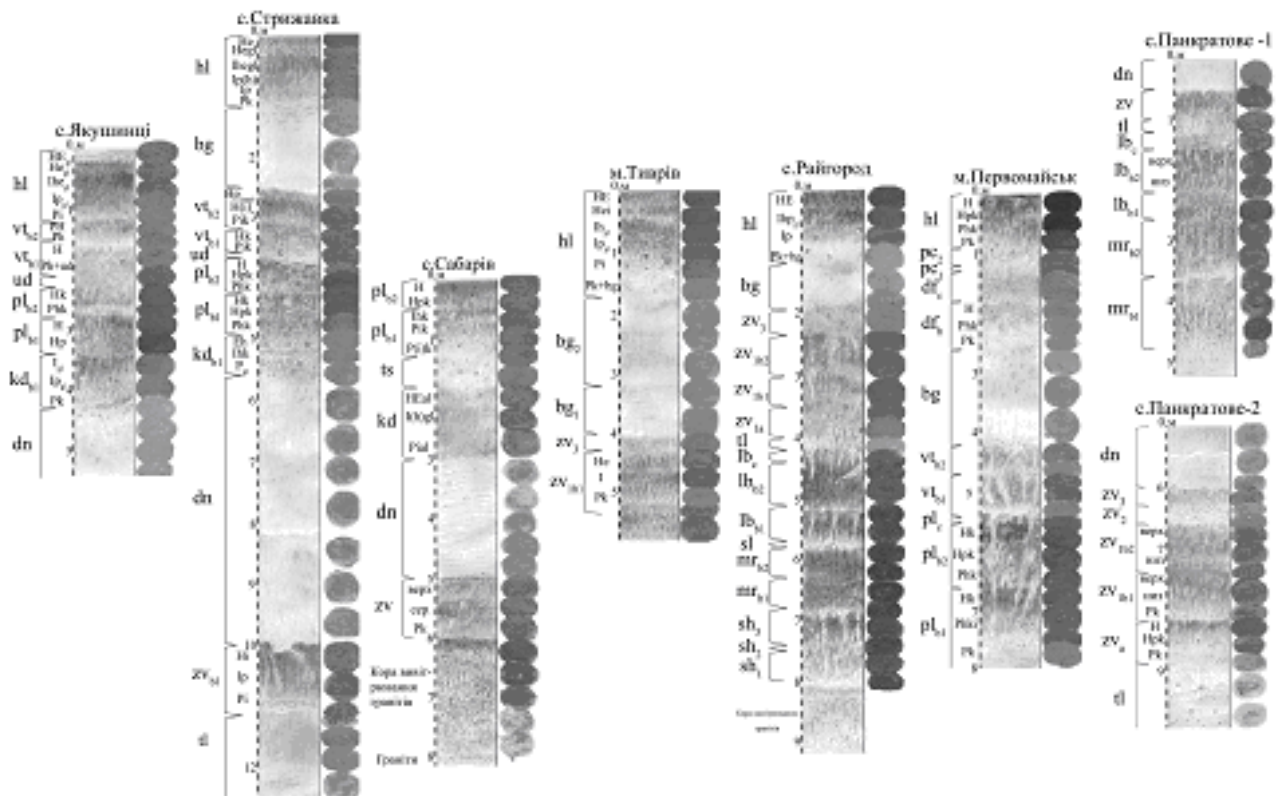

Рис. 1. Польові зарисовки нових розрізів плейстоценових відкладів Середнього Побужжя з примазками натурального матеріалу (за Ж. М. Матвіїшиною). (Зверху – назва розрізу. Зліва на право: індекси стратиграфічних горизонтів; генетичні горизонти; глибина розрізу, м.; польові зарисовки загального вигляду розрізу; примазки натурального матеріалу).

Pict. 1. The field sketches of the new section with samples of natural material of the Middle Pobuzhye Pleistocene deposits (after Zh.M. Matviyishyna). (On the top - name of the section. From left to right: indexes of the stratigraphical horizons; genetic horizons; deep in, m; lithological column; samples of the natural materials).

зачія та оглиненість ґрунтів свідчать про більш вологий клімат в порівнянні із сучасним [6].

Відклади *завадівського* часу вирізняються яскравим червонувато- та коричнювато-бурим забарвленням, завдяки чому виступають чудовим маркуючим горизонтом при стратиграфічному розчленуванні плейстоценових відкладів. Характеризуються значною потужністю профілю (до 3 м), високим ступенем оглиненості та озаліженості, щільністю, що свідчить про розвиток даних ґрунтів в умовах теплого і вологого клімату. В досліджених розрізах світа завадівських ґрунтів представлена одним – чотирма ґрунтами. В початкову стадію завадівського ґрунтоутворення (zv_2) сформувалися жовтувато-червонувато-бурий лісовий (виявлений в розрізі біля с. Райгород) та чорноземоподібний темно-бурий (біля м. Первомайськ) ґрунти. Під час першого кліматичного оптимуму (zv_{1b1}) формувалися червонувато-бурі лісові ґрунти. В другу стадію кліматичного оптимуму (zv_{1b2}) панували коричнювато- та жовтувато-червоно-бурі лісові ґрунти (розрізи у сс. Райгород та Панкратове) під широколистяно-хвойними лісами [6]. В заключну стадію ґрунтоутворення (zv_3) набули розповсюдження червону-

вато-бурі (розріз у с. Райгород) та жовто-світло-бурі (розріз у с. Панкратове) ґрунти. Мікробудова завадівських ґрунтів характеризується оглиненістю та озаліженістю матеріалу, щільною будовою у формі злитих блоків, які розділені порами-тріщинами [4].

На зміни кліматичних умов, а саме похолодання, протягом завадівського часу вказує лесоутворення між ґрунтом останнього кліматичного оптимуму (zv_{1b2}) та заключною стадією ґрунтоутворення (zv_3) [1, 6]. Це так званий орельський лес (zv_2), який також був виявлений нами в розрізі біля с. Панкратове. Кліматичні умови на території Побужжя в завадівський час були помірно-теплыми, близькими до субтропічних, проте з більш високим ступенем вологості, про що свідчить панування широколистянолісових ландшафтів на червонувато- та коричнювато-бурих лісових ґрунтах [3].

Лубенський етап характеризується активними процесами ґрунтоутворення, в наслідок яких утворилася потужна світа ґрунтів, яка була досліджена нами в розрізах у сс. Райгород і Панкратове. Вона складається з трьох ґрунтів: світло-коричнево-бурих – першого кліматичного

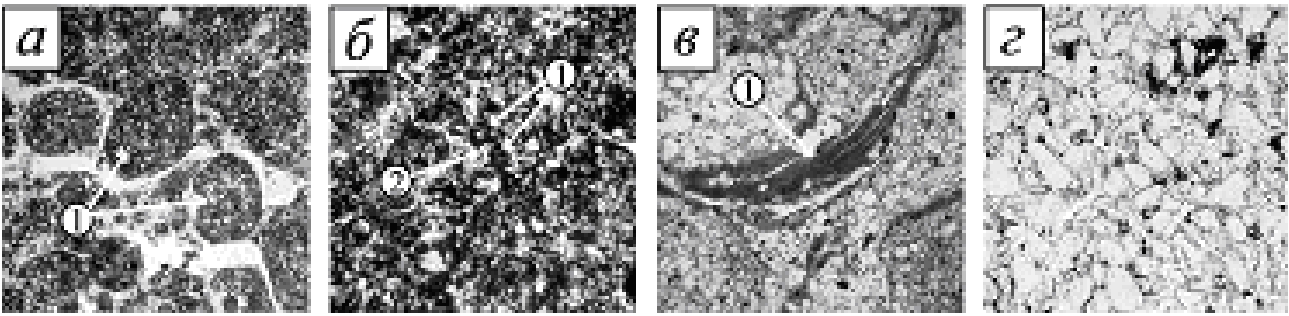

Рис. 2. Мікробудова матеріалу окремих горизонтів викопних ґрунтів та лесів території Побужжя [8]: *a* – специфічна мікробудова витачівського горизонту зі стягненнями залізо-глинистої речовини у вигляді ооїдів (1); *б* – губчаста мікробудова прилуцьких ґрунтів зі складними мікроагрегатами (1) до IV порядку розділених сіткою звивистих пор (2) в гумусовому горизонті; *в* – лускуваті натьoki коломорфних глин (1) в ілювіальному горизонті кайдацького бурого лісового ґрунту; *г* – пухка лесова мікробудова бузького горизонту. 36. 70, нік. II.

Pict.2. Microstructure of the fossil soils and loesses some horizons on the Pobuzhye territory [8]: *a* – specific microstructure of Vitachiv horizon with the ferrum – clay matter segregations of nodul form (1); *б* – Priluky soil spongy microstructure with the complete microaggregates (1) to IV order, divided by the curved pores net in the humus horizon; *в* – layers cutans of collomorphic clays in the Kaydaky brown forest soil illuvial horizon; *г* – loose microstructure of Boog horizon. Mag. 70, nik. II.

оптимуму Ib_{b1} , буро-коричневих – другого кліматичного оптимуму Ib_{b2} та буро-світло-коричневих – заключної стадії лубенського ґрунтоутворення (Ib_c). Ґрунти лубенського часу формувалися в обстановках наближених до теплопомірних кліматичних умов і саме в цей час сформувалися лучно-чорноземні інваріанти потужнопрофільних ґрунтів, що певною мірою нагадують сучасні.

Мартоносські ґрунти описані нами в розрізах у сс. Райгород та Панкратове. Виділено два ґрунти кліматичних оптимумів: червоно-бурі щільні ґрунти (mr_{b1}) з кремнієво-карбонатними конкреціями (є свідченням формування ґрунту під впливом гідрогенно-аккумулятивних ґрунтоутворюючих процесів – карбонатизації та окремління) та червоно-коричнево-бурі монолітні ґрунти підетапу mr_{b2} з великим вмістом вторинних карбонатів та форм гіпсу (процеси карбонатизації та загіпсування).

Широкинські ґрунти досліджені в розрізі у с. Райгород, де виявлений темно-червоно-коричневий щільний ґрунт з монолітним профілем та карбонатними конкреціями. Ці властивості (колір, щільність, монолітність і т.д.) підтверджують дані про теплий та вологий, близький до субтропічного клімат даного часу [1, 4, 6].

Коричнюваті, червонуваті, буруваті тони забарвлення, значна оглиненість та озаліженість матеріалу свідчать про те, що в нижньому плейстоцені (в широкинський, мартоносський та лубенський етапи) клімат був тепліший за сучасний, близький до субтропічного. Це підтверджується також наявністю в спорово-пилкових спектрах ґрунтів пилку третинних реліктів [6]. Дещо помірніші умови клімату, серед нижньо-

плейстоценових ґрунтів, відображають ґрунти лубенського часу.

Лесові горизонти утворювалися в холодні етапи розвитку плейстоценової природи. В досліджених розрізах вони представлені пилувато-піщаними типовими лесами вертикально-стовпчастої структури, головним чином, легкого та середнього гранулометричного складу та лесовидними суглинками, рідше – шаруватими алювіальними супісками та дрібнозернистими пісками. Мікробудова лесового матеріалу пухка (рис. 2. г), лесові часточки співрозмірні із зернами первинних мінералів. Найбільш потужні, в межах Середнього Побужжя, відклади бузького (0,4-2,3 м), дніпровського (2-6 м) та тілігульського (0,2-2,2 м) етапів. Лесові відклади удайського, тясминського та сульського горизонтів, в межах досліджених розрізів, не перевищують декількох десятків сантиметрів і досить часто взагалі відсутні в профілях розрізів, оскільки перероблені ґрунтоутворенням наступних етапів. Причорноморський горизонт в розрізах, як правило, перероблений процесами сучасного ґрунтоутворення. Він виявлений нами в розрізі поблизу м. Первомайськ, де представлений десятисантиметровим прошарком сірувато-палевого лесовидного суглинку (ps_1) та ґрунтом близьким до бурого пустельно-степового потужністю 0,3 м (ps_2).

Висновки. В досліджених нових розрізах Середнього Побужжя горизонти викопних ґрунтів представлені, в основному, світами з одного-двох ґрунтів кліматичних оптимумів.

Ґрунти, що сформувалися в післядніпровські етапи мають, переважно, бурі та сірі відтінки забарвлення і відносяться до лучно-лісових, лучних

та чорноземовидних типів ґрунтів. Дофінівські ґрунти представлені двома ґрунтами ариднішого та прохолоднішого клімату: бурим ґрунтом стадії df_c та чорноземоподібним ґрунтом df_b . Витачівські, прилуцькі та кайдацькі ґрунти в досліджених розрізах, як правило, утворюють суцільні педокомплекси з певними особливостями. Вони відображають умови схожого на сучасний помірний клімату. Специфічні ґрунти витачівського часу в розрізах представлені бурими та темно-бурими ґрунтами, які утворилися в умовах достатньо теплого змінно-волого-посушливого клімату. Прилуцькі ґрунти представлені двома, а на півдні – трьома ґрунтами: в околицях м. Вінниці це чорноземні, лучно-чорноземні та лучно-лісові ґрунти, а в межах південного лісостепу та північного степу – лучно-чорноземні, чорноземоподібні та сірувато-буруваті ґрунти. Утворилися прилуцькі ґрунти в умовах теплішого та вологішого клімату за сучасний. Кайдацький стратиграфічний горизонт представлений бурими лісовими опідзоленими ґрунтами першого кліматичного оптимуму, які утворилися в дещо холодніших та рівномірновологіших умовах помірний клімату.

Нижньоплейстоценові ґрунти, а також ґрунти завадівського етапу, представлені потужними (до 2-3 м) ґрунтовими педоседиментами бурих, коричневих та червоноколірних різновидів. Буруваті, коричнюваті та червонуваті відтінки забарвлення завадівських та нижньоплейстоценових ґрунтів, високий ступінь озалізнення та оглинення притаманні ґрунтам, що розвивалися в умовах теплого та вологого близького до субтропічного клімату з інтенсивними процесами хімічного вивітрювання.

Леси формувалися в холодні етапи розвитку природи, в умовах перигляціального клімату. Лесові відклади майже повсюдно поширені, відсутні лише на найбільш підвищених ділянках рельєфу. Найпотужніші товщі лесів утворені в дніпровський

та бузький етапи. Зустрічаються значні товщі тілігульського лесу. Причорноморський, удайський, тясминський та сульський лесові горизонти малопотужні, виражені слабо, або проявляються як горизонти карбонатного ілювію, оскільки значно перероблені наступними ґрунтоутвореннями.

Список літератури

1. Веклич М. Ф. Палеостапность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя Украины / Веклич М. Ф. – К.: Наук. думка, 1982. – 202 с.
2. Заморій П. К. Четвертинні відклади Української РСР / Заморій П. К. – К.: Вид-во Київ. у-ту, 1961. – 550 с.
3. Національний атлас України / [наук. редкол. Л. Г. Руденко та ін.] ; Палеоландшафти. Плейстоцен / [Матвійшина Ж. М., Герасименко Н. П]. – К.: ДНВП «Картографія», 2007. – С. 221. (2007–440 с.).
4. Матвишина Ж. Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины. / Матвишина Ж. Н. – К.: Наук. думка, 1982 – 144 с.
5. Середнє Побужжя / [Корінний В.М., Панасенко Б.Д., Стефанков Л.І. та ін.]; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
6. Сиренко Н.А. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене / Н.А. Сиренко, С.И. Турло. – К.: Наук. думка, 1986. – 188 с.
7. Шелкопляс В. Н. Четвертичный (Антропогенный) покров Среднего Побужья / В. Н. Шелкопляс // Четвертичный период. Выпуски 13, 14, 15. К VI конгрессу Международной Ассоциация по изучению четвертичного периода (INQUA). – К.: Изд-во Академии Наук Украинской ССР, 1961. – С. 211-218.
8. Matviishyna Zhanna. Paleosoils of the areal key section in the Middle Pobuzhye region as the evidence of paleogeographical / Zhanna Matviishyna // V Seminarium lessowe XV seminarium Polsko-Ukrainskie. – Wrocław, 2008. – P. 20-21.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Денисик Г.І., завідувач кафедри фізичної географії, Вінницький державний університет
к.геол.-мін.н. Барщевський М.Є., старший науковий співробітник відділу геоморфології Інституту географії НАНУ

УДК 911.37 (477.52)

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

А.О. Корнус

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

А.А. Корнус. The Progress Trends of ekistics Processes in the Sumy Region. The quantity of population in the city settlements of the Sumy region began to grow short from the end of XX century. For period 1989-2008 it grew short on 88,4 thousands of persons, or on 10%. Structural transformation of the city settling apart took place. If in 1989 most part in the quantity of urban population of the Sumy region belonged to the big cities (44%), in 2001 part of population, that to live in big and middle towns became (34,8% and 33,9% accordingly) level substantially, and by the state on 1.01.2008 a 22,4% urban population lived in middle towns only. The particles of habitants of city and small cities were practically evened instead (34,6% and 34,1% accordingly).

The structure of the rural settling apart on Sumy region also tested considerable transformation. From data of villages inspection in 2006 the incurrance of rural settlements made a 1491 village, in thereby with the number of habitants of to 199 persons – 910 villages (62,3% from their incurrance); 200-499 – 283 (19,4%); 500-999 – 171 (11,7%); 1000 and anymore persons – 97 (6,6%). In the common amount of rural settlements yet more the part of villages grew with populousness of to 199 persons – on 1.01.2006 their specific gravity was 62,3% against 59,1% in 1996. Part of villages with the quantity of population more than 1000 persons went down to 6,6% against 8% in 1996.

Keywords: population; settling apart; ekistics processes; Sumy region.

Постановка проблеми. Трансформація галузевої і територіальної структури господарства України та окремих її регіонів, зміни демографічних і соціально-демографічних показників, відбуваються в тісному зв'язку з населенням та системою його розселення. Тому на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України важливо знати напрями і шляхи трансформації наявних регіональних систем розселення, орієнтуватися у перспективах розвитку населених пунктів, їх виробничого та людського потенціалу, пошуку резервів збалансованого розвитку території. Все це має стати важливим завданням вітчизняної суспільної географії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В Україні накопичено величезний досвід наукових досліджень розселення населення. Авторами найважливіших праць з цієї проблематики є А. Доценко [2], В. Джаман [1], М. Долішній, О. Заставецька, Т. Заставецький, В. Круль [3], В. Нудельман, В. Поповкін, А. Степаненко, Ю. Пітюренко та інші дослідники.

Дослідженню розвитку структури розселення в Україні та прогнозу її соціально-демографічного і економіко-географічного розвитку присвячені колективні монографії співробітників Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України [5, 6]. Проте більшість з перерахованих вище публікацій характеризують Сумську область України досить поверхово. Значно вищий рівень детальності спостерігається у роботах Г. Леонтьєвої [4], присвячених розселенню сільського населення, однак останні з них датовані 1990-ми роками.

Сумська область була і залишається однією із демографічно неблагополучних областей, маючи найбільш негативні показники як природного, так і механічного руху населення. Усе це не могло позначитись на розселенні, яке попри свою інертність все ж таки зазнало певних трансформацій. Цим і визначається вибір теми нашого дослідження, спрямованого на вивчення динамічних аспектів розвитку розселення Сумської області.

Формулювання мети дослідження. Метою статті є аналіз трансформаційних процесів, що відбуваються в розселенні населення адміністративних районів Сумської області та області у цілому в результаті системного впливу економічних, демографічних, соціальних та інших чинників.

Викладення основного матеріалу. Розселенський каркас території дослідження залишається доволі постійним уже тривалий час, а зміни, що відбуваються у ньому, мають місце лише на низових ланках. Кількість адміністративних районів не змінювалася з 1966 року, так само без змін збереглася мережа міст, смт і сільських рад. Як і 40 років тому, кількість міст дорівнює 15 (з них 7 – обласного підпорядкування), селищ міського типу – 20, сільських поселень на 1.01.2009 року нараховувалось 1467. Усього на одне міське поселення у 2009 р. припадає 42,1 сільських поселення. Густина поселенської мережі станом на 1.01.2009 р. становила 63,4 поселень на 1000 км².

Найбільш суттєві зміни сталися на рівні сільських населених пунктів. Лише за останні 5 років (2003-2008 рр.) чисельність сіл у регіоні

зменшилася на 19 (1,3%) поселень. За 2003-2008 рр. кількість сіл в Україні в цілому скоротилася на 115 поселень, з них 45 (39,1%) розташовані у Північно-Східному регіоні, до якого входить і Сумська область. Цей регіон – єдиний в Україні, де скорочення поселенської мережі досягло такого рівня.

На момент утворення (10 січня 1939 року) територія новоствореної Сумської області становила 24,2 тис. км² (станом на 1.01.09 р. – 23,8 тис. км²), на яких проживало 1706,7 тис. осіб населення. В обласному центрі – Сумах – проживало 63863 особи, що становило 19,9% населення області. Переписом 1926 року загальна чисельність населення повітів, що згодом увійшли до складу області, становила 1181,0 тис. осіб (у т.ч. м. Суми – 41,7 тис.), тобто між переписами 1926 і 1939 років кількість населення в області збільшилася на 30,8%.

До 1930-х років на території Сумської області не було великих та середніх міст, а за своїм зовнішнім виглядом вони майже не відрізнялися від сіл. Згодом тип міст змінився; з адміністративно-торгових пунктів вони перетворилися в центри державного управління, промвузли і культурні осередки. Такі міста притягували до себе населення з оточуючих сільських місцевостей. У 1934 р. чисельність населення у Сумах перетнула рубіж середнього міста (50 тис. осіб).

Станом на 1.01.1956 р. в Сумській області всього нараховувалося 17 міст і смт, у т.ч. три міста обласного (Суми, Конотоп і Шостка) та 8 міст районного підпорядкування (Охтирка, Білопіль, Глухів, Кролевець, Лебедин, Путивль, Ромни, Тростянець). За кількістю населення міста і селища міського типу розподілилися на такі групи: а) сім з кількістю населення до 10 тис. осіб (Путивль, Свеса, Хутір-Михайлівський, Середина-Буда, Вороніж, Ворожба, Засулля); б) три – від 10 до 20 тис. осіб (Кролевець, Тростянець, Лебедин); в) чотири від 20 до 30 тис. осіб (Білопіль, Глухів, Охтирка, Ромни); г) два – від 30 до 50 тис. осіб (Конотоп і Шостка); ґ) одне – понад 50 тис. осіб (Суми). Загальна чисельність населення у міських поселеннях становила 356,4 тис. осіб.

Перепис 1959 р. зафіксував суттєві відмінності, порівняно з 1956 р., пов'язані з проведеною за цей період адміністративною реформою. За чисельністю населення міста і селища міського типу розподіляються на такі групи: а) 20 з кількістю населення до 10 тис. осіб (м. Путивль /рц/, смт. Краснопілля /рц/, Велика Писарівка /рц/, Буринь /рц/, Вороніж, Дубов'язівка, Жовтневе, Кириківка, Недригайлів /рц/, Низи, Свеса, Середина-Буда /рц/, Талалаївка /рц/, Терни, Угроїди,

Улянівка /рц/, Хутір-Михайлівський, Чупахівка, Шалигіне, Ямпіль /рц/); б) чотири – від 10 до 20 тис. осіб (Кролевець, Тростянець, Білопіль, Ворожба); в) два від 20 до 30 тис. осіб (Лебедин і Глухів); г) три – від 30 до 50 тис. осіб (Ромни, Охтирка і Шостка); ґ) два – понад 50 тис. осіб (Конотоп і Суми). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області зросла до 504,8 тис. осіб.

Наприкінці 50-х років ХХ століття позначки у 50 тис. населення (рубіж середнього міста) досягло м. Конотоп, у 1965 р. – м. Шостка, на початку 60-х років рубіж великого міста (100 тис. осіб) перетнули Суми; смт. Хутір-Михайлівський у 1962 р. було перейменовано у Дружбу з наданням йому статусу міста. Його отримали також смт. Буринь і Середина-Буда. Згідно перепису 1970 р. поселенська мережа області нараховувала 15 міст і 21 смт.

Відбулися зміни і у складі груп міст за людністю: а) 23 з кількістю населення до 10 тис. осіб – на зміну містам Буринь та Путивлю, які перейшли у наступну (більшу за величиною) групу поселень і смт. Талалаївці, що відійшла до Чернігівщини, прийшли колишні крупні селарайцентри смт. Зноб-Новгородське, Липова Долина (залишилась рц), Хотінь, Червоне та новоутворені смт. Нові Баси (при залізничній станції Баси) та Степанівка (при цукровому заводі); б) шість – від 10 до 20 тис. осіб (Тростянець, Білопіль, Кролевець, Путивль, Ворожба, Буринь); в) два від 20 до 30 тис. осіб (Глухів і Лебедин); г) два – від 30 до 50 тис. осіб (Ромни, Охтирка); ґ) два – від 50 до 100 тис. осіб (Конотоп, Шостка); д) одне – більше 100 тис. осіб (Суми). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області за переписом 1970 р. становила 655,1 тис. осіб.

У 1972 р. рубіж середнього міста (50 тис. осіб) досягло м. Ромни, поступово наближалася до нього і м. Охтирка. Разом з тим, незважаючи загальне зростання чисельності міського населення в області до 775,8 тис. осіб (на 15,5%), в 11 міських поселеннях (третина міст і смт) між переписами 1970 і 1979 років спостерігалася депопуляція (м. Ворожба, Дружба; смт. Чупахівка, Улянівка, Вел. Писарівка, Кирівка, Шалигіне, Червоне, Угроїди, Терни, Низи).

Суттєвих змін у складі груп міст за людністю за переписом 1979 р. не відбулося. Населених пунктів з кількістю мешканців до 10 тис. осіб залишилося 23, незважаючи на те, що смт. Нові Баси було ліквідоване (увійшло до складу м. Суми). Його місце у цій групі зайняло м. Ворожба (9388 осіб), чисельність населення у якому стала навіть

меншою, ніж у 1959 р. Крім Воржби до цієї групи увійшли міста Дружба і Середина-Буда /рц/, смт. Вел. Писарівка /рц/, Воронеж, Дубов'язівка, Жовтневе, Зноб-Новгородське, Кириківка, Краснопілля /рц/, Липова Долина /рц/, Недригайлів /рц/, Низи, Свеса, Степанівка, Терни, Угроїди, Улянівка, Хотінь, Червоне, Чупахівка, Шалигіне, Ямпіль /рц/.

Міських поселень з чисельністю мешканців 10-20 тис. осіб залишилося три (Білопілля, Путивль, Буринь), крім уже згаданої Воржби, міста Тростянець і Кролевець перейшли у наступну (більшу за величиною) групу. У групі людності 20-30 тис. осіб стало три (Тростянець, Кролевець і Лебедин), а 30-50 тис. осіб – 2 міста (Глухів і Охтирка). Три міста мають населення 50-100 тис. осіб (Конотоп, Шостка, Ромни), одне – більше 100 тис. осіб (Суми). Чисельність населення у міських поселеннях за даними перепису 1979 р. становила 775,7 тис. осіб.

За час, що пройшов після перепису населення 1979 р. останньою, у 1988 р., рубежу середнього міста досягло м. Охтирка, а рубіж великого міста (100 тис. осіб) у 1989 р. перейшло м. Конотоп; населення м. Шостки того ж року досягло 92,8 тис. осіб, однак 100-тисячну позначку це місто так і не перетнуло.

Переписом 1989 р. в Сумській області всього нараховувалося 35 міст і смт, у т.ч. 7 міст обласного (Суми, Конотоп, Охтирка, Глухів, Ромни, Лебедин і Шостка) та 8 міст районного підпорядкування (Білопілля, Кролевець, Путивль, Дружба, Воржба, Тростянець). За кількістю населення міста і селища міського типу розподіляються на такі групи: а) 23 з кількістю населення до 10 тис. осіб (Середина-Буда, Дружба, Воржба, Краснопілля, Вороніж, Свіса, Недригайлів, Жовтневе, Ямпіль, Липова Долина, Степанівка, Велика Писарівка, Дубов'язівка, Терни, Хотінь, Кириківка, Низи, Чупахівка, Шалигіне, Улянівка, Угроїди, Зноб-Новгородське, Червоне); б) два – від 10 до 20 тис. осіб (Путивль і Буринь); в) три від 20 до 30 тис. осіб (Білопілля, Кролевець, Тростянець); г) два – від 30 до 50 тис. осіб (Глухів і Лебедин); г) три – від 50 до 100 тис. осіб (Ромни, Охтирка, Шостка); д) два – більше 100 тис. осіб (Суми і Конотоп). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області за даними перепису 1989 р. становила 885,2 тис. осіб.

Станом на 5 грудня 2001 р. ситуація змінилася незначно. Кількість дрібних міських поселень (до 10 тис. населення) залишалася 23. У групу поселень 10-20 тис. осіб до Путивля і Бурині „опустилося” м. Білопілля, втративши за міжпереписний період 1,9 тис. осіб (з 20,3 до 18,1 тис.). Група міст людністю 20-30 тис. осіб була

представлена трьома містами (Лебедин, Кролевець, Тростянець). З двох міст, що входили до групи поселень з чисельністю 30-50 тис. осіб, залишилося одне, оскільки м. Лебедин (29,7 тис. осіб) перейшло у попередню (мешу за величиною) групу замінивши там Білопілля. Кількість населених пунктів у групі людності 50-100 тис. осіб, навпаки зросла, оскільки до неї перейшло м. Конотоп, втративши статус великого міста. За міжпереписний період чисельність населення у ньому скоротилася із 100,9 тис. до 97,2 тис. осіб. Таким чином, у групі великих міст залишилися лише одне місто – Суми, єдине в області, чисельність якого зросла (на 2,1 тис. осіб), тоді людність міських поселень в цілому скоротилася до 842,9 тис.

За післяпереписний період (2001-2008 рр.), міське населення скоротилося до 790,4 тис. осіб. На відміну від попереднього етапу людність скорочувалася у всіх поселеннях, – цього разу не став винятком і обласний центр, людність якого зменшилася з 282,8 тис. до 273,2 тис. осіб.

Станом на 1 січня 2009 р. (табл. 1) кількість дрібних міських поселень (до 10 тис. населення) зросла до 20 (у цю групу увійшли всі смт області, а також чотири міста: Воржба, Середина-Буда, Дружба і „новачок” групи Буринь чисельність населення у якому скоротилася до 9,6 тис.). Відповідно кількість поселень у групі 10-20 тис. населення скоротилася до двох (Білопілля і Путивль). Група міст людністю 20-30 тис. осіб залишилася у тому ж складі, що і станом на 2001 р. (Лебедин, Кролевець, Тростянець), натомість кількість поселень з чисельністю 30-50 тис. осіб, зросла з 1 до 3, оскільки міста Ромни (44,3 тис.) і Охтирка (48,9 тис. осіб) перейшли у попередню (мешу за величиною) групу склавши там компанію м. Глухову. Кількість населених пунктів у групі людності 50-100 тис. осіб залишалася у складі двох міст (Конотоп і Шостка). У групі міст, чисельність більше 100 тис. осіб залишалися Суми.

Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області почала скорочуватись з кінця 90-років ХХ століття. За період 1989-2008 рр. воно скоротилось на 88,4 тис. осіб, або на 10%. Відбулася структурна трансформація міського розселення. Якщо у 1989 р. найбільша частка в чисельності міського населення Сумської області належала великим містам (44%), у 2001 р. частки населення, що проживало у великих і середніх містах суттєво вирівнялися (34,8% і 33,9% відповідно), а станом на 1.01.2008 р. у середніх містах мешкало лише 22,4% міського населення. Натомість частки мешканців великого міста і малих міст практично зрівнялися (34,6% і 34,1%

відповідно). Це сталося завдяки переходу великого міста Конотоп до категорії середніх. Середні міста Охтирка і Ромни, у свою чергу, перейшли до категорії малих. У кінцевому результаті таких „переходів” відбулося здрібнення міст: зменшилась з 2 до 1 кількість великих міст, збільшилась до 12 кількість малих і найменших (з людністю до 10 тис. осіб) міст. На сьогодні не „дотягують” до законодавчо визначеної мінімальної для міст межі людності Буринь /рц/, Ворожба, Середина-Буда /рц/, Дружба.

Одночасно відбулося зменшення середньої людності міських поселень. Так, у 1989 р. людність середньостатистичного міста на Сумщині становила 59 тис. осіб, у 2001 р. – 56,2 тис. а у 2008 р. – вже 53,1 тис. мешканців. Хоча протягом 1950-2008 рр. кількість смт не змінилася, але їх демографічний потенціал зменшився. Кількість поселень такого типу з людністю до 3,0 тис. осіб збільшилась з 2 до 10, а найбільших (понад 5 тис. осіб) зменшилась з 9 до 6.

Структура сільського розселення на Сумщині також зазнала значної трансформації. Після війни села області були перебудовані й оновлені, на місці зруйнованих окупантами сіл вирости нові. У північній та Присеймській частині області на середину 50-х років ХХ століття села мали переважно до 2 тис. жителів. Були окремі села з населенням до 10 тис. осіб. У південно західній частині області, де немає значних лісових масивів, а також у зв'язку з історичними умовами заселення, села містяться на невеликій віддалі одне від одного, утворюючи густий ланцюг по долині р. Сули та її притоки Вел. Ромену. Серед великих сіл, з кількістю населення до 10 тис. осіб, виділялися Сміле, Недригайлів, Глинськ, Липова Долина, Синівка. У південно-східній частині Сумщини переважали села з населенням від 2 до 10 тис. осіб. Найбільші з них Хотінь, Улянівка, Штепівка, Миропілля, Вел. Писарівка, Грунь. Наприкінці 1950-х років найкрупніші села, в основному ті, що були районними центрами, отримали статус селищ міського типу (Недригайлів, Улянівка, Вел. Писарівка).

За переписом 1959 р. серед найбільших сіл Сумської області були: Боромля, Тростянецького р-ну (5912 жителів), Зноб-Новгородське /рц/ (1965), Липова Долина /рц/ (3619), Нижня Сироватка, Сумського р-ну (5974), Попівка, Конотопського р-ну (6661), Річки, Білопільського р-ну (5858), Слобода, Буринського р-ну (6246), Сміле /рц/ (4118), Хотінь /рц/ (2755), Червоне /рц/ (2793 жителі). Сільське населення Сумської області становило 1003,5 тис. осіб.

До 1970 р. багато крупних сіл – райцентрів отримали статус селищ міського типу, хоча більшість із них втратили цей адміністративний статус, – Зноб-Новгородське, Хотінь, Червоне. Райцентром залишилося смт. Липова Долина. За переписом цього року сільське населення Сумської області скоротилося до 849,5 тис. осіб.

Згідно перепису 1979 р. серед найбільших сіл регіону були: залишалися Боромля (4889 жителів), Нижня Сироватка (5128), Попівка (5898), Підлипне, Конотопського р-ну (4878), Річки (5858), Слобода (4870). Як бачимо, за період 1959-1979 рр. чисельність населення у них скоротилася. Також скоротилася і чисельність сільського населення в цілому – до 686,8 тис. осіб (на 19,2%).

За даними обстеження сіл 1996 року загальне число сільських населених склало 1493 одиниці, з них з числом жителів до 199 осіб – 882 села, або 59,1% від загального їх числа; від 200-499 – 284, або 19,0%; від 500 до 999 – 200, або 13,9%; 1000 і більше жителів – 119, або 8%. Сім сільських населених пунктів станом на 1.01.1996 р. не мали населення, але не були зняті з обліку. У загальній кількості сільських населених пунктів зросла частка малих сіл з людністю до 199 осіб – їх питома вага складала 59,1% проти 57,5% у 1990 р. Частка сіл з чисельністю населення більше 1000 осіб знизилась до 8% проти 9,1% у 1990 р.

Станом на 1.01.1996 р. чисельність сільських жителів в області становила 507,0 тис. осіб, що на 40,4 тис. осіб або 7,4% менше порівняно з обстеженням 1990 р. Скорочення чисельності сільського населення відбулося у всіх районах області, найбільше – у Середино-Будському (на 10,8%), Лебединському (на 10,6%), Шосткинському (на 10,4%), Ямпільському (на 9,5%), Кролевецькому (на 8,6%) районах. Основною причиною скорочення чисельності в сільській місцевості є природне скорочення. У 1995 р. народжуваність серед сільських жителів була лише 8,5‰ (проти 9,6‰ у 1990 р.). У 366 сільських населених пунктах (24,5%) протягом 1991-1995 рр. не було народжених, з них 365 – це малі села з числом жителів до 199 осіб і 1 село – з чисельністю 300-499 жителів (с. Сліпород Глухівської міськради).

За даними аналогічного обстеження 2006 року загальне число сільських населених пунктів склало 1491 село, у т.ч. з числом жителів до 199 осіб – 910 сіл (62,3% від загального їх числа); від 200-499 – 283 (19,4%); від 500 до 999 – 171 (11,7%); 1000 і більше осіб – 97 (6,6%). У загальній кількості сільських поселень ще більше зросла частка сіл з людністю до 199 осіб – на 1.01.2006 р. їх питома вага складала 62,3% проти 59,1% у 1996 р. Частка

Таблиця 1

Людність міських поселень Сумської області (1950-2009 рр.)

Категорії міських поселень	1950	1959	1970	1979	1989	2001	2009
Міста	11	12	15	15	15	15	15
у т.ч. більше 100 тис. жителів	–	–	1	1	2	1	1
50-100 тис. жителів	1	2	2	3	3	4	2
30-50 тис. жителів	2	3	2	2	2	1	3
20-30 тис. жителів	4	2	2	3	3	3	3
10-20 тис. жителів	3	4	6	3	2	3	2
менше 10 тис. жителів	1	1	2	3	3	3	4
Селища міського типу	6	19	21	20	20	20	20
у т.ч. більше 10 тис. жителів	1	–	–	–	–	–	–
5-10 тис. жителів	4	15	9	7	9	9	6
3-5 тис. жителів	1	3	10	11	9	4	4
менше 3 тис. жителів	–	1	2	2	2	7	10

сіл з чисельністю населення більше 1000 осіб знизилась до 6,6% проти 8% у 1996 р.

На 1.01.2009 р. чисельність сільських жителів Сумської області становила 392,3 тис. осіб, що на 64 тис. осіб (14,1%) менше у порівнянні з переписом 2001 р. і на 155,5 тис. осіб (28,3%) менше порівняно з переписом 1989 р. Скорочення чисельності сільського населення за 2001-2009 рр. відбулося у всіх районах області, найбільше – в Буринському (на 22,4%), Середино-Будському і Великописарівському (на 19,6%), Ямпільському (на 19,1%) районах.

Основною причиною скорочення людності у сільській місцевості залишалося природне скорочення. У 404 сільських населених пунктах (27,1%) не було дітей віком 0-5 років, а у 258 селах (17,3%) – дітей і підлітків віком до 17 років. Станом на 5.12.2001 р. «середнє» село в Сумській області нараховувало 306 осіб, а на 1.01.2009 р. – лише 267 мешканців, що на 39 осіб (12,7%) менше.

Висновки. Аналіз тенденцій розвитку екістичних процесів дозволяє виявити певні проблеми розвитку системи розселення – це здрібнення поселень, послаблення зв'язності системи розселення, послаблення розселенської периферії при одночасному піднесенні ролі обласного центру тощо.

Виявлені тенденції трансформації розселення свідчать про поступову руйнацію сучасного поселенського потенціалу Сумщини, що потребує

втручання з боку науковців та управлінців, розробки й обґрунтування системних заходів регуляторної політики щодо розселення (диференційованої для різних регіонів і типів поселень) та соціально-економічного розвитку регіону.

Список літератури

1. Джаман В. О. Регіональні системи розселення : демографічні аспекти : [монографія] / Василь Олексійович Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.
2. Доценко А.І. Регіональне розселення : проблеми та перспективи : [монографія] / Анатолій Іванович Доценко. – К. : Наук. думка, 1994. – 196 с.
3. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України : [монографія] / Володимир Петрович Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 382 с.
4. Леонтєва Г. Г. Села Сумської області : соціально-географічне дослідження : [монографія] / Галина Григорівна Леонтєва. – Суми : Слобожанщина, 1996. – 208 с.
5. Регіональне розселення в Україні : стан і прогноз / [Доценко А. І., Зінич В. Т., Великохатко О. Т. та ін.] ; за ред. Б. М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, Видавництво «Фенікс», 2007. – 376 с.
6. Розселення в Україні : проблеми і перспективи / [Доценко А. І., Зінич В. Т., Великохатко О. Т., Танцюра В. Л.]. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Курль В.П., завідувач кафедри фізичної географії та раціонального природокористування, Чернівецький національний університет

д.геогр.н., проф. Нешатаєв Б.М., завідувач кафедри загальної та регіональної географії, Сумський державний педагогічний університет

УДК 911.2+911.5

ПРИРОДА САКРАЛЬНОСТІ ЛАНДШАФТУ

*М. В. Шевченко**Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна*

M. V. Shevchenko. The nature of landscape's sacrality. In the article the phenomenon of sacrality as one of aspects of formation of the world view of the person is considered. It made an attempt to connect the some characteristics of a day surface with occurrence of the various views, which connected with a sacral aspect as a part of a complete geographical image. The man observations for natural phenomena became a one of main factors to origin of the myth-connected symbolism and to allotment sense to nature and it should be reflected in features of a mental picture of the world: sacralisation and animisation led to origin of mental stable points of view. Therefore there is a problem of revealing of the nature of sacrality as necessary aspect in studying of a problem of the person and research of influence of a landscape for him. It demands, on the one hand, the understanding of that how origins the day surface organization and, on the other hand, how a landscape becomes apparent during the day surface contact with persons, because a landscape is one of key aspects, which influence to formation of human mental pattern.

At the article are submitted connections between archetypical symbols and perception of day surface structure by human: the symbol of tree and human perception of area which include rivers, lakes, and marshes and similar to them objects and symbol of earth and human perception of mountain, flat and cave districts... The sacralisation phenomenon of day surface was one of most important aspects of human life in the past and it remain substantially now. The renunciation of this one makes the environmental devastated in the spiritual relation. This problem demands the serious study, because the sacralisation of environment is one of that moments, which are connected with human ecology and this one must be taken in account at landscape planning.

Keywords: sacralization; landscape; archetype; perception; symbol.

Вступ. Як основну проблему автор розглядає природу сакральності – один з найважливіших аспектів сприйняття навколишньої дійсності, у тому числі її відношення до геосвіту, образ якого не може бути редукований виключно до наукоморфного об'єкту, бо містить такі ментальні складові як естетичний, сакральний тощо. У такій постановці проблеми вона стає географічною, оскільки образ географічної реальності включає все різноманіття аспектів. Тому є підстави для існування такого напрямку, як сакральна географія або сакральне ландшафтознавство.

Вихідні передумови. Сакральність ландшафтів є одним із найпопулярніших питань сучасної філософії. Проблему природи сакральних уявлень людини піднімали прямо або посередньо відомі вчені: З. Фрейд, К.Г. Юнг, Д.Д. Фрззер, Мірча Еліаде, Хосе Ортега-І-Гассет, А.Ф. Лосєв, К. Леві-Стросс, В.Я. Пропп та інші. У сучасній географічній літературі автори часто згадують про сакральну географію, що займається дослідженням розміщення різних релігійних та сакральних смислів у просторі денної поверхні. Причому сакральність, зміну її інтенсивності варто розглядати як якийсь новий вимір, що дозволяє говорити про сакральний ландшафт. Цій проблематиці останнім часом присвячується все більше публікацій, як в Україні, так і за кордоном. Серед них особливо слід зазначити роботу С.П. Романчука, у якій пропонуються деякі ландшафтознавчі підходи до вивчення сакральності

ландшафтів і розуміння того, що можна назвати сакральним ландшафтом [5, с.146].

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Метою роботи є виявлення природи сакральності як феномена, пов'язаного з розвитком духовного ставлення людини до природного оточення, причому таке відношення розглядається як істотне доповнення до вже сформованої географічної картини, що робить її більш повною.

Отже, це зумовлює наступні задачі:

1) виявивши природу сакральності, показати її як особливий "вимір" у складі цілісного географічного образу;

2) підібрати приклади сакральних об'єктів, які суттєво впливають на формування сакрального аспекту сприйняття денної поверхні. У даній статті ми розглядатимемо ландшафт не як якесь матеріальне тіло, але як нематеріальне, пропущене крізь призму людських цінностей, ідеалів і прагнень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із проявів впливу ландшафту на ментальну карту людини є його сакральні уявлення. Сакральність є однією з тих підвалин, що детермінують смисли, які людина пов'язує з різними ділянками поверхні. На індивідуальному рівні сакральність проявляється як віртуальна реальність, що лежить за, так би мовити, раціонально-прагматичною картиною світу. Вона відіграє певну роль у формуванні моральних підвалин і соціальних мотивацій.

Сакральний, сакраментальний означає священний, заповітний, обрядовий [6]. Зрозуміло, що феномен сакральності певною мірою пов'язаний з вірою як проявом сакральності на індивідуальному рівні. Як вважав Б. Рассел, віра – це необхідний посередник між ідеєю, образом і зовнішнім світом: “Віра є сукупністю станів організму, пов’язаних між собою тим, що всі вони повністю або частково мають відношення до чогось зовнішнього” [4, с.180]. Тобто, згідно з Расселом, віра є суб’єктивно-психологічною основою всіх людських дій. Сакральність безпосередньо пов’язана з вірою та міфологічним світоглядом, предмет віри має право на існування тоді, коли у людини виникає потреба в ньому, пов’язана з необхідністю мати психологічно сталий образ довкілля. У першу чергу стоїть питання про природу його впорядкованості, яку слід якимсь чином пояснити.

Біхевіоральна психологія наголошує, що навколишнє середовище має сильний вплив на психіку людини, на становлення його особистості, а тому людина не повинна бути закована у середовище монотонності й щоденності, тому що це вбиває в ній саму його людяність. Під “людяністю” мається на увазі можливість і бажання людини проявляти почуття, емоційні забарвлення сприйнятого. Негативний вплив міського середовища часто викликає у людини агресивність, антигуманну настрій. Орієнтація міського пейзажу на людину нівелює деякі соціальні проблеми, такі, як дегуманізація суспільства й деградація людини як особистості. Таким чином, виявлення природи сакральності є необхідним аспектом у вивченні проблеми людини і дослідженні впливу ландшафту на неї. Це вимагає, з одного боку, розуміння того, як виникає організація денної поверхні та, з іншого боку – як у її контакт з людиною проявляється ландшафт, який є одним з найважливіших явищ, що впливають на становлення ментальної карти людини. У нашому дослідженні ландшафт найкраще розглядати як організацію денної поверхні.

Розглянемо деякі символічні уявлення про ландшафти. Ці об’єкти, на думку автора, є ключовими факторами, у формуванні сакральних уявлень у людини.

Карл Юнг відзначає, що людина черпає свої образи за принципом найменшої витрати сил [9, с.313]. Перші сакральні поняття, ймовірно, виникли як наслідок вивчення людиною свого тіла. Далі поняття розвивалися, і сакральними властивостями наділялися тварини й рослини, тобто відбувалася анімізація живої природи, її одухотворення. З появою перших міст відбувалася трансформація символу: об’єкти, які були раніше

одухотвореними, стають тепер *помешканням* духів, які тепер отримують статус самостійних феноменів. З розвитком цивілізації відбувається об’єднання розрізнених богів у групи, а потім відбувається заміна пантеону богів єдиним для всіх богом. З появою монотеїстичних релігій ситуація дещо змінюється. Спочатку проголошується тільки один всевишній бог, але потім з розвитком релігійних вчень з часом виникла складна ієрархія, що включила в себе небесних і земних служителів. Отже, можна побачити деяку циклічність розвитку уявлень, що дозволяє зробити висновок, згідно з яким одним з рушійних факторів розвитку сакральних і релігійних поглядів є політичне середовище, тобто політика накладає свої обмеження на релігійні погляди.

Символ дерева. Лісовий ландшафт. Давньоримський мислитель Сенека в листах Луцілію пише про помічене ним сприйняття лісового ландшафту людиною: “Якщо, бува, потрапивши в дрімучий ліс, де вікові дерева, сягнувши незвичайного зросту, поєднавшись в усю свою височінь рясним галуззям, заслоняти тобі небо над головою, то ти, дивуючись тій могутності зеленого світу, тому глухому відлюддю, тій неосяжній густій тіні, повіриш у присутність божества” [7, с.142].

Символ дерева – це одна з трьох материнських складових символів (два інших – вода й земля). Ліс відігравав величезну роль у поклонінні древніх, адже вважалося, що дерева мають такі ж душі, як і люди, іноді вважалося що дерево – це притулок душі. Фрезер відзначає, що первісні люди ставляться до гвоздикого дерева під час цвітіння як до вагітної жінки: не можна говорити голосно, не можна злякати дерево, щоб у дерева не трапився “викидень”. Такі погляди на символ дерева й ліси змінилися поняттям того, що ліс – це житло духів [8, с. 110–121].

Символ дерева – це символ об’єктивного Світу, це символ стовбуру, що пов’язує коріння (витоки) та крону (нащадків), є символом Різноманіття, що зібране воедино. Дерево – це перша і основна жива структура, є притулком птахів, зміїв тощо (які теж по суті є символами), також є символом здоров’я (садили дерево, коли передбачалась дальня путь, та коли дерево усихало, то приходили до висновку, що з людиною трапилося нещастя).¹

Для того, щоб зрозуміти чому саме таке розуміння символу лісу й дерева було у слов’ян, необхідно зрозуміти, якими були умови їхнього побуту. З одного боку, ліс був місцем полювання

¹ - Цими відомостями автор забов’язаний Шейніній Олені Яківні, літератору і публіцисту.

слов'ян, з іншого боку – місцем таємничим – хащі були страшні для людини, тому що вони зберігали багато загадок і таємниць. Таке протиріччя у сприйнятті лісу втілюється в міфі про лісовика. Володарем лісу древніх слов'ян був лісовик, що на старослов'янському означає “лісовий дух”. Він має мінливий характер, лісовик може бути величезним, як найвищі дерева в лісі, а може сховатися за невеликим кущем. Він радується, коли йому залишають ласощі. Сам він не є злим духом, але відплачує добром за добро, і злом за зло. Тому не можна тривожити ліс, бо зле буде тому, хто насмілиться це зробити. Але також ліс не лише символ страху, але і посвячення у таємниці живого світу, наприклад, у друїдів для посвячення у жрецьку касту треба було декілька років поспіль жити в лісі самотійно.

Дерево відіграє роль сполучної ланки між світами Верхнім, Середнім і Нижнім, а дупло в дереві відіграло роль своєрідного “порталу” між трьома світами.

Отже, відзначимо, що впливає на сприйняття людини:

- фактор освітленості: чим менш освітлений ліс, тим більше він небезпечний;
- принцип територіальності – людина, по суті, заходить на чужу територію, де є гостем;
- невідомість території – усе непізнане стає потенційно небезпечним. Все невідоме людина наділяє певними значеннями;
- розміри й вік дерева: саме з розміром дерева пов'язується мудрість дерев – древні й більші дерева “мають” більшу мудрість, ніж протилежні.
- порода дерев: діброва була священною, вона посвячувалася у слов'ян Перуну, що був громовержцем (аналог давньогрецького Зевсу, давньоримського Юпітеру та інших), а, наприклад, береза – це дерево Ярили, що був богом родючості у древніх слов'ян, також відомо, що друїди у своєму календарі вшановували більше двадцяти видів дерев.

Символ землі. Гірський і печерний ландшафти. Сенека далі пише Луцілію: “Якщо над глибокою печерою, що витворилася у виїденім камені, нависне скеля, якщо та печера, кажу, створена не працею рук, а з природних причин стала такою просторою, то твоя душа здригнеться у передчутті святощів” [7, с.142].

Земля є жіночим символом, як символи води й дерева, на противагу Землі існує Небо – чоловічий символ (виключенням є єгипетська міфологія, у якій ці ролі протилежні). У багатьох міфах Небо за допомогою дощу запліднює Землю. Земля є Великою Матір'ю, що дає плоди для

життя людей, також вона “народжує” людину й “забирає” її до себе. Сенека помічає, що людина сакралізує печери й гори. Розглянемо ландшафти, складовими яких є ці об'єкти природи.

Гори – це місця найбільш близькі до Неба. А що є Небо? Споглядаючи небозвід, людина могла помітити, що рух небесних тіл повторюється, і не змінюється з року в рік. Таким чином, Небо, або як у стародавніх греків Космос, – це найбільш упорядкована частина Всесвіту, тому, на Небі живуть боги (але, наприклад, древні вважали, що такі явища, як поява комети чи народження нової зірки, можуть викликати проблеми у світі людей, тобто коли відбувається порушення упорядкованого руху небесних тіл). Навпроти, з Землею пов'язувалась непередбачуваність, хаос, з яким людина має протистояти звідси й прагнення людини до впорядкованої та передбачуваної структури. Отже, сходження в гори наближає людину до богів, тому не дивно, що гори відвідували блукачі й пустельники, в горах селилися люди, що бажали наблизитися до небесних сфер (наприклад, тибетці). Суттєве значення мали розміри гір:

- висота гори: найбільш високі гори ближче всього перебувають до житла богів. Це прагнення до неба виражається в тому, що люди будували капища на гірських вершинах.
- форма гори; правильна форма гори (тобто симетрична) повторює ту впорядкованість, що властива руху небесних тіл. І дійсно – симетрія в земній природі – явище рідке, яке вимагає пояснення.

Протилежну семантику мають печерні ландшафти: печера є входом у світ Нижній, тобто виконує функцію з'єднувальної ланки між світом наземним і підземним. Печера – це шлях у ще більш хаотичний світ. Чому виникає таке її сприйняття? Розташування порожнеч і переходів у печері непередбачуване (часто це лабіринт, з якого немає виходу), у печерах панує безпросвітна темінь, такі умови ведуть до повної дезорієнтації людини у просторі. А тому можна припустити, що печера – це таке середовище, яке сприймається як протилежність впорядкованому небу. Таке уявлення в різних інтерпретаціях увійшло до картини світу стародавніх греків, римлян, а пізніше проявилось у віруваннях людей Середньовіччя.

Відзначимо, що на сприйняття печерного ландшафту впливає:

- Глибина печери: чим глибше печера, тим більше вона наближена до світу, що перебуває в глибинах землі – потойбічного світу.
- Морфологія печери: заплутаність ходів наводить на думку про хаотичність світу підземелля.

Символ води Ландшафти, що включають водні об'єкти. Далі у тому ж листі Луцілію Сенека пише: “Схиляємо чоло перед витоками великих рік, будуємо вівтарі там, де з-під землі несподівано проривається потужний потік, ушановуємо гарячі джерела, вважаємо священними деякі озера, подивляючись або їхнє затінене плесо, або незмірну глибину” [7, с.142].

Для початку розглянемо символізм води. К.Г. Юнг відзначає, що вода є одним з материнських символів. Вода наділяється особливими властивостями, у християнстві вода – це деяка альтернатива землі, наприклад, у часи раннього християнства в знак свого хрещення неофіт повинен був повністю зануритися у воду, яка була символом нового народження й початку нового життя.

Жива й мертва вода – поняття досить часто вживані у фольклорі й релігії. В. Пропп вказує, що мертва й жива вода є не протилежними, а взаємодоповнюючими поняттями. Наприклад, у біблійній книзі Левіт 14:52 (у перекладі Огієнка) говориться, що слід зробити священику з будівлею, якою поширюється грибок: “І очистити він той дім пташиною кров’ю, і живою водою, і птахом живим, і кедровим деревом, і ісопом, і червенню” [1]. Даль у своєму словнику пише, що живу воду слід розуміти як проточну і як чарівну та цілющу воду [2]. У слов’янських казках мертвого обприскують спочатку мертвою, а потім живою водою, внаслідок чого він оживає. В. Пропп вказує на цю особливість слов’янських казок: мертвою водою мерця сприскують для того, щоб “добити”, щоб він не був на грані життя й смерті, і не перетворився в перевертня або вампіра (також є думка, що мертва вода зрощує поранені частини тіла героя). Живою водою мерця окропляють для того, щоб оживити його [3, с. 197]. Образ живої води перейняло християнство, де жива вода стала прообразом вічного життя й святого духу. Мертва ж вода – це образ, що відповідає стоячій воді. Як відзначалося вище, мертва вода умертвляє героя слов’янських казок. Стояча вода характерна для боліт, такі місцевості є тихими, але в той же час небезпечними (німецьке прислів’я “Still Wasser sind Tiff” (тихі води глибокі).

Отже, символ води є одним з головних символів сакральних подань людини. Цей символ, природно, впливає на сприйняття людиною річок. Так, наприклад, буддисти переборюють стрімкі потоки гірських річок як символ подолання світу ілюзії досягнення просвітління, а тихі рівнинні ріки є священними для християн і індуїстів. Відомо, що перші християни приймали хрещення в річках, а індуїсти вважають ріку Ганг священною, там

роблять обмивання, там же ховають тіла померлих.

Розглянемо ще одну цікаву особливість місцевостей, що включають водні об'єкти. Розглядаючи місцевість, ми побачимо, що ріка наче розрізає видиму поверхню, ділить на дві частини: та, що “на цьому березі ріки”, і та, що “на тому березі ріки”. Тому часто ріки ставали природними границями поселень слов’ян. Відзначимо, які фактори впливають на сприйняття людини місцевостей, що включають водні об'єкти:

- Ріка розділяє простір денної поверхні і вносить певну організацію.

- Характер ріки: бурхлива гірська річка асоціюється з перешкодою, яку слід здолати, а тиха рівнинна ріка може служити центром сакралізації, як джерело одного з головних архетипів – “води”.

Символи, почерпнуті людиною з природи, були перенесені в міське середовище. Тут з’явилися храми й монастирі, архітектура яких подібна гірській, це символізувало ієрархію між Небом і Землею, архітектура будинків стала нести певну семантику (раніше семантичну насиченість несло на собі природне середовище). Таким чином, спостереження людини за природними явищами стало одним з основних факторів виникнення символіки, пов’язаної з міфами, і наділенням природи смислами, що не могло не позначитися на особливостях ментальної картини світу: сакралізація та анімізація природи протягом століть призвели до виникнення психічно сталих поглядів.

Висновки і перспективи. Феномен сакралізації денної поверхні і утворення сакрального ландшафту був одним з найважливіших аспектів життя людини у минулі часи, значною мірою він зберігся, а відмова від нього робить докільля спустошеним у духовному відношенні. Це вимагає подальшого дослідження цих важливих питань, бо виходить, що сакралізація докільля – це дійсно один з важливих моментів, пов’язаних з екологією людини, який необхідно враховувати при ландшафтному плануванні.

Список літератури

1. Біблія або книги Святого писма Старого й Нового Заповіту: Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [Заг.кер. І.І. Огієнко]. – К. : Укр. Біблійне Тов-во, 2002. – 1375 с.
2. Даль В.И. Пословицы русского народа / Даль В.И. – М. : Русский язык – Медиа, 2006. – 815 с. (Сборник В.И. Даля).
3. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / Пропп В.Я. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 365 с.
4. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы / Рассел Б. ; пер с англ. – М.: Изд-во иностран. лит-ры, 1957. – 555 с.

5. Романчук С.П. Сакральні ландшафти / Романчук С.П. – К. : 1999. – С. 144 – 146. (Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя. Зб. наук. праць).
6. Сакрализиация // Большая Советская Энциклопедия, Т. 37, М. : Изд-во БСЭ, 1955. – С. 606.
7. Сенека. Моральні листи до Луцілія / Сенека ; [пер с латв. А. Содомора]. – К.: Основи, 1999. – 608 с.
8. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Фрэзер Дж. ; [пер. с : англ.]. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с. – (Библиотека атеистической литературы)
9. Юнг К.Г. Символы трансформации / Юнг К.Г. [пер. с

англ. и предисл. В. Зеленского] – М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 731, [5] с. – (Philosophy)

Рецензенти:

к.геогр.н., проф. Жемеров О.О., кафедра фізичної географії та картографії, Харківський національний університет

к.геогр.н., доц. Максименко Н.В., кафедра моніторингу природокористування та попередження надзвичайних ситуацій, Харківський національний університет

д.геогр.н., проф. Ковальов О.П., кафедра географічного моніторингу та охорони природи, Харківський національний університет

УДК 911.37(477.85),627“

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ

Г. В. Григор'єва

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

H. V. Hryhorieva. Spatiotemporal Characteristics of North Bessarabia Habitation. For 128 built-up areas in North Bessarabia, 19 stages of their emergence are distinguished. The 1st stage (the Early Paleolith), together with the last, 19th, stage (the 20th c. AD), are considered the least populated, because only 2 primeval settlements were established during each of them. Still less number of built-up areas emerged only during the 5th (5000 BC), the 10th (0-500 AD), the 11th (501-900 AD), the 12th (901-1100 AD), the 13th (1101-1300 AD), the 15th (the 16th c. AD) and the 17th (the 18th c. AD) stages, with 1 settlement emerging in each of them, and the 4th (Mesolite) stage with no settlement established. The most intensive habitation took place in the third millennium BC, since the settlement structure included 43 built-up areas. The next to it in this respect are the late Paleolithic (the 3rd stage) with 23 inhabited settlements, 4,000 BC (the 6th stage) with 13 inhabited settlements, the 19th c. AD with 10 and the middle Paleolithic (the 2nd stage) with 9. Besides, four periods of habitation are distinguished. The first period embraces four stages – from the 1st the 4th inclusive.

The next period comprises from the 5th to the 9th inclusive. During the first period the settlement antiquities were established in the territory of 34 built-up areas. It took only 5 stages of the 2nd period to bring the number of the settlements established to 68. The 3rd period of habitation, although comprised of 4 stages (10-13), saw the primeval peopling of only 4 settlements (1 at a stage). During the 4th period (stages 14-19) 22 settlements were established. It should be stressed, that the absolute majority of the settlements was primevally inhabited before Common Era. It is proved by the fact that during the first two periods 102 settlements emerged, which is 75% of all today's settlements in the region under study.

Keywords: North Bessarabia; the Early Paleolith; settlement; habitation.

Вступ. Північна Бессарабія є найменшим (за просторовими осягами) історико-географічним краєм у межах суцільної української етнічної території. На її фізико-географічне чи економіко-географічне дослідження майже не була спрямована увага. А такі проблеми як просторово-часовий аналіз утворення поселень краю зовсім не розглядалися. Виходячи з цього, видається важливим виявити певні хоролого-хронологічні закономірності виникнення населених пунктів регіону дослідження та формування його поселенської мережі. Тим більше, що з'ясування повної поселенської картини дасть змогу здійснити її оптимізацію та накреслити шляхи подальшого удосконалення.

Вихідні передумови. Аналіз розселення та формування поселенської мережі на території Північної Бессарабії спеціально не проводився. Про самий край йшлося лише в контексті більших за осягами територій. Скажімо, Чернівецької області, коли виявлялася ступінь селитебності за фізико-географічними районами [14], Західної України, коли встановлювалися типи топографічного положення сільських населених пунктів за фізико-географічними областями [12]. Різноманітним демографічним аспектам регіону дослідження були присвячені праці Л.Берга [9, 10] та Г.Мургочі [22], в яких давалася характеристика, загалом, Бессарабії у розрізі адміністративних повітів, з-поміж яких виокремлювався Хотинський, основою якого є теперішня Північна Бессарабія.

Формулювання цілей, постановка завдання. У межах Північної Бессарабії на даний час розміщується 133 населених пункти, для яких визначатиметься час їхнього виникнення. Окрім того, наявні дані щодо заселення ще по трьох колишніх поселеннях – сс. Молодове Сокирянського, Атаки Кельменецького і Дарабани Хотинського районів, які були зняті з обліку через затоплення їхніх земель Дністровською водою. Отже, загальна кількість поселень, для яких вестиметься часовий аналіз їхнього виникнення сягне 136.

Відзначимо, що для населених пунктів часом виникнення вважається дата їхньої першої письмової згадки або початок існування археологічної культури. Виходячи з цього, у межах регіону дослідження мають місце 8 поселень, для яких не виявлено жодних письмових даних щодо їхнього заснування, а також 8 – із відсутніми як писемними, так і археологічними часовими визначниками (див. табл. 1).

Водночас, тут відзначено 20 населених пунктів, для яких наявна дата їхнього заснування, проте відсутні артефакти первісних культур, що свідчили б про перебування на їхній території давніх мешканців. Окрім того, мають місце ще 8 населених пунктів для яких не виявлено ні першої писемної згадки, ні жодної археологічної культури. Отже, із загального числа населених пунктів Північної Бессарабії будуть вилучені цих 8 поселень (або 5,9% до всього поселенського

потенціалу регіону) і хронологічний аналіз їхньої появи стосуватиметься 128.

За тривалий період формування поселенської мережі території дослідження (від палеоліту і до кінця XX століття) слід виділити 19 етапів виникнення населених пунктів. Причому, тут необхідно погодитися із думкою В. Круля [15], що для констатації виникнення того чи іншого поселення, необхідно брати до уваги тільки час першої появи у ньому людності, а вже подальше перебування тут мешканців або повторна їхня з'ява не є такою важливою як фіксація первісного поселення.

Виклад основного матеріалу. Опираючись на вищенаведене та на аналіз археологічних джерел [1-8, 11, 13, 16-21], наголосимо, що перший етап припав на ранній палеоліт, другий – на середній палеоліт, третій – на пізній палеоліт, четвертий – на мезоліт, п'ятий – на V тис. до н.е., шостий – на IV тис. до н.е., сьомий – на III тис. до н.е., восьмий – на II тис. до н.е., дев'ятий – на I тис. до н.е., десятий – на 0-500 рр. н.е., одинадцятий – на 501-900 рр. н.е., дванадцятий – на 901-1100 рр. н.е., тринадцятий – на 1101-1300 рр. н.е., чотирнадцятий – на 1301-1500 рр. н.е., п'ятнадцятий – на 1501-1600 рр. н.е., шістнадцятий – на 1601-1700 рр. н.е., сімнадцятий – на 1701-1800 рр. н.е., вісімнадцятий – на 1801-1900 рр. н.е., дев'ятнадцятий – на 1901-2000 рр. н.е.

Впродовж **раннього палеоліту** з'явилося 2 первісних поселення (1,5% до всіх поселень в Північній Бессарабії). Обидва вони (с. Бабин Кельменецького і с. Дарабани Хотинського районів) приурочені до долини р. Дністер. На їхній території мали місце тільки по одній поселенській старожитності.

Другий етап, що охопив середній палеоліт, відзначений зростанням кількості населених пунктів, на яких вперше знайшлися первісні поселення. Так, впродовж його тривання первісна людність заселила територію теперішніх 9 населених пунктів (6,6% всієї людності в регіоні). Як і за попередній етап всі вони зосередженні сточищі р. Дністер. Причому, в цей час чітко виокремлюється осередок середньопалеолітичного заселення, що знаходився у межах північного сходу Хотинського району і займав території 3-х населених пунктів – сіл Пригородок, Атаки і м. Хотин. Його центром стало с. Атаки, де виявлено 7 поселенських артефактів, а всього на землях цих трьох поселень їх розміщувалося 9. Інші шість населених пунктів мають дисперсне розташування, тому й не утворюють територіальних угруповань. На землях більшості із них виявлено лише по одній середньопалеолітичній

поселенській старожитності (сс. Оселівка, Атаки, Нагоряни Кельменецького і Ожеве Сокирянського районів). Однак колись існуюче с. Молодове Сокирянського району можна вважати столицею загалом палеолітичного часу, оскільки тут впродовж середнього палеоліту розміщувалося 17 поселенських старожитностей. Окрім того, в межах іншого с. Кормань (Сокирянський район), що знаходиться поряд із попереднім, однак вниз за течією р. Дністер, мали місце 6 первісних поселень. Загалом, на землях 9 населених пунктів відзначено 36 середньопалеолітичних стоянок. Отже, пересічна наповнюваність поселенськими артефактами на один населений пункт складає 4 пос./н.п.

За час пізнього палеоліту (**третій етап**) виникли 23 населених пункти (16,9% всіх поселень у Північній Бессарабії), що стало другим результатом за всі етапи утворення поселень. І в даному випадку всі новоутворені пізньопалеолітичні стоянки зосереджувалися на правобережжі р. Дністер, за винятком с. Бурдюг Кельменецького району, що розміщувалося на вододілі рр. Дністер і Прут. За третього етапу поселення, що виникали, виділилися у три територіальні осередки. Перший знаходився у межах Кельменецького району – сс. Бурдюг, Бузовиця, Дністрівка і Комарів. Останнє з них можна вважати його центром, оскільки на його землях виявлено 4 поселенські старожитності, а, загалом, їхня кількість тут сягнула 8. Другий осередок охопив Сокирянський (сс. Братанівка і Селище) і Кельменецький (Іванівці) райони із 6 первісними поселеннями, а за його центр слід прийняти с. Селище (3 пізньопалеолітичні стоянки). Третій територіально позиціонувався на сході історико-географічного краю і до його складу входило також три населених пункти – сс. Василівка, Розкопинці і Волошкове із загальною кількістю поселенських старожитностей – 10, причому на території останнього їх знаходилося більше половини – 6. Загалом, на землях цих трьох територіальних утворень мали місце 24 первісних поселення, або майже 39% до всіх, що утворилися за третій етап.

3-поміж тих населених пунктів, що не об'єднуються у територіальні угруповання відзначимо сс. Вороновиця (6 поселенських старожитностей) Кельменецького, Непоротове (5) Сокирянського, Баламутівка (4) Заставнівського, Рашків (4) Хотинського, Грушівці, Ленківці і Макарівка (по 3) Кельменецького і Перебиківці (3) Хотинського районів. На землях інших нинішніх поселень спостерігалися або по 2 (с. Рухотин Хотинського і с. Ломачинці Сокирянського районів), або по 1 (с. Орестівка Хотинського, с. Бернове

Таблиця 1

Розподіл населених пунктів Північної Бессарабії за датами першої письмової згадки і за наявністю у них археологічних культур

№ п/п	Назва району	Кількість всіх поселень на 1.01.2009р, шт.	Кількість поселень, що зняті з обліку, шт.	Кількість поселень із письмовою датою виникнення і археологічними знахідками, шт.	Кількість поселень без письмової дати виникнення але із археологічними знахідками, шт.	Кількість поселень із письмовою датою виникнення але без археологічних знахідок, шт.	Кількість поселень без письмової дати виникнення і без археологічних знахідок, шт.	Частина поселень без письмової дати виникнення і без археологічних знахідок, %
1.	Заставнівський	2	-	2	-	-	-	0
2.	Кельменецький	33	1	25	1	8	-	0
3.	Новоселицький	29	-	19	3	3	4	13,8
4.	Сокирянський	30*	1	21	2	5	3	9,7
5.	Хотинський	39	1	33	2	4	1	2,5
	Всього	133	3	100	8	20	8	5,9

Кельменецького і Кулішівка Сокирянського районів) пізньопалеолітичній поселенській старожитності. Всього за третій етап виникло 62 первісних поселення, що знаходилися, як уже вище зазначалося, у межах 23 населених пунктів. Отже, пересічна наповнюваність поселенськими старожитностями на 1 населений пункт за третій етап сягала 2,7 пос./н.п.

За весь період **мезоліту** не виникло жодного первісного поселення на території тих теперішніх населених пунктів, які не відзначені поселуєтворювальною активністю за попередні три етапи. Тому цей часовий відтинок можна було б не виділяти в окремий етап. Однак, щоб зберегти синхронність етапів – виникнення поселень та формування поселенської мережі, необхідно виокремити мезоліт у четвертий етап, бо впродовж нього існували поселенські старожитності на землях тих поселень, які вже заповнювалися різночасовими палеолітичними стоянками. Виходячи з цього, на четвертому етапі, не утворювалися мезолітичні поселення на землях нових населених пунктів, що входять у сучасну поселенську структуру Північної Бессарабії.

Наступний **п'ятий етап** охопив V тис. до н.е. і за час його тривання виникло тільки одне поселення – це с. Гордівці Хотинського району (за відносними показниками – 0,7% до всіх населених пунктів у регіоні дослідження). Воно розташовувалося, як і всі інші із попередніх етапів, у долині р. Дністер.

Для IV тис. до н.е. (**шостий етап**) властиве різке, порівняно з попереднім етапом, зростання кількості поселень, що утворилися. Так, за час його тривання вперше заповнилися поселенськими старожитностями території 13 населених пунктів, що склало 9,6% до наявних натеper поселень у регіоні. Причому, людність вперше заповнює сточище р. Прут і вперше поселення останнього кількісно переважають ті, що знаходилися у

сточищі р. Дністер. Зокрема, прутські первісні поселення сягнули 9 і утворили тут невеликий осередок із 3 населених пунктів – сс. Керстенці, Круглик і Ставчани Хотинського району. Всі інші поселення, зі сточища р. Прут мають розосереджене поширення, зокрема – сс. Балківці, Негринці Новоселицького, Подвір'ївка, Новоселиця Кельменецького та Сербичани і Гвіздівці Сокирянського районів. До дністерських новоутворених населених пунктів віднесемо с. Каплівку Хотинського, Коновку Кельменецького районів і м. Кельменці. Окрім того, с. Клішківці знаходиться на вододілі рр. Прут та Дністер, хоча за часткою своєї площі більше тяжіє до першого. Всього у межах 13 населених пунктів Північної Бессарабії впродовж шостого етапу виникло 16 поселенських старожитностей, тому їхня наповнюваність останніми склала 1,2 пос./н.п.

Найбільша кількість населених пунктів виникла під час **сьомого етапу** – 43, що склало 31,6% до всіх поселень у регіоні дослідження. Причому, для III тис. до н.е. поселуєтворювальна активність вперше масово торкнулась сточища р. Прут, адже в цей час відзначаються 36 поселень, на території яких виникали поселенські старожитності. Натомість, у долині р. Дністер з'явилося лише 7 населених пунктів із первісною людністю, однак ніяких територіальних закономірностей у їхньому поширенні не виявлено, бо всі вони мають розосереджене розповсюдження. Зокрема, у Хотинському районі розміщені сс. Рукшин і Чепоноси, у Кельменецькому – сс. Лівинці, Перківці і Вартиківці, у Сокирянському – м. Сокиряни і с. Михалкове. За час сьомого етапу на територіях означених населених пунктів з'явилося 9 поселенських старожитностей.

У межах прутських територій виділяють 4 осередки суцільного розміщення новоутворених населених пунктів. Найперший знаходиться на півночі і північному заході Новоселицького району

і є найбільшим за осягами і за кількістю поселень. До нього входять 12 населених пунктів адміністративного району (сс. Рокитне, Ревківці, Рингач, Шишківці, Динівці, Довжок, Малинівка, Котелеве, Черленівка, Шилівка, Форосна, Щербинці) і одне село Хотинського району (Санківці). На їхніх землях мало місце 21 первісне поселення. Менший осередок із 7 населених пунктів займав центр – південний схід Хотинського і мізерну частину заходу Кельменецького районів. До нього, відповідно входили села Доляни, Ворничани, Недобоївці, Владична, Пашківці, Крутеньки і Михайлівка. Загалом, на їхніх територіях виявлено 11 поселенських старожитностей. Два інших осередки були значно меншими як за розмірами, так і за кількістю у них поселень, бо до них належало по 3 населених пункти. Так, до хотинського, що знаходився на заході району відносились сс. Бочківці, Грозинці і Колінківці (4 первісних поселення), а до Новоселицького, що займав південний схід району – сс. Стальнівці, Мамалига і Подвірне (4 первісних поселення).

Окрім того 9 населених пунктів через своє дисперсне розташування у долині р. Прут не утворюють жодного територіального угруповання. Відзначимо наступні поселення: Ванчиківці, Костичани, Тарасівці Новоселицького, Зелена, Лукачівка, Росошани Кельменецько, Олексіївка і Романківці Сокирянського та Зарожани Хотинського районів. На їхній території впродовж всього III тис. до н.е. виникло 17 поселенських старожитностей. Загалом, у межах Північної Бессарабії за сьомий етап виникло 66 первісних населених пунктів, що дозволило величині наповнюваності первісними поселеннями на один населений пункт сягнути 1,5.

Після завершення III тис. до н.е. кількість поселень, що виникли вперше, стрімко пішла на спад, бо вже у наступному II тис. до н.е. (**восьмий етап**) первісні поселення утворювалися на території лише 6 населених пунктів (4,4% всіх поселень досліджуваного регіону). Територіальний розподіл останніх повторював кількісну співмірність із попереднього етапу. Так, більша частина новоутворених поселень належала до сточища р. Прут (сс. Шилівці, Білівці, Ярівка Хотинського і Маршинці Новоселицького районів), а менша – до р. Дністер (сс. Ржавинці Заставнівського і Вітрянка Сокирянського районів). У межах означених вище населених пунктів знаходилося тільки по одному первісному поселенню, тому наповнюваність останніми складала 1 пос./н.п.

У I тис. до н.е., коли тривав **дев'ятий етап**, відбувалося подальше зменшення кількості населених пунктів, у межах яких утворювалися

перші поселенські старожитності. Так, їхнє число знизилося до 5, що склало 3,7% усіх поселень Північної Бессарабії. Дещо змінилася розповсюдженість новопосталих поселень, зокрема, більше половини із них знаходилося у долині р. Дністер (сс. Мошанець Кельменецького, Білоусівка і Галиця Сокирянського районів), а решта – у долині р. Прут (Малинці Хотинського і Грубна Сокирянського районів). 3-поміж них слід виділити сс. Малинці і Білоусівка, на землях яких утворилося по 2 первісних поселення (у межах інших по 1), що дозволило збільшитись показнику наповнюваності первісними поселеннями до 1,4 пос./н.п.

Починаючи від початку нашої ери і до кінця 1300 р. н.е., за кожен із чотирьох етапів нові поселенські старожитності виникали лише на землях одного населеного пункту. Так, під час **десятого етапу** (0-500 рр. н.е.) людність замешкала територію тільки с. Шебутинці Сокирянського району, де мало місце одне первісне поселення, тому наповнюваність останніми не перевищувала показник 1 пос./н.п. Впродовж 501-900 рр. н.е. (**одинадцятий етап**) на території с. Гринячка Хотинського району вперше виникли 2 первісних поселення, отже наповнюваність ними сягнула 2 пос./н.п. За **дванадцятим етапом** (901-1100 рр. н.е.), як і за попередні два, продовжувала залюднюватися територія сіл, що розміщуються у долині р. Дністер. На цей раз у межах с. Зелена Липа Хотинського району виникло одне первісне поселення, що спричинило пониження, порівняно з прелімінарним етапом, показника наповнюваності первісними поселеннями до 1 пос./н.п. Така ж величина збереглася і для **тринадцятого етапу**, що охопив 1101-1300 рр. н.е., адже на землях с. Несвоя Новоселицького району утворилася лише одна поселенська старожитність. Причому, починаючи від цього етапу, величина наповнюваності первісними поселеннями буде залишатись на рівні 1 пос./н.п., оскільки в межах сучасного населеного пункту формуватиметься тільки одна поселенська старожитність. Різниця між поселеннями десятого-дванадцятим і останнього етапу полягає в тому, що даний населений пункт знаходиться у долині р. Прут.

Також майже винятково прутське розташування мають населені пункти, в межах яких вперше з'явилася людність під час **чотирнадцятого етапу** (1301-1500 рр. н.е.). Тут відзначимо незначне зростання таких поселень, число яких сягнуло 5 (3,7% до всіх населених пунктів Північної Бессарабії). Причому, всі вони знаходяться на заході останньої на землях Новоселицького (с. Берестя і м. Новоселиця) і Хотинського (сс. Ширівці, Данківці) районів. Тільки

с. Блищадь (Хотинський район) має осібне положення, оскільки воно знаходиться на землях правобережжя р. Дністер.

Знову можна спостерігати спад активності виникнення нових поселень у межах нині існуючих населених пунктів, який припав на XVI ст. (**п'ятнадцятий етап**). Впродовж зазначеного відтинку часу людність вперше заповнила територію с. Анадоли Хотинського району, що розміщується у долині р. Дністер.

Для XVII ст. (**шістнадцятий етап**) має місце підйом (на тлі XVI ст.) кількості населених пунктів, що виникли за цей час. Так, їхнє число піднялося до 3 і склало 2,2% наявних натеper поселень у регіоні. На цей раз новопосталі населені пункти розмістилися винятково у сточищі р. Прут – с. Драниця Новоселицького, с. Вовчинець Кельменецького і с. Вашківці Сокирянського районів.

Три наступних етапи стали завершальними у тривалому процесі виникнення населених пунктів Північної Бессарабії. Однак за кількістю новоутворених поселень (за винятком вісімнадцятого) вони входили до числа щонайменш активних. Так, за все XVIII ст. (**сімнадцятий етап**) тільки у межах с. Нелипівці Кельменецького району (сточище р. Прут) вперше фіксується людність. Натомість, впродовж **вісімнадцятого етапу**, що припав на XIX ст., з'явилося набагато більше населених пунктів. Цей етап взагалі став одним із найінтенсивніших за кількістю новоутворених поселень, бо посів четверту позицію. Так, впродовж нього виникло 10 населених пунктів, що склало 7,4% всіх поселень регіону. Причому, за адміністративною приналежністю найбільше населених пунктів постало на землях Кельменецького району – 5 (сс. Козиряни, Слобідка, Майорка, Браїлівка і Кроква), менше у межах Сокирянського – 3 (сс. Нова Слобода, Новоолексіївка і Струмок) і лише 2 – у Хотинському (сс. Млинки і Поляна). Водночас, за сточищами річок кількість поселень розділилася порівну – по 5 на території водозбору р. Дністер (сс. Млинки, Поляна, Кроква, Слобідка і Майорка) і р. Прут (сс. Новоолексіївка, Нова Слобода, Струмок, Браїлівка і Козиряни). І, нарешті, останній **дев'ятнадцятий етап**, припав на XX ст. За цей час виникло лише два населених пункти, один з яких знаходиться на берегах р. Дністер – м. Новодністровськ, а інший – у долині р. Прут – с. Путрине Кельменецького району.

Висновки і перспективи. За 19 етапів утворення поселень у Північній Бессарабії чітко виділяються чотири періоди поселеутворення, два перших з яких характеризуються піковою кількістю новопосталих первісних поселень. Зокрема,

максимум для першого припав на пізній палеоліт (23 поселення), а для другого – на III тис до н. е. (43). Причому, перший період за триванням є меншим, ніж другий і складається із чотирьох етапів – від першого до четвертого, включно. Наступний об'єднує від 5 до 9 етапу – всього 5. Впродовж першого періоду було утворено поселенські старожитності на землях 34 населених пунктів, а пересічно за етап у цей час виникало 8,5 поселень. Вже за п'ять етапів другого періоду кількість поселень, що виникли, сягнула 68, а пересічна величина за етап склала 13,6. Третій період утворення населених пунктів хоча й складається із 4 етапів (10-13), проте за період його тривання первісна людність заселила територію лише чотирьох поселень (по 1 за етап). Нарешті, для четвертого періоду властиве відносне зростання новоутворених населених пунктів. Так, впродовж 14-19 етапів (найбільша кількість з-поміж усіх етапів – 6), загалом, виникло 22 поселення, що за етап сягнуло 3,7 поселення. Відзначимо, що для передкінцевого етапу даного періоду простежується третій за величиною пік утворення поселень (10 населених пунктів), яким майже завершується формування поселенської мережі Північної Бессарабії. Слід наголосити також, що абсолютна більшість поселень вперше залюднювалася первісними мешканцями до початку нашої ери. Про це свідчить той факт, що за перших два періоди виникло 102 населених пункти, або 75,0% до всіх теперішніх поселень регіону дослідження.

Список літератури

1. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья: каменный век. – К.: Наук. думка, 1987. – 129 с.
2. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. – К.: Наук. думка, 1990. – 187 с.
3. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья: энеолит, бронза и раннее железо. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
4. Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – 568 с.; 1986. – Т. 2. – 592 с.; 1986. – Т. 3. – 576 с.
5. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К.: Наук. думка, 1982. – 195 с.
6. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наук. думка, 1981. – 310 с.
7. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наук. думка, 1982. – 268 с.
8. Археологічні пам'ятки Української РСР. – К.: Наук. думка, 1966. – 463 с.
9. Берг Л.С. Бессарабия: страна, люди, хозяйство/ Л.С. Берг. – Кишинев, 1993. – 95с.
10. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность/ Л.С.Берг. - Пг., 1923. – 40с.

11. *Винокур І.С., Гуцал А.Ф. та ін.* Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області/І.С.Винокур, А.Ф.Гуцал та ін. – К.: Наук. думка, 1984. – 224 с.
12. *Загальська О.Б.* Особливості малюнків розселення у ландшафтах Західної України/ О.Б.Загальська // Наукові записки Вінницького державного пед-університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – 2003. – Вип. 6. – С. 135-140.
13. *Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область.* – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 672 с.
14. *Коржик В.П.* Поширення селитебних геоконкомплексів Чернівецької області/ В.П.Коржик // Фізична географія та геоморфологія. – Київ: Вища школа, 1976. – Вип. 15. – с.35-41.
15. *Круль В.* Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія/ В.Круль. - Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
16. *Свешніков І.К., Нікольченко Ю.М.* Довідник з археології України/ І.К.Свешніков, Ю.М.Нікольченко. – К.: Наук. думка, 1982. – 116 с.
17. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). – К.: Наук. думка, 1974. – 288 с.
18. *Толочко П.П., Козак Д.Н., Моця О.П. та ін.* Давня історія України/ П.П.Толочко, Д.Н.Козак, О.П.Моця та ін. – К.: Либідь, 1995. – Кн. 2. – 224 с.
19. *Черныш А.П.* Палеолит и мезолит Приднестров'я / А. П.Черныш. – М.: Наука, 1973. – 128 с.
20. *Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т.* Археологія та стародавня історія України/ Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
21. *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э.* - К.: Наук. думка, 1985. - 184 с.
22. *Murgoci G. La Population de la Bessarabie. Etude Demographique/ G.Murgoci.* – Paris, 1920. – 80 s.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Джаман В.О., завідувач кафедри географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

к.геогр.н., асист. Кирпушко Я.В., директор Буковинського центру реконструкції та розвитку

УДК 911.2.551.432

КАРСТ У ДОРОЖНІХ ЛАНДШАФТАХ ПОДІЛЛЯ

О. М. Вальчук, Т. В. Козачок

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

О. М. Valchuk, T. V. Kozachok. Karst in road landscapes of Podillya. Displays of explore karst phenomena in the territory of Podillya give the grounds for escaping anthropogenic karst in the system of the roads' landscapes. For the sake of the dynamic use of the roads' line structures, geochemical and geophysics processes influence actively on the whole componentic structure of the roads' landscapes. The change of geo- and hydrocomponents of the Podillyas' road landscapes, which are located in the territory of the karst regions, potentially cause to the reorganizational influence on the karst processes of the area. Just this is the reason to distinguish such a concept as the anthropogenic road's karst. The territory of Padilla is situated within the East Padilla and Podillya-Bukovyna karst'regions, where in the lithologic ground lithotamniy lime-rocks are dominated and also are well dissolved by the content in the water of CO₂. In its turn the main exhaust fame of the motor transport is just CO₂, which by joining the landscapes' waters turns rather aggressive to the lithologic ground.

In this article the specific instances of the karstdisplay within roads' landscapes of Padilla are cited. The reasons of its origin were analyzed. The main ways of avoidance and optimization of the road's karst were characterized.

Keywords: anthropogenic karst; road karst; karstdisplay; roads' landscapes.

Вступ. Будівництво доріг й функціонування дорожніх ландшафтів в уже існуючій й достатньо збалансованій системі ландшафтних комплексів Поділля помітно активізує парадинамічні зв'язки, які проявляються здебільшого через негативні геолого-геоморфологічні, гідрокліматичні й біохімічні процеси. Серед геолого-геоморфологічних процесів розвиток карсту у дорожніх ландшафтах Поділля носить особливо деструктивний характер. Карст в своїй основі має процес вилуговування і перенесення розчинених гірських порід, що в свою чергу супроводжується утворенням просідань, провалів тощо. Дослідження випадків карсту в межах дорожніх ландшафтів допоможе у вирішенні питань подальшого уникнення карстопроявів. Територія Поділля знаходиться в межах Східно-Подільської і Подільсько-Буковинської карстових областей [4], що вимагає врахування наявності розчинних порід при будівництві і подальшій експлуатації доріг. Поділля займає одне з перших місць в Україні за насиченістю автомобільних доріг, а постійне зростання транспортного навантаження разом зі штучним покриттям транспортних шляхів перетворюють ці системи у своєрідні геохімічні аномалії, що почали активно взаємодіяти з довкіллям. Через вплив на агресивність присутніх у дорожніх ландшафтних комплексах вод, така взаємодія разом з попереднім порушенням цілісності літологічного компоненту може призводити до небажаних наслідків карстоутворення.

Вихідні передумови. Питанням карсту у структурі дорожніх ландшафтів в науковій літературі приділяється незначна увага. Як правило, висвітлюються питання які стосуються або дорожніх ландшафтів, або карсту зокрема. Проведені нами дослідження стосовно По-

дільського регіону показали, що явища карсту є характерними для дорожніх комплексів які розташовані в межах відповідних карстових областей. Це свідчить про важливість вивчення карстових явищ в дорожніх ландшафтах.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Техногенний вплив на літологічну основу та гідрокомпонент дорожніх ландшафтів є найактивнішим формуючим антропогенним чинником, що впливає на розвиток негативних геоморфологічних явищ. Прояви антропогенного карсту які зустрічаються на дорогах Поділля відносяться, за характером господарської діяльності людини, до антропогенних дорожніх карстопроявів [2, 3]. Загалом, антропогенний карст є досить складним і маловивченим поняттям, без чітких теоретико-методологічних засад вивчення. Тому, ми поставили за мету дослідити конкретні прояви антропогенного карсту на дорогах в межах дорожніх ландшафтів Поділля.

Виклад основного матеріалу дослідження. У формуванні дорожніх ландшафтів приймають участь дві групи природних компонентів: натуральні і антропогенні. Будучи природними, натуральні і антропогенні компоненти дорожніх ландшафтів, взаємодіють як між собою, так із довкіллям. Найбільш яскраво це виявляється у розвитку денудаційно-аккумулятивних, карстових, геофізичних, геохімічних та інших процесів.

У процесі створення (будівництві) й подальшого функціонування дорожніх ландшафтів серед компонентів провідне значення мають літогенна основа – маси земної кори та їх поверхневі форми. Специфіка в тому, що на неширокій (5 - 60 м), але надзвичайно протяжній смузі на денну поверхню виводяться різноманітні (зазвичай характерні для регіону) породи, які

мільйони років були перекриті шаром четвертинних відкладів. Якщо дорога була побудована на території для якої характерним є залягання розчинних гірських порід, то їх «відкриття» або як мінімум порушення цілісності може стати причиною розвитку карсту в дорожніх ландшафтах. Крім того в дорожніх ландшафтах повністю змінено режим ґрунтових та частково підземних вод, характер стоку атмосферних опадів (придорожні канами, водотоки, прибирання снігу зимою тощо). В місцях де дороги перегороджують стік підземних вод (балки, лощини стоку, неглибокі яри), а також у глибоких дорожніх виїмках, виникають болотні комплекси, інколи тимчасові водойми. Агресивність таких дорожньо-ландшафтних вод є достатньою для виникнення карсту. Просторово Поділля розташоване в межах Східно-Подільської і Подільсько-Буковинської карстових областей, що відповідають залягання літотамнієвих вапняків, крейди, мергелів. Відповідно в Придністров'ї, Товтрах та Кременецьких горах в процесі будівництва і функціонування доріг помітно активізується карст. Карстові процеси

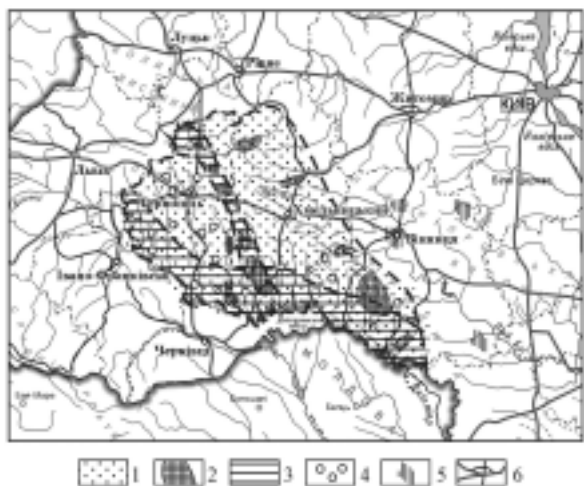

Рис. 1. Дорожній карст в структурі антропогенного карсту Поділля.

Fig. 1. A road karst in structure of an anthropogenous karst of Podolia

1 – райони розповсюдження карстуючих порід (вапняків, гіпсів, крейди, доломітів) та можливого розвитку дорожнього карсту; 2 – промисловий карст; 3 – райони розповсюдження дорожнього карсту; 4 – прояви сільськогосподарського карсту; 5 – райони розвитку псевдокарсту; 6 – дорожня мережа.

розвиваються й на дорогах, які проходять над підземними розробками вапняків на межиріччі Дністра і Південного Бугу та в Товтрах, в басейнах рік Горинь та Случ (рис 1) [1].

Активізація карстових процесів зумовлена порушенням бронюючої товщі карбонатних порід (створення терас на крутих схилах, придорожніх канав, розчистка майданчиків, вирівнювання горбів

тощо). В результаті формуються неглибокі (0,5-2 м), діаметром до 2-6 м провали і воронки. Частіше вони трапляються у придорожніх канавах, де під час дощів утворюються тимчасові водотоки хімічно агресивних вод. Провали й воронки відомі на дорогах в околицях міст Могилева-Подільського і Шаргорода, і сіл Верхівка, Джурин Вінницької області; містечок Бережани й Гусятин Тернопільської області; в Подільських Товтрах. Є випадки, коли карстові процеси в дорожніх ландшафтах активізуються через буріння свердловин, якими в глибину карстуючих порід проникають поверхневі води з доріг.

Воронки, провали й просадки поверхні в дорожніх ландшафтах формуються там, де дороги прокладені над підземними розробками карстуючих порід – вапняків, гіпсів, крейди.

При обстеженні Джуринських підземних розробок вапняків у Вінницькій області було чути шум автомобілів,

Рис. 2. Система доріг до початку (1952 р.) підземних розробок вапняків в околицях с. Джурин Вінницької області (за Вальчук) [1]

Fig. 2. System of roads prior to the beginning of (1952) underground extraction of limestones near to village Dzhuryn of Vinnitsa area (for Valchuk) [1]

Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 1 – рівні, зволожені, суглинисті поверхні з лучними щебенюватими ґрунтами під болотно-різнотравною рослинністю під випас. Схиллові. Урочища: 2 – круті (22 – 26?) вапнякові схили з темно-сірими, змитими лісовими ґрунтами, різнотравно-злаковою рослинністю під інтенсивний випас; 3 – неглибокі циркоподібні кустарні розробки вапняків без рослинності. Польові. Вододільні. Урочища: 4 – покати (3 – 4 ?) лесові поверхні з опідзоленими чорноземами під польовими сівозмінами; 5 – слабохвилясті лесові поверхні з опідзоленими чорноземами під польовими сівозмінами; 6 – мережа доріг. Межі типів місцевостей: 7 – заплавного і схилового; 8 – схилового і вододільного. Інші позначення: 9 – русло річки; 10 – тимчасові водотоки; 11 – напрям течії.

що їхали зверху дорогою. При цьому осипалася порода зі стелі, траплялись обвали (рис 2, 3.)

Правильно створені захисні придорожні зелені смуги нормалізують, а в окремих випадках й повністю припиняють розвиток небажаних геолого-геоморфологічних процесів. Разом з тим, поява окремих небажаних процесів потребують до-

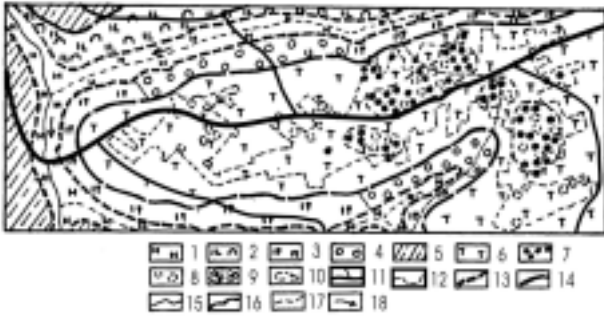

Рис. 3. Система діючих і покинутих доріг над підземними розробками вапняків (2002 р.) в околицях с. Джуричів Вінницької області (за Вальчук О.М.) [1]
Fig. 3. System of the operating and thrown roads over underground minings of limestones (2002) near to village Dzhuryn of Vinnitsa area (for Valchuk) [1]
 Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 1 – рівні суглинисті поверхні з щепенюватими лучними грунтами під злаково-різнотравною рослинністю для випасу. Схилі. Урочища: 2 – мікрогорбкуваті круті (20–26°) поверхні з щепенюватими грунтами рудеральною рослинністю під частковий випас. 3,4,5 – відповідають 4,5,6 – рис 2.8. Антропогенні карстові ландшафти. Гірничо-промислові. Вододільні. Урочища: 6 і 7 – відповідають 8 і 9 рис. 2.8; 8 – прогнозні карстові провали; 9 – прогнозні карстові впадини (блюдеподібні пониження); 10 – межі підземних розробок вапняків (сучасні і запроєктовані); 11 – мережа діючих доріг; 12 – покинуті дороги. Межі типів місцевостей: 13 – заплавного і схилового; 14 – схилового і вододільного; 15 – антропогенних урочищ. Інші позначення: 16 – русло річки; 17 – тимчасові водотоки; 18 – напрям течії.

даткових заходів. Аналіз існуючих й майбутніх проектів будівництва доріг (дорожніх ландшафтів) показує, що такі додаткові заходи здебільшого розроблені достатньо професійно, але не реалізуються в процесі створення дорожніх ландшафтів та їх функціонування. Техногенні (терасовані насипи й підрізні схили, круті схили виїмок і насипів, покинуті кар'єри тощо) урочища й інженерні (підпірні стінки й мури, відвідні канали й труби, мости та інше) елементи дорожніх ландшафтів лише частково, під час будівництва дороги, «оформляють» (термін дорожників) згідно проекту. В подальшому вони розвиваються за природно-придорожніми закономірностями і саме з цієї причини є місцями активізації небажаних геолого-геоморфологічних процесів. Особливо це характерно для районів Подільського Придністер'я. У місцях активного розвитку карстових процесів або підземних розробок карбонатних порід, що призводять до активізації карсту, потрібно використовувати принципи часткового відходу від району розвитку карсту – перенести відрізок (ділянку) дороги за межі його активного розвитку або за межі підземних розробок. Із практики відомо, що укріплювати (залити цементом чи

іншим розчином, засипати підземні пустоти тощо) та ремонтувати такі дороги недоцільно – карст продовжує розвиватися, і нові провали, просадки, можуть з'явитись через 30 - 40 - 50 років.

Подальше будівництво доріг і формування дорожніх ландшафтів не в межах слабохвилястих і хвилястих, а здебільшого вирівняних вододільних місцевостей значно менше активізує карстові і інші небажані процеси.

Висновки і перспективи. У компонентній структурі дорожніх ландшафтів провідна роль належить формам земної поверхні та їх геологічній будові, рослинному покриву й техногенним елементам. Вони зумовлюють розвиток карстових несприятливих процесів у дорожніх ландшафтах, що формуються в межах карстових областей Поділля.

У геохімічному аспекті дорожні ландшафти є одним із найактивніших різновидів антропогенних ландшафтів, що є передумовою зміни агресивності гідрокомпоненту. Його геохімічні властивості постійно змінюються в просторі й часі, що призводить до утворення карстопроявів навіть після повернення гідрокомпоненту у неагресивний стан. Це говорить про невизначені часові межі карстоутворення в дорожніх ландшафтних комплексах.

Найкращим способом боротьби з карстом на дорогах є відмова від їх побудови на карсто-небезпечних територіях. Ремонт пошкоджених доріг в результаті карстопроявів є досить матеріало- та трудомістким, і не гарантує припинення карстових процесів та утворення нових карстових форм. Крім традиційних деревних насаджень, інженерних заходів, для оптимізації несприятливих геохімічних процесів у дорожніх ландшафтах потрібно проводити розкислення ґрунтів та збільшувати у трав'яному покриві відсоток представників родини бобових.

Список літератури

1. Денисик Г. І. Дорожні ландшафти Поділля / Г. І. Денисик, О. М. Вальчук – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2005. – 178 с.
2. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: [монографія] / Денисик Григорій Іванович. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля / Денисик Григорій Іванович. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
4. Дублянская Г. Н. Картографирование, районирование и инженерно-геологическая оценка закарстованных территорий / Г. Н. Дублянская, В. Н. Дублянский. – Новосибирск, 1992. – 144 с.

Рецензенти:

к.геогр.н., проф. Панасенко Б.Д., кафедра фізичної географії, Вінницький державний педагогічний університет
 к.пед.н., доц. Тімець О.В., завідувач кафедри географії та екології, Уманський державний педагогічний університет

УДК 911.3:502.4

СПАДЩИНА СУСПІЛЬСТВА ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

К. М. Горб

Академія митної служби України, Дніпропетровськ

K. M. Gorb. The heritage of society as the perspective object of economic and social geography studying. At the article the heritage of society as one of the main objects of research in social and economic geography in the near future is shown. New scientific direction basis – geography of the heritage of society (GHS) and its place definition in scientific disciplines system were continued. The connection model of GHS with social and geographic and other disciplines was built. This model is used as «the growing point». Among different disciplines according to the character of heritage studying there are «resource», «infrastructural», mixed and additional disciplines. Practical meaning of GHS scientific achievements concerning the regional state policy forming is demonstrated. With the examples of Dnipropetrovsk, Zakarpatia, Chernigov regions and the Crimean republic it's proved the necessity of differential method for grounding of searching, restoration, using, saving and increasing of heritage in each that region.

Keywords: heritage, social geography, geography of the heritage of society, growing point, regional policy.

В останній час економічна та соціальна (соціально-економічна, суспільна) географія на теренах України та загалом колишнього радянського простору зазнає значних еволюційних прогресивних змін. Це пов'язано не лише з впровадженням у науковий обіг досягнень нових розробок, але й зі змінами у політичній кон'юнктурі. Протягом історії взагалі зміст парадигм суспільної географії періодично змінювався. У різні часи на передній план висувались країнознавство, народознавство, розміщення населення та господарства, територіальна організація суспільства та ін. [9, с. 44].

Грунтовні позиції теорії суспільної географії представлені головним чином у роботах таких українських вчених, як М. Д. Пістун, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій ([8-10] та ін.). Так, обґрунтовуючи структуру та розвиток суспільної географії на початок ХХ століття, останній дослідник зазначає, що в кожному блоці даної науки на сучасному етапі існують т.зв. «**точки росту**» – найбільш динамічні дисципліни, що, відгалужуючись від традиційних гілок науки, досить швидко переростають у самостійні наукові напрями та дисципліни (наприклад, із «глибин» соціальної географії постає та швидко розвивається географія культури, і т. ін.) [10, с. 37-38]. У світлі вищевикладеного не можна не помітити неухильно зростаючої останнім часом уваги представників суспільної географії до такого феномену сучасного життя, як спадщина суспільства.

Вихідні передумови. Феномену спадщини в Україні в останні 15-20 років приділяється підвищена увага. Спадщина як суспільне явище глибоко увійшла в науковий світ, у практику управління (особливо в туристичній галузі), у повсякденний, у тому числі побутовий, обіг. Зумовлено це насамперед підвищенням гуманітарної та екологічної складових усіх сфер суспільного життя. Суттєвим

поштовхом поширенню такої уваги на теренах СНД є більш ніж 30-річна дієвість Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини, до якої приєдналась абсолютна більшість країн світу [1].

Всупереч широкій вживаності в науці поняття спадщини майже не набуло фундаментального обґрунтування як важливої наукової категорії. Незважаючи на суто гуманітарне змістовне підґрунтя, дефініцію спадщини не розкрито в таких науках, як культурологія, мистецтвознавство, історія, архітектура й т. ін. На відміну від таких понять, як артефакт, ментальність, текст та мова культури та ін., спадщина фактично не входить до їх поняттєво-термінологічних апаратів. Певну ж теоретичну базу спадщина набула саме в географічній науці, зокрема, в суспільній географії, насамперед в роботах Ю. О. Веденіна, Ю. Л. Мазурова, І. В. Кондакова (Росія), К.М.Горба, К.А.Поливач (Україна) [2-6] та ін. Підвищена увага географів до розробки теорії спадщини не є випадковою. Очевидний яскраво виражений просторово-часовий характер спадщини (рухомої та нерухомої), що віддзеркалюється у взаєморозташуванні об'єктів спадщини відносно один одного та у приуроченості їх до певного географічного середовища, в можливості переміщення рухомої спадщини у просторі [3]. Загальне поширене розуміння спадщини передбачає її трактування як своєрідного «осадку» розвитку культури, що надійно «вмонтований» у певну територію та має яскраву географічну прив'язку, до того ж, є привабливим об'єктом туризму. Крім того, слід наголосити, що в останні часи у провідних країнах Заходу фахівці відзначають тенденцію т. зв. «спадщинізації простору» (рос. «онаслеживание пространства», англ. «heritagization of space»), тобто перехід у категорію

спадщини окремих будівель, архітектурних комплексів та місцевостей, що раніше до неї не належали [7, с. 196]. Саме географами запропоновано розвиток нового міждисциплінарного важливого наукового напрямку – спадщинознавства, наголошуючи, що географічність спадщини – своєрідний його рефрен та контекст [5, с. 18].

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Цілями даної статті є: представлення спадщини суспільства як одного з ключових об'єктів досліджень у соціально-економічній географії вже в найближчій перспективі; обґрунтування нового наукового напрямку – географії спадщини суспільства (ГСС) – як нової «точки росту», що постає одночасно з декількох сформованих галузей суспільної географії, та визначення її місця в системі наукових дисциплін; демонстрація прикладного значення наукових здобутків ГСС при формуванні регіональної політики держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ю.Л. Мазуров визначає спадщину (природну та культурну спадщину) як «невід'ємну частину світу людських цінностей, іманентну усій історії людської цивілізації, що має просторову вираженість у багатьох різноманітних проявах» [5, с. 16]. Пояснюючи, дослідник зазначає, що спадщина являє собою «цінності оточуючого нас природного середовища» та цінності «другої природи» – культури людей, зазвичай представлені у пам'ятках природи, історії та культури, як матеріальних, так і нематеріальних. Спадщина – це пам'ять про все важливе для майбутнього у нашому минулому та сьогоденні. Спадщина – це все те, що люди виділяють зі світу навколишніх цінностей в особливу категорію, що підлягає невідмінній передачі з покоління в покоління» [5, с. 17]. На нашу думку, дане визначення є найбільш повним та фундаментальним з існуючих. Тим не менше жодна з дефініцій спадщини остаточно не вичерпує всієї багатогранності розгляданого поняття. Проаналізувавши досягнуту на цей час поняттєво-термінологічну базу спадщини, враховуючи етимологічні особливості та сучасні тенденції логіки загального розуміння вищезазначених понять, ми спромоглися надати власне визначення.

Спадщина людської спільноти (суспільства, держави, народу) – це сукупність об'єктів та явищ, що яскраво демонструють або певним чином відбивають її історію, культуру (у т.ч. менталітет) та природу, зберігаючи і поповнюючи пам'ять про все важливе у минулому й теперішньому для її життя в майбутньому [3]. Найважливішими характеристиками спадщини, на нашу думку, є

ідентичність, типовість, унікальність, рідкість, своєрідність, автентичність, естетичність, інформативність.

Зазначена вище географічність спадщини є вагомим аргументом для формування нового наукового напрямку у межах суспільно-географічного знання (й одночасно нового міждисциплінарного напрямку спадщинознавства) – географії спадщини суспільства (ГСС). **Об'єктом** ГСС можна визначити культурну та природну спадщину суспільства, а **предметом** – територіальну диференціацію та територіальну організацію системи заходів по виявленню, відновленню, збереженню, використанню та примноженню спадщини [3].

Слід зазначити, що природні й культурні феномени як об'єкти спадщини в суспільній географії та в інших науках вивчаються традиційно, але відсутній при цьому комплексний підхід до проблем спадщини як цілісної системи, узагальнюючі теоретико-методологічні праці з даного напрямку в Україні майже відсутні. Зважаючи на дані обставини, ми побудували модель зв'язку ГСС із тими географічними та негеографічними науковими дисциплінами, з яких різною мірою вона постає у якості «точки росту», що представлено в таблиці 1. При цьому типи дисциплін, виділених за характером вивчення ними спадщини, розуміють під собою наступне. До **«ресурсних» («базисних»)** віднесено такі наукові напрями, що вивчають стан, причини формування та внутрішню структуру спадщини суспільства (у більшості випадків спадщиною її і не називаючи), а також її розвиток в історичному процесі. **«Інфраструктурні» («надбудовні»)** напрями – такі, що вивчають вплив на спадщину різних зовнішніх чинників суспільного або природного характеру. Іншими словами, «базисні» для спадщини науки вивчають її зсередини, «надбудовні» – ззовні, а **змішані**, таким чином, – з обох боків одночасно. Така «спадщиноцентрична» систематизація наук значно сприятиме формуванню власної теоретико-методологічної бази, поняттєво-термінологічного та методичного апарату ГСС як самостійного суспільно-географічного наукового напрямку [3].

На даному етапі можна лише окреслити основні завдання ГСС на трьох рівнях, що відповідають різним масштабам, кожен з яких характеризується відповідним рівнем генералізації, специфікою методологічних підходів та методичних прийомів пізнання, – глобальному, регіональному та локальному, на кожному з яких своєрідно проявляється послідовне застосування фундаментальних напрямів загальнонаукової проблематики – теоретичного, методичного та

Таблиця 1

Наукові дисципліни, що формують географію спадщини суспільства*

Тип дисципліни за походженням	Тип дисципліни за характером вивчення спадщини			
	«Ресурсні» («базисні»)	«Інфраструк-турні» («надбудовні»)	Змішані	Допоміжні
Гуманітарні та соціально-економічні	Географія релігій <i>Історія та історичне краєзнавство</i> <i>Археологія</i> <i>Лінгвістика та етнографія</i> <i>Мистецтвознавство</i> <i>Релігієзнавство</i>	Географія сфери обслуговування Географія поведінки Регіональна економічна та соціальна географія Політична географія <i>Правознавство</i> <i>Політологія</i> <i>Соціологія</i> <i>Економіка</i> <i>Психологія</i> <i>Педагогіка</i>	Географія культури Географія населення та етногеографія Рекреаційна географія Геоурба-ністика та районне планування <i>Культурологія</i> <i>Архітектура та районне планування</i>	
Природничі та технічні	Ландшафтознавство <i>Біологія</i>		Географія екологічної інфраструк-тури Фізична географія (загальна та окремі галузеві дисципліни) <i>Геологія</i> <i>Загальна екологія</i>	
Методичні				Соціально-економічна картографія та геоінформа-тика <i>Математика та інформатика</i>
Змішані			Географічне краєзнавство Країно-знавство	

*напівжирним шрифтом виділені суспільно-географічні дисципліни, напівжирним курсивом – інші географічні, курсивом – негеографічні науки

експериментального, що представлено в таблиці 2.

Одним з найважливіших напрямів реалізації теоретичних та методичних здобутків географії спадщини суспільства на практиці є, як і здобутків суспільної географії взагалі, застосування їх у формуванні та проведенні регіональної політики держави.

Внутрішня державна регіональна політика України, зокрема, культурний та екологічний її аспекти, має враховувати фактор спадщини за всіма діяльними напрямками її розгляду – виявлення, відновлення, збереження, використання та примноження. У якості прикладів, що

демонструють різні підходи до формування такої політики в різних регіонах, ми обрали чотири адміністративно-територіальні одиниці України обласного рангу – Дніпропетровську, Чернігівську, Закарпатську області та Автономну республіку Крим.

Дніпропетровська область є однією з найбільш індустріально розвинутих, урбанізованих та екологічно забруднених областей України. Основним пластом спадщини в історичному сенсі розгляду тут є пам'ятні місця, пов'язані із запорозьким козацтвом, які у первісному вигляді втрачені майже повністю. Лише на окремих

Таблиця 2

Основні напрями та рівні вивчення спадщини суспільства в економічній та соціальній географії

Рівні вивчення спадщини	Напрями суспільно-географічного вивчення спадщини		
	теоретичне	методичне	експериментальне
глобальний	обґрунтування суспільно-географічної концепції дослідження спадщини світу та його регіонів	розробка методики країнознавчого дослідження спадщини світу, виділення ряду показників, обґрунтування прийомів їхнього збору й аналізу з наступним синтезом на основі виробленої концепції	апробація основних положень розробленої методики на прикладі одного або декількох показників і (або) одного з великих регіонів світу
регіональний	обґрунтування суспільно-географічної концепції вивчення спадщини країни або великого її регіону за окремими їх функціонально-генетичними типами, що розкриває причини досягнутого рівня репрезентативності розміщення спадщини	вироблення системи підходів, методів і прийомів для реалізації виробленої концепції вивчення спадщини країни (регіону), обґрунтування бази даних, їхнього збору, аналізу і синтезу	апробація вироблених прийомів на прикладі однієї з «проблемних» стосовно розвитку спадщини країн або одного з «показових» регіонів країни
локальний	розробка концепції суспільно-географічного дослідження окремого «стаціонарного» об'єкта спадщини та його оточення, що вирішує проблеми ефективного його збереження та використання	обґрунтування системи методів і прийомів суспільно-географічного вивчення окремо взятого об'єкта спадщини, виділення первинних показників, обґрунтування їхнього збору, обробки і представлення на основі розробленої концепції	апробація розробленої методики на одному з ключових і найбільш «проблемних» об'єктів спадщини, обраних для такого вивчення

ділянках є можливість відновити середовище того періоду, але найближчим часом вдасться це зробити лише у штучному, «музейно-показовому» та сценічно-театралізованому вигляді. На жаль, спадщина менталітету та образу життя тієї епохи, після тривалого періоду їх пролетаризації, в сучасних умовах в даному регіоні не може бути гармонізована із загальним змістовним наповненням більшості як історичних, так і природних пам'яток.

Майже повністю протилежною в даному аспекті розгляду виявляється Закарпатська область. Основою спадщини даного регіону є збережена автентичність життя переважно сільського населення, яке майже повністю зберегло споконвічні традиції у ключових елементах культури та господарювання в історичному природному середовищі. Тому тут основним завданням є недопущення втрати жодного з елементів усього комплексу спадщини. Завдяки високому рівню збереженості саме тут спадщину можна розглядати як **основу** подальшого регіонального розвитку.

Проміжними ланками між двома вище-

зазначеними крайніми проявами врахування спадщини в регіональному розвитку можна вважати Чернігівську область та Автономну республіку Крим. У Чернігівській області знаходиться третина усіх історико-архітектурних пам'яток домонгольського періоду, що збереглися в Україні, є значні ділянки незайманої природи високого ступеня ландшафтного різноманіття. Традиції та автентичність життя тут втрачені значною мірою, але не повністю, що за умови проведення цілеспрямованої відновлювальної політики дає підстави для відносно швидкого «підняття» спадщини до рівня основного чинника регіонального розвитку, враховуючи, що дана область є регіоном найбільшої демографічної кризи серед регіонів України.

Крим з потужним пластом залишків різноманітних культур, насамперед античної, зі збереженим природним середовищем високого пейзажного різноманіття, традиційно використовує спадщину («сліди») народів, що проживали тут в минулому, для свого регіонального розвитку, головним чином в рекреаційних цілях. Численні пам'ятки та ландшафти є дуже цікавими й

привабливими для рекреантів. Переважна більшість місцевого населення є носіями не тієї культури, яку уособлює збережена тут спадщина, тому розглядає її головним чином не як підґрунтя для власного духовного розвитку, а як джерело прибутку від туристичного використання. Тому основним завданням політики даного напряму тут є гуманізація використання спадщини: обмеження надмірного рекреаційного використання та недопущення негуманного використання окремих об'єктів (наприклад, проведення розважальних заходів всередині або поблизу стародавніх та сучасних культових споруд та об'єктів).

Висновки. Усе вищевикладене підтверджує значущість становлення географії спадщини суспільства як важливого напряму суспільної географії в теоретико-методологічному, методичному та експериментально-прикладному аспектах. Окреслюючи перспективи подальших розвідок в означеному напрямі, слід наголосити на назрілості моделювання територіальної структури спадщини та територіальної організації діяльності щодо спадщини усіх п'яти її складових – виявлення, відновлення, використання, збереження та примноження. Можна виразити припущення, що суспільна географія на сучасному етапі знаходиться на порозі своєї нової, спадщинознавчої, парадигми.

Список літератури

1. Конвенція про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972). – Правові акти з охорони культурної спадщини: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України» – К., 1995. – 149 с.
2. Веденин Ю. А. Необходимость нового подхода к культурному и природному наследию России / Веденин Ю. А. // Актуальные проблемы сохранения культурного и природного наследия. Сб. статей. – М.: Институт Наследия, 1995. – С. 5–20.
3. Горб К. М. Концепція національної спадщини України як об'єкта вивчення суспільної географії / Горб К. М. // Часопис соціально-економічної географії. Між-регіональний збірник наукових праць. – 4 (1). – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 55-61.
4. Кондаков И. В. Методологические проблемы изучения культурного и природного наследия в России / Кондаков И. В. // Наследие и современность. Вып. 6. – М.: Институт Наследия, 1998. – С. 29-95.
5. Мазуров Ю. Л. Природное и культурное наследие как фактор развития природопользования: вопросы методологии и практики управления: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. геогр. наук: спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная и политическая география» / Мазуров Ю. Л. – Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Геогр. ф-т. – М., 2006. – 48 с.
6. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України (суспільно-географічне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Поливач К. А. – Ін-т географії НАН України: – К., 2007. – 24 с.
7. Потаева Г. Р. Ревалоризация объектов индустриального наследия и их использование в туризме / Потаева Г. Р. // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали ІІ Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23-26 травня 2007 р. / Науковий вісник Інституту дизайну і ландшафтного мистецтва Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Випуск 4. / Відповідальний редактор Ю. Г. Тютюнник. – К., 2007. – С. 195-204.
8. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: навч. посібник. / Пістун М. Д. – К.: Вища шк., 1994. – 156 с.
9. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: навч. посібник. / Топчієв О. Г. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
10. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. / Шаблій О. І. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Корх О.М., проректор з навчальної та науково-педагогічної роботи, Академія митної служби України
к.геогр.н., доц. Бучко Ж.І., кафедра географії та менеджменту туризму, Чернівецький національний університет

УДК 911.3

ПАМ'ЯТКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СПАДЩИНИ В СТРУКТУРІ АНТРОПОГЕННИХ ЗАПОВІДНИХ ОБ'ЄКТІВ ПОДІЛЛЯ

В.В.Бондар

Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського

V.V.Bondar. Anthropogenic protected objects in the structure of agriculture sights of Podillya. The agricultural anthropogenic protected objects of Podillya are not studied enough. Therefore their determination, classification with a purpose of their subsequent testament as unique cells of conduct of agriculture in Podillya is one of the tasks of our research.

In the structure of agricultural landscapes of Podillya we pick out also field landscapes, garden landscapes and meadow-pasture landscapes etc. Except for actually agricultural landscapes, within the limits of Podillya there are the agricultural landscape engineering's systems. They are already difficult, sectional systems which include for itself an agricultural landscape (component system) and active engineering building. The standard of such system are hothouses. They have the limited distribution, however in the villages of Pridnister'ya occupy from 2 to 7 % areas; their amount is increased in fence surrounding the village of cities. Not such perfect are the fields gardens, meadows with the irrigator dustings and others like that. In more wide understanding the objects of agricultural inheritance can include buildings of stables, stock-raising farms, fleets of tractors and others like that. Here it is also possible to take water-mills which Podillya is famous.

In the article the approximate measures of optimization of agricultural objects are given also with the purpose of their addition to the new protected network

Keywords: anthropogenic protected object; classification; industrial inheritance; protected network.

Постановка проблеми. Сільсько-господарські ландшафти давно уже стали предметом вивчення географів, ґрунтознавців, кліматологів, геоботаніків та зоогеографів. Такий інтерес фахівців різних галузей науки зумовлений кількома аспектами:

- сільськогосподарські ландшафти – найбільш розповсюджені серед антропогенних комплексів;
- вони – основа подальшого формування і розширення площ інших класів сучасних антропогенних комплексів.

В порівнянні з об'єктами індустріальної спадщини, сільськогосподарська вивчена недостатньо. В останні роки деяка увага приділяється таким об'єктам у зв'язку із підвищеною цікавістю до старовинних маєтків, на території яких розмішувались і господарські двори із своєю оригінальною архітектурою. Проте, як окремі антропогенні комплекси вони поки-що вивчені слабо.

Під впливом руйнівних природних процесів та антропогенних чинників, зокрема зумовлених розростанням міст, більшість таких об'єктів зазнали пошкоджень, руйнувань, занепаду або цілковитого знищення. Часто несанкціоноване будівництво на території, де вони розміщені або докорінна перебудова спотворюють їх зовнішній вигляд. Тому, проблема виділення, класифікації та оптимізації сільськогосподарських антропогенних об'єктів як ландшафтно-інженерних систем на Поділлі є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналогічні дослідження, що стосуються пере-

важно індустріальної спадщини, які потребують заповідання, є у працях Ю.Г. Тютюнника [4], В.А. Углова [5], М.Г. Демчишина, О.М. Беспалової, О.М. Анацького, Т.В. Кріль [2], Г.І. Денисика [3].

Постановка завдання. Обґрунтувати передумови охорони антропогенних заповідних об'єктів у структурі сільськогосподарських ландшафтів Поділля з метою їх подальшого використання у проектуванні єдиної заповідної мережі Поділля.

Виклад основного матеріалу дослідження. У структурі сільськогосподарських ландшафтів Поділля постійно зростають площі антропогенних комплексів, з яких докорінно змінені не лише ґрунтовий покрив та фітоценози, але й літогенна основа. До таких відносяться польові ландшафти, створені на місці рекультивованих земель, замулених ставків і водосховищ, садові ландшафти на терасованих крутих схилах долин річок, товтр, балок, відвалах кар'єрів, лучно-пасовищні ландшафти на меліорованих болотах, заболочених ділянках заплав тощо.

Типовим зразком охоронних об'єктів в межах сільськогосподарських ландшафтів є оригінальні польові ділянки. Це антропогенні комплекси, що сформувалися в результаті розорювання незайманих ділянок степів і лук, які в минулому були розповсюджені на південно-західних (вододільні простори між лівими притоками Дністра) і східних, перед степових районах Поділля. До них відносяться: частина сучасних польових ландшафтів, покинуті земельні наділи, контури яких і тепер добре помітні на схилах долин річок у Придністер'ї,

Товтрах, Кременецьких горах.

За особливостями організації унікальні польові ділянки доцільно розділяти на власне польові й польові ландшафтно-інженерні системи. Функціонування власне польових ландшафтів забезпечується щорічним переорюванням верхнього шару ґрунту, внесенням добрив і отрутохімікатів, а також створенням штучних агрофітоценозів. У польових ландшафтно-інженерних системах діє ще один чинник – активні інженерні споруди, що забезпечують відповідний водний режим (зрощення або осушення), мікроклімат тощо.

Давно назріла необхідність створення заповідних садових ландшафтів, де можна оберігати корінні для Середнього Побужжя й Поділля сорти яблунь, груш, слив, вишні, які щорічно втрачаємо безповоротно. У приміській зоні Вінниці до таких ми відносимо садові ландшафти сіл Медвежого Вушка, Бохоників, Мізаківських Хуторів, Павлівки, Сутисок та інших. На Поділлі садівництво зародилося в епоху бронзи. Документально перші сади зафіксовані в XI ст., а широкий розвиток вони отримали, починаючи з XVIII ст. Продукцію садів і саджанці (до 10 тис. штук щорічно) вивозили в Полтавську, Воронезьку, Тверську, Петербурзьку та інші губернії, Ставропільський, Батумський округи, Привіслянський край, Туркестан. Наприкінці XIX ст. садами в Подільській губернії було зайнято 26125, а в 1913 р. — 40000 десятин (43600га), що складало один відсоток її території. Сади створювали на цілих землях (схилах долин річок, в балках), інколи на зораних угіддях. У Придністер'ї частина з них зрошувалась. У цей час, крім розповсюджених яблунь, груш, слив і вишні, в культуру вводять грецький горіх, шовковицю, айву, персики, поширюються різні сорти винограду. За роки війн площа садів зменшилась на 56%, виноградників – в 4 рази. Відродження садівництва розпочалося наприкінці 60-х років. Тепер сади – характерна ознака сільськогосподарських ландшафтів Поділля. Окрім з них займають площі від 60-80 до 2000 і більше гектарів.

У порівнянні з польовими ландшафтами, садові характеризуються значно складнішим рельєфом. Як і раніше, тепер сади створюють на крутих схилах. У їх структурі збільшується роль (до 12%) техногенних елементів — терасованих схилів, засипаних і вирівняних ярів тощо. Це помітно виділяє їх в структурі сільськогосподарських ландшафтів. Більше того, майже 47% садів створено на місці колишніх польових ландшафтів. У садах постійно розорюють міжряддя, вносяться добрива, інколи є штучний полив.

Відповідно до набору видів плодкових дерев, садових насаджень і агротехніки в садових ландшафтах формується багатий та різноманітний вузькоспеціалізований світ шкідників плодкових і ягідних культур. Лише в районах Придністер'я їх виявлено більше 350 видів. Серед шкідників комах нараховується 338 видів, кліщів – 13 видів, гризунів – 6 видів, решта – багатоніжки і м'якотілі. Найбільше шкоди в садах завдає яблунева плодожерка, яка іноді пошкоджує до 55% плодів.

Типовим прикладом таких об'єктів, які доцільно було б заповідати, можуть бути сади села Олександрівки Жмеринського району Вінницької області. Крім вище описаних природних характеристик, це село у радянські часи носило статус зразкового не лише за показниками благоустрою, а й за своїми успіхами у садівництві. Тут навіть створений музей садівництва імені Мічуріна. Зараз, на жаль, село занепадає, сади перебувають у занедбаному стані. Тому, на нашу думку, було б логічним зберегти такий осередок садівництва на Поділлі шляхом створення на його основі антропогенного заповідного об'єкта.

Крім власне сільськогосподарських ландшафтів, в межах Поділля є сільськогосподарські ландшафтно-інженерні системи. Це вже складні, блокові системи, які включають в себе сільськогосподарський ландшафт (компонентна система) та активну інженерну споруду [3]. Зразком такої системи є теплиці. Вони мають обмежене розповсюдження, проте в селах Придністер'я займають від 2 до 7 відсотків площ; збільшується їх кількість в околицях великих міст. Не такими досконалими є поля, сади, луки зі зрошувальними каналами тощо. В більш широкому розумінні об'єкти сільськогосподарської спадщини можуть включати споруди конюшень, кошар, тваринницьких ферм, машинно-тракторних станцій тощо [4]. Сюди також можна віднести і водяні млини, якими славиться Поділля (цьому, звичайно, посприяли потужні водні ресурси).

Найкраще збереглися такі: млини на річці Горинь у с. Двірець, млин на річці Мукша у с. Привороття Друге, побудований у готичному стилі. Зараз це переважно покинуті споруди, захарашені рудеральною рослинністю. Щоправда, млин в с. Сокілець (Бучацький р-н, Тернопільська область) недіючий, але в робочому стані. Він стоїть на «рукаві» Стрипи. У 2004 і 2005 рр. канал млина був нормально прочищений, старе колесо відремонтоване (все завдяки місцевим підприємцям).

На Поділлі з давніх часів для будівництва використовувався камінь, без якого тут не обходилося при благоустрої та оформлення садів, вулиць, житлових та господарських споруд. У

**Рис 1. «Водяні» млини на річці Горинь (с. Двірець)
Fig. 1 Water mills on the river of Goryn (village Dvirets)**

подільському будівництві використовуються в основному два види каменю – пісковик і вапняк. Житлові приміщення будувались із вапняку, адже його вважали «теплим каменем» і добре оброблявся сокирою [1]. Прикладом так званої народної архітектури є селянська садиба 20-х років ХХ ст. в селі Світанок Тербовлянського району Тернопільської області. Вона розташована на двох терасоподібних площадках долини ріки Серет і шосейної дороги. На нижній терасі розташований господарський двір з усіма спорудами (шопа, дві комори, стаєнка для свиней, хата, вхід до якої забезпечується сходами). Друга тераса піднімається над нижньою площадкою п'ятиметровим уступом, також закріпленим кам'яним підмурком. Усі будівлі в садибі споруджені з місцевого рожевого пісковика, кар'єр по видобутку якого знаходиться поруч, на протилежному березі Серету.

На жаль, з середини 1950-х років значення сільськогосподарської архітектури почало знижуватись, оскільки реорганізація господарства та його подальший занепад у 1990-х роках істотно вплинули на будівництво подібних об'єктів, якими в кінці ХІХ – на початку ХХ сторіч доповнювалось зведення численних садиб, маєтків та палаців Поділля. Багато палаців збереглося до наших часів за рахунок того, що почали функціонувати у музейному режимі або в їхніх стінах базуються навчальні заклади, лікарні тощо. Проте, доля господарських споруд не така яскрава. Більшість з них перебувають у напівзруйнованому стані. До наших часів достояли лише окремі з них. Наприклад, у селах Северинівна на Вінниччині та Скала-Подільська Тернопільської області.

Конюшня, яку переобладнали в лікарню, знаходиться у Скала-Подільському парку, площею 26га, в якому розміщувався палац графа Голуховського. Парк вирізняється видами екзотичних та рідкісних дерев, кущів, ліан, завезених із різних країн світу. Серед них є справжні елітні

а)

б)

**Рис 2. Колишня конюшня графа Голуховського (Скала-Подільська Тернопільської області, а) та стайні при палаці Орловського (с. Северинівна Жмеринського району, Вінницька область, б).
Fig. 2. Former stable of earl Golukhovsky (Skala-Podilska, Ternopil region, а) and economic courtyard at palace of Orlovsky (village Severynivka, Zhmerinka district, Vinnitsa region, в)**

сорті: червоний японський дуб, чорний клен, голубі ялини, модрина польська, сосни Вейтмутова та чорна, береза темна, гледичія звичайна, гірськокаштан звичайний, клен цукристий, горіх чорний.

Біля озерця, немов свічки, височіють 150-річні білі тополі. Майже усі дерева парку мають такий солідний вік.

Однак візитівкою цього дива природи є знаменита липа серцелиста, якій, за одними джерелами – 500, за іншими – 550 років, стовбур якої ледь обіймають семеро чоловік, та трьохсотрічний дуб.

Висновки. Відновлення і охорона сільськогосподарських об'єктів в структурі антропогенних заповідних об'єктів Поділля – вкрай необхідне. Вони доволі часто стають своєрідними символами не лише великих промислових центрів і провінційних містечок, а й окремих регіонів. Щоб оптимізувати процес заповідання таких об'єктів, на нашу думку, необхідно:

- активізувати інженерно-геологічні

дослідження в районах їх розміщення з метою виявлення несприятливих змін геологічного середовища;

· залучити місцеві органи влади до сприяння ремонту і реставрації унікальних об'єктів підкласу ландшафтно-інженерних систем;

· спробувати відтворити, хоча б частково, умови їх функціонування для переведення найбільш цікавих у музейний режим з метою подальшого доповнення ними реєстру антропогенних заповідних об'єктів Поділля.

Список літератури

1. Данилюк А.Г. Використання каменю в народному будівництві Поділля / А.Г. Данилюк, О.М. Бондаревич-Буць. // Народна творчість та етнографія. – 1980. - №1. – С. 85-88.
2. Демчишин М.Г. Охорона та збереження об'єктів культурної спадщини в контексті сталого збалансованого розвитку. / М.Г. Демчишин, О.М. Беспалова, О.М. Анацький, Т.В. Кріль // Екологічна освіта та виховання - № 10. – С. 36-39.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Денисик Г.І. – Вінниця, 1998. – 289с.
4. Тютюнник Ю.Г. Объекты индустриальной культуры и ландшафт / Тютюнник Ю.Г. – К.: Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2007. – 152с.
5. Углов В.А. Индустриальное наследие как ценность (аксиологический аспект). / Индустриальна спадщина в культурі і ландшафті: матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції – Київ, 2007. – Вип. №4. – С. 19-30.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Денисик Г.І., завідувач кафедри фізичної географії, Вінницький державний університет
к.геогр.н., доц. Воловик В.М., кафедра екології та охорони навколишнього середовища, Вінницький соціально-економічний Інститут Університету «Україна»

к.геогр.н., старший викладач Хасцький Г.С., кафедра фізичної географії, Вінницький державний університет

УДК 911.3

ГЕОГРАФІЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ю. Д. Качаєв

Інститут географії НАНУ, Київ

Yu.D. Kachaev. Geography of investment activity: object, subject, methodological principles of research. Geography of investment activity is new direction of publicly-geographical researches. In a soviet period investment activity did not have own conception of territorial development, that appropriately resulted in absence of effective forms of its functioning. Internal laws and mechanisms of investment activity operate in the conditions of markets. One of them there is self-regulation of division of investments in and of a particular branch and territorial cut.

The general object of research of geography of investment activity is investment activity. The concrete objects of research are the territorial-investment systems and investment functionally-territorial systems.

The subject of research of geography of investment activity is territorial organization of investment activity which represents the basic territorial features of investing and their role in development of regional processes. A primary objective is an exposure of conformities to the law of territorial development of investment activity and development of directions of their effective use.

These elements of the concept-terminology system determine methodological principles of publicly-geographical research of investment activity (principles of territorialness, integrated approach, constructability).

It is today possible to talk about forming of conception of publicly-geographical research of investment activity in basis of which the complex understanding of investment activity lies as an important link of economy of Ukraine and simultaneously as a publicly-geographical process.

Keywords: investment activity; geography; methodology.

Вступ. Сучасний світ характеризується активним розвитком світових та національних ринків. Економіку більшості країн важко уявити без розвинутої інвестиційної сфери, яка є важливою ланкою її ринкового механізму. Ступінь сформованості інвестиційного ринку є індикатором рівня економічних перетворень в країні. Не оминули ці процеси й Україну.

В останні роки у нашій країні відбуваються процеси зміни, розширення функцій та структури інвестиційної діяльності (ІД), важливим аспектом яких є територіальний. У цих умовах ефективна інвестиційна діяльність неможлива без її достатнього наукового, зокрема суспільно-географічного, обґрунтування. Актуальність вивчення територіальних аспектів ІД зумовлена: а) важливістю пошуку та використання територіальних резервів підвищення ефективності ІД; б) об'єктивністю та диференційованістю впливу регіональних чинників на розміщення основних ланок ІД; в) виникненням (під впливом принципово відмінних соціально-економічних умов в регіонах країни) нових територіально-інвестиційних утворень та процесів ІД, вивчення яких має як господарське, так і наукове значення; г) важливістю розробки та впровадження регіональних програм інвестування; д) перспективністю застосування географічного інструментарію у геомаркетингових дослідженнях інвестиційного ринку тощо.

Вихідні передумови. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що теоретико-

методологічні питання територіальної організації ІД поки що не знаходяться в центрі уваги суспільно-географічної науки. Насамперед це стосується узагальнюючих робіт, які, крім низки наших праць, практично відсутні [2; 3; 4; 5]. Окремі праці інших географів присвячені переважно вузькоспеціалізованим питанням: розвитку ринку цінних паперів ([6] та численні праці західних науковців [13 та ін.]), іноземному інвестуванню [7 та ін.], інвестиційній привабливості регіонів [11] без узагальнення ситуації в інвестиційній сфері в цілому.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Зважаючи на поступову активізацію суспільно-географічних досліджень ІД та необхідність їх теоретичного узагальнення, вважаємо за доцільне розгляд цих питань через обґрунтування теоретико-методологічних засад відповідної науки – географії інвестиційної діяльності (ГІД). У зв'язку з цим потребує розробки концепція об'єкту та предмету ГІД, основних її методологічних принципів, що й є метою та завданням данної роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У радянський період інвестиційна діяльність практично не мала власної концепції територіального розвитку і була «гвинтиком» централізованої планової економіки, а розподіл інвестицій (капітальних вкладень) здійснювався у відповідності до планів та директив з'їздів КПРС [1]. Капітальні вкладення не були самостійним об'єктом дослідження і розглядалися переважно

(крім деяких економічних питань) у контексті аналізу розміщення та територіальної організації капітального будівництва.

Недостатня увага науковців до вивчення об'єктивного механізму розвитку ІД у регіонах і центрах країни та застарілі догми політекономії соціалізму закономірно призвели до відсутності ефективних форм її функціонування. Як наслідок, це зумовило численні негативні явища: зниження темпів росту капітальних вкладень у галузі, що визначають науково-технічний прогрес; відсталість відтворюваної структури інвестицій; зниження ефективності використання капітальних вкладень; значні масштаби набуло незавершене будівництво.

В умовах незалежності України та розвитку ринкових відносин починають діяти внутрішні закони та механізми ІД. Цілком можна погодитися з думкою М.С. Мироненка та І.В. Смаля про те, що тільки у ринковому середовищі найбільш об'єктивно проявляються суттєві риси інвестиційної діяльності, в тому числі територіальні [7; 10]. Одним з важливих складових цього механізму є саморегулювання розподілу інвестицій у галузевому та територіальному розрізі шляхом концентрації інвестиційних ресурсів у регіонах з максимальною віддачею від вкладених коштів. У нових соціально-економічних та політичних умовах активізація інвестиційних процесів здійснюється переважно не директивними, а економічними методами, зокрема через покращення умов ІД у регіонах (через поліпшення підприємницького клімату, підвищення інвестиційної привабливості регіонів та міст, зростання інвестиційної конкурентоспроможності регіонів та підприємств тощо). З іншого боку, при розробці інвестиційних проектів активно починають вимагати свого врахування регіональні чинники.

В цих умовах цілком закономірно виникла необхідність пошуку нових концепцій територіальної організації ІД, які б давали можливість адекватно пояснювати сутність інвестиційних явищ та процесів, прогнозувати можливі варіанти територіального розвитку та розробляти заходи, спрямовані на вирішення існуючих проблем. Відповідно зросла потреба у розвитку нового напрямку суспільно-географічних досліджень – географії ІД.

Крім зазначених вище об'єктивних чинників (глобалізації суспільних процесів, розвитку ринкової економіки та ін.) на становлення ГІД в Україні активно впливають сучасні тенденції у суспільній географії: а) перехід від вивчення окремих видів діяльності до дослідження міжгалузевих територіальних проблем; б) активний розвиток концепції динамічної територіальної організації суспільства

на фоні поступового зниження ролі аналізу стохастичних територіальних систем; в) підвищення уваги до дослідження загальних регіональних процесів (функціонування, інноваційно-інвестиційного розвитку, адаптації, саморозвитку регіонів тощо), яке супроводжується становленням синергетичної парадигми у суспільній географії; г) розширення об'єктної площини суспільно-географічних досліджень, результатом чого є поява нових наукових напрямів – інформаційного, фінансово-інвестиційного, геологістичного та ін.

Все це впливає на методологічні засади географії інвестиційної діяльності і зокрема на формування об'єкту та предмету її дослідження. На думку багатьох науковців, у суспільній географії необхідно виділяти два рівні об'єкта дослідження – загальний та конкретний [12 та ін.].

Загальним об'єктом дослідження ГІД виступає інвестиційна діяльність. Важливо відзначити, що у процесі переходу від планово-керованої до ринкової економіки цей об'єкт зазнав значних змістовних змін. Від традиційних досліджень територіальної структури капітальних вкладень, які проводилися у рамках географії будівельної індустрії (В.Г. Буренстам, Й.А. Бурка, З.О. Манів, Ю.Д. Качаєв, І.П. Бобрович, В.Й. Бурка та ін.) увага географів поступово перейшла до вивчення територіальних аспектів іноземного інвестування (М.С. Мироненко, О.О. Кулік, Ю.Д. Качаєв, М.Г. Нікітіна та ін.), згодом – до аналізу особливостей розвитку фондового ринку (Ю.Д. Качаєв, К.Ю. Мельник) і, зрештою, – до комплексного дослідження інвестиційного ринку країни та регіонів (Ю.Д. Качаєв). Цікаві аспекти ІД розглянуті у працях М.Д. Пістуна (розвиток регіонального інвестиційного менеджменту) та В.Л. Бабуріна (інноваційні аспекти інвестиційних циклів) [8; 9]. Такі тенденції розширення змісту об'єкту та підвищення комплексності суспільно-географічних досліджень ІД є цілком природним гносеологічним процесом, який є характерним для багатьох сучасних наук і зокрема для суспільної географії.

Необхідно зазначити, що значний вплив на формування об'єкту дослідження ГІД мають галузеві особливості ІД. Найважливішими з них, на нашу думку [3; 4], є: а) комплексний, міжгалузевий характер та в цілому широка сфера дії інвестиційних процесів; б) самостійність інвестування як виду економічної діяльності, що проявляється у чіткій цільовій заданості функціонування, компонентно-структурній цілісності, наявності власної інвестиційної інфраструктури, відносній незалежності суб'єктів ІД, що наочно проявляється насамперед в умовах ринкової

економіки; в) тісний взаємозв'язок інвестування із соціально-економічними процесами на всіх рівнях – підприємства, галузі, регіону, країни, світу; г) внутрішньо властива для інвестування (як провідної ланки відтворювальних процесів) циклічність, яка зрештою багато в чому й зумовлює циклічний характер багатьох суспільних явищ та процесів; д) багатовекторність впливу ІД на соціально-економічні процеси в регіоні, який здійснюється у прямій (шляхом інвестування у конкретні нові та діючі об'єкти) та опосередкованій (через ефект мультиплікатора) формах.

Конкретними об'єктами дослідження є, насамперед, територіально-інвестиційні системи та інвестиційні функціонально-територіальні системи. Важливу роль у їх формуванні відіграють територіальні особливості ІД. Проведені нами дослідження [3; 4] показали, що найважливішими з цих особливостей є: а) раціональність просторового розвитку інвестиційних явищ, яка наочно проявляється та посилюється в умовах ринкової економіки; б) існування об'єктивних відмінностей у механізмі та ефективності розміщення окремих видів інвестиційної діяльності; в) значна територіальна диференціація розміщення інвестицій в Україні; г) територіальна структурованість інвестиційних процесів, формування територіальної структури ІД; д) територіальна циклічність; е) високий динамізм територіальних процесів в інвестиційній сфері України та ін.

Територіально-інвестиційні системи (ТІС) включають два типи: регіональні та ареальні. **Регіональні ТІС** представлені двома підтипами: а) інвестиційними підсистемами господарських комплексів одиниць адміністративно-територіального устрою (країни, області, адміністративного району); б) міжрегіональними інвестиційними системами суміжних регіонів (міжобласні, міжрайонні), в основі об'єднання яких лежать тісні територіально-інвестиційні зв'язки та схожість основних типологічних рис ІД. В основі виділення **ареальних ТІС** лежать певні форми територіального зосередження ІД – інвестиційні пункти, центри та вузли.

Геопросторове поєднання та співвідношення регіональних та ареальних ТІС лежить в основі виділення нами **інвестиційно-географічних районів** та проведення інвестиційно-географічного районування України [2]. Під інвестиційно-географічним районом розуміється цілісна територія, що характеризується певною сукупністю інвестиційних процесів, які мають тісні взаємозв'язки з соціально-економічним розвитком регіонів. Сутністю функціонування та цільовою заданістю цих районів є ефективно (в широкому

розумінні цього слова: як фінансова та соціально-економічна ефективність) використання інвестиційного потенціалу регіону.

Утворення **інвестиційних функціонально-територіальних систем (ІФТС)** пов'язано з функціональними особливостями ІД, а саме: а) з тісними її зв'язками з об'єктами інвестування, де інвестуванню належить важлива роль як імпульсу та ресурсу соціально-економічного розвитку регіонів; б) з циклічністю ІД, просторово-часовим проявом якої є утворення територіальних інвестиційних циклів [5].

Аналізуючи та узагальнюючи сукупність об'єктних і предметних ознак та аспектів суспільно-географічного дослідження ІД, неважко зазначити, що вони в цілому відображають атрибутивні змістовні ознаки територіальної організації суспільства: а) взаєморозташування (взаєморозміщення) об'єктів у двовимірному просторі земної поверхні; б) наявність просторових зв'язків між розташованими у межах земної поверхні об'єктами; в) існування територіальних суспільних утворень (формувань, поєднань, систем, структур); г) функціонування територіальних утворень [4]. Це дає нам можливість зробити висновок про те, що територіальна організація ІД лежить у предметній площині ГІД.

Одночасно при визначенні предмета дослідження дуже важливим є врахування важливої ролі ІД у регіональному розвитку (з акцентуванням на поняттях «регіон» та «розвиток»). Відтак, **предметом дослідження** ГІД є територіальна організація інвестиційної діяльності, що відображає як основні територіальні особливості ІД, так й їх роль у розвитку соціально-економічних та регіональних процесів. Головною метою суспільно-географічного дослідження ІД є виявлення закономірностей територіального розвитку ІД та розроблення напрямів їх ефективного використання у життєдіяльності суспільства.

Основними **методологічними принципами** суспільно-географічного дослідження ІД є: а) принцип **територіальності**, який підкреслює об'єктивність територіальних відношень та поєднань в інвестиційній сфері, територіальну структурованість і одночасно територіальну цілісність інвестиційних процесів, динамізм територіальної організації ІД; б) принцип **комплексності**, який передбачає врахування галузевих та територіальних особливостей інвестиційної діяльності, а також аналіз їх взаємозв'язку (проявом якого є вплив ІД на соціально-економічний розвиток регіонів, роль інвестиційної діяльності у територіально-структурних процесах тощо); в) принцип **конструктивності**, який

спрямовує дослідження на вирішення актуальних проблем інвестування (вибору пріоритетних напрямів інвестування у регіоні, активізації креативної та стимулюючої функцій ІД, оцінювання регіонів та міст за перспективністю інвестування) та інші.

Висновки. Під впливом численних об'єктивних (зовнішньоекономічних, ринкових, політичних, соціальних) чинників в Україні відбуваються активні процеси зміни, розширення функцій та структури інвестиційної діяльності. Ці процеси, а також розвиток теоретико-методологічної бази суспільної географії, поява нових концепцій та парадигм, зумовили поступовий розвиток нового напрямку суспільно-географічних досліджень – географії інвестиційної діяльності. Відсутність науково обгрунтованої концепції територіальної організації ІД потребує обгрунтування теоретико-методологічних засад відповідної науки, важливою складовою якою є визначення об'єкту та предмету дослідження.

Загальним об'єктом дослідження ГІД виступає інвестиційна діяльність, конкретними об'єктами дослідження є, насамперед, територіально-інвестиційні системи та інвестиційні функціонально-територіальні системи. Предметом дослідження ГІД є територіальна організація інвестиційної діяльності, що відображає як основні територіальні особливості ІД, так і їх роль у розвитку соціально-економічних та регіональних процесів. Головною метою суспільно-географічного дослідження ІД є виявлення закономірностей територіального розвитку ІД та розроблення напрямів їх ефективного використання у життєдіяльності суспільства. Ці елементи понятійно-термінологічної системи ГІД визначають головні методологічні принципи суспільно-географічного дослідження ІД (принципи територіальності, комплексності та конструктивності), а ті, у свою чергу, обумовлюють основні методичні підходи.

Сьогодні можна говорити про поступове формування концепції суспільно-географічного дослідження інвестиційної діяльності, в основі якої лежить комплексне розуміння ІД як важливої ланки господарства України і одночасно як суспільно-географічного процесу. Останній висновок ґрунтується на розвитку та динамічній взаємодії двох видів інвестиційних зв'язків – горизонтальних (геопросторових, на об'єктивності яких наголошує, зокрема, І. В. Смаль) та вертикальних (між складовими ІД та компонентами її зовнішнього середовища) – які в цілому й утворюють суспільно-географічний процес.

В основі даної концепції лежать наступні

принципові положення: а) міжгалузевий, інтегративний характер інвестиційної діяльності, що зумовлює її комплексний вплив на основні соціально-економічні процеси в регіонах; б) провідна роль ІД у регіональному розвитку, де інвестування виступає не тільки важливою умовою, але й імпульсом соціально-економічного розвитку регіонів; в) активна участь ІД у динамічному розвитку територіальної організації господарства регіону, де чинником територіальної динаміки виступають як сам процес інвестування, так і його територіальні особливості; г) циклічність інвестиційних процесів, яка в свою чергу, зумовлює циклічність господарського та територіального розвитку регіонів, зокрема утворення територіальних інвестиційних циклів.

Перспективи подальших досліджень теоретико-методологічних проблем географії інвестиційної діяльності пов'язані з обгрунтуванням інших важливих категорій цієї науки, розробленням методичного інструментарію, пошуком закономірностей територіальної організації ІД тощо.

Список літератури

1. Качаєв Ю. Атлас "Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність" / Григорій Підгрушний, Юрій Качаєв / За наук. ред. Леоніда Руденка. – К. : ДНВП "Картографія", 2003. – 80с.
2. Качаєв Ю.Д. Теоретико-методологічні та методичні засади інвестиційно-географічного районування України / Ю.Д. Качаєв // Укр. геогр. журн. – 2005. – № 3. – С.38-43.
3. Качаєв Ю.Д. Методологічні принципи суспільно-географічного дослідження інвестиційної діяльності / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 17. – С. 3-10. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).
4. Качаєв Ю.Д. Інвестиційна діяльність і регіональний розвиток / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 19. – С. 45-52. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).
5. Качаєв Ю.Д. Методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження інвестиційних циклів / Ю.Д. Качаєв // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 21. – С. 3-13. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).
6. Олійник Я.Б., Мельник К.Ю. Географія ринку цінних паперів як новий напрямок суспільно-географічного дослідження / Я.Б. Олійник, К.Ю. Мельник // Наук. часопис Нац. пед.ун-ту імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 21. – С. 26-34. – (Серія 4 «Географія і сучасність»).
7. Мироненко М.С. Основные теории прямого зарубежного инвестирования в контексте конкурентоспособности стран мира // Конкурентоспособность в системе мирового хозяйства: пространственный анализ // М.С. Мироненко, И.В.

- Пилипенко, А.В. Федорченко и др.; под. ред. М.С. Мироненко – М. : Пресс-Соло, 2002. – С. 79-100.
8. Пістун М.Д. Регіональний аспект інвестиційної діяльності / М.Д.Пістун // Інвестиційна газета. – 1996. – 21 березня. – С. 2.
9. Пространство циклов: Мир-Россия-регион / В. Бабурин, А. Белов, Д. Галкова и др.; под ред. В.Л. Бабурина, П.А. Чистякова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 320 с.
10. Смаль І. Інвестування як геопросторовий процес // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: зб. наук. праць. У 3-х т. – Київ–Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – С.154-156.
11. Сонько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок та регіоналістика: навч. посібн. для студ. екон. та екон.-географ. фахів / С.П. Сонько, В.В. Кулішов, В.І. Мустафін. – К. : Эльга, Ніка-Центр, 2002. – 380 с.
12. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: підручник для студ. географ. та екон. фак.– Львів : Вид. центр ЛГУ, 2003. – 444 с.
13. Clark G.L., Wujcik D. The Geography of Finance: Corporate Governance in the Global Marketplace. – Oxford University Press, 2007. – 242 p.

Рецензенти:

д.геогр.н., Підгрушний Г.П., провідний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень, Інститут географії НАНУ

к.геогр.н., доц. Гринюк Т.А., кафедра економічної та соціальної географії, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

УДК 551.4

ФЕНОМЕНАЛЬНІСТЬ ПРИРОДНИХ УМОВ ІЗЯСЛАВСЬКОГО КРАЮ (ПІВНОЧІ ПОГРАНИЧНОЇ ЗОНИ ПРИДНІПРОВСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИСОЧИН)

Т.М. Дмитриченко

Київський національний університет імені Т.Шевченка

Т.М. Dmitrichenko. Phenomenalness of natural terms of Izyaslavskogo krayu (to the North of boundary area of Pridniprovskoy and Podilskoy sublimities). Age-old Volhynia city it was founded among the phenomenal environmental conditions of territory of Ukraine. Izyaslavskiy Edge is boundary locality in relation to natural terms (about their phenomenalness speech goes in this publication), and also located in a place, where border pyat “ of the most prominent ethnographic areas of Ukraine: Podillya – on a south from Edge, Galychina – westering, Volhynia – in the north and north-west, Polissya – on a north-east, Naddnipyrianschina – on east from Edge. The limits of distribution of the certain natural phenomena use the increased attention of researchers a long ago, as exactly on limits properties of the nearby phenomena find out a maximal measure it self. One of problematic regions in relation to determination of limits there is a north fence surrounding village of Podol’skoy sublimity in the place of its neighbourhood with Pridneprovskoy sublimity. Here the north slopes of Podol’skoy and Pridneprovskoy sublimity abut upon Small Poles’em – very problematic region. Phenomenon’s of natural terms which became the not last reason of foundation of age-old Volhynia city izyaslava is next positions. At first, the fences of north’s surrounding village of Pridneprovskoy and Podol’skoy sublimities which is torn off to the base plain of Small Poles’e are here located. This border is too expressive, that primitive settlers did not weigh on her, because deciding natural reasons of forming of certain ethos is a variety of natural terms. Exactly in a variety a man can find sufficient resources for the existence. Secondly, border between Pridneprovskoy and Podol’skoy sublimities, although and unnoticeable in relief of earthly surface, however done secret it is discovered near to meridian direction of flow of Gorini on a segment from Izyaslav to Slavuti. Exactly on this border of the meridian reaching the geological structure of sedimentary cover of mountain breeds which to the east of border have an insignificant thickness (geologists talk is power) changes sharply, and westward power of silages grows sharply, and the surface of crystalline foundation sharply submerges deep into.

Вступ. Старовинне волинське місто Ізяслав – далеко не столиця України, яка так вдало була заснована серед феноменальних умов Придніпров’я, проте це місто не випадково було засноване саме тут (рисунок). У різні часи Ізяслав справляв визначний вплив на навколишні землі, у його історії, навіть, був час, коли місто мало статус центру Ізяславської губернії, поруч із Мінською та Брацлавською губерніями. «Край» – від слів «краяти, різати, розрізати, відрізати, окраєць, крайова частина чогось» – межева, погранична місцевість певного матеріального об’єкта або середовища мешкання певної етнічної групи. Схоже пояснення притаманне французькому терміну «маргінальний», який походить від слова «край», що означає в сучасній науковій літературі – протилежний центральному, крайовий, граничний, рубіжний [1, 158-263].

Вихідні передумови. Ізяславський Край заслуговує саме на таку, досить промовисту назву, оскільки є пограничною місцевістю щодо природних умов (про їх феноменальність йдеться у цій публікації), а також розташований у місці, де межують п’ять найвизначніших етнографічних областей України: Поділля – на півдні від Краю, Галичина – на заході, Волинь – на півночі та північному заході, Полісся – на північному сході, Наддніпрянина – на сході від Краю.

Межі розповсюдження певних природних явищ давно користуються посиленою увагою дослід-

ників, оскільки саме на межах максимальною мірою виявляють себе властивості сусідніх феноменів. Одним із проблематичних регіонів щодо визначення меж є північна околиця Подільської височини у місці її сусідства із Придніпровською височиною. Тут північні схили Подільської та Придніпровської височин межують із Малим Поліссям – вельми проблематичним регіоном щодо походження, геологічної будови,

Рис. 1. Місце розташування Ізяславського Краю серед етнографічних регіонів України

історії формування тощо. Межа обох височин із Малим Поліссям вельми виразна, а між собою вони ледь-ледь розрізняються, зокрема – лише за геологічною будовою.

Північні околиці Подільської і Придніпровської височин та низовинна рівнина Малиго Полісся, де

розташований Ізяславський Край, у геологічній будові відповідає західній частині Українського кристалічного щита та його схилу, який поступово занурюється під потужну товщу осадових порід. Ця територія розташована на крайньому північному сході Подільської височини, буквально на межі із Придніпровською височиною. Зовні, тобто, морфологічно *межа Подільської та Придніпровської височин* майже не виражена і визначається межами поширення морських неогенових відкладів. Зокрема, на теренах Ізяславського Краю – це малопотужна товща сарматських вапняків, відслонення яких часто зустрічаються на земній поверхні. Вони відіграють істотну роль у зовнішньому вигляді рельєфу земної поверхні [2, 150-157].

Східну межу Подільської височини у даний час проводять від м. Шепетівка через міста Старокостянтинів, Летичів до Могилів-Подільського, тобто по західних відслоненнях кристалічних порід Українського щита. На території Краю ця межа проходить із півночі на південь через населені пункти Шепетівка – Городище – Пашуки – Мокієвці – Ленківці. У рельєфі вона визначається різкими коліно-подібними згинами річкової та яружно-балкової мережі, зокрема, долиною р. Гуски та її численних приток. Цікавими є факти різного спрямування витоків річково-балкової мережі: у межах території, прилягаючих до Подільської височини, ріки прямують у північно-західному напрямку, а в межах районів, сусідніх із Придніпровською височиною – у південно-східному.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Своєрідною є північна межа Подільської височини на території сусідній із Краєм. У напрямі Шепетівка – Кременець – Золочів і далі на захід Подільська височина утворює чітко виражений уступ до півночі, відомий під назвою Гологоро-Кременецького (там перевищення північної околиці Подільської височини становить понад 100 – 120 м, завдяки чому ця місцевість носить назву «Кременецькі гори»). Природно, що завдяки таким значним відносним перевищенням земної поверхні, уступ до низовинної рівнини Малого Полісся щільно розчленований ярами, балками та річковими долинами, а вкриті лісом високі пагорби візуально ще збільшують висоту Кременецьких гір.

На території, ближчій до Ізяславського Краю, цей уступ стає менш виразним (його перевищення над низовинною рівниною Малого Полісся становить 60 – 80 м), але підкреслюється різким падінням топографічної поверхні від Подільської височини до Малого Полісся. Так, у районі сіл М'якоти, Плужне, Борисів, Мокрець, Лютарка,

Михля, Радошівка, Пліщин та м. Шепетівка абсолютні висоти північної околиці Подільської височини зі значеннями 270-300 м різко спадають до значень 220-230 м у межах Малополюської низовини. Падіння поверхні у багатьох випадках відображене схилом крутизною 15-35°, подекуди на таких схилах мають вияв гравітаційні форми рельєфу (зсувні тіла, обвальні нагромадження). Місцями спостерігаються карнизи відслонень сарматського вапняку [3, 123-129].

Яри і балки, які відкриваються у низовинну рівнину Малого Полісся, розчленовують рельєф земної поверхні схожим чином, як у Кременецьких горах, проте, глибини врізання водних потоків, які сформували горбистий рельєф, значно менші і тому місцевість у районі с. с. Борисова, Лютарки, Білчина, Сошного, Михлі горами назвати важко. Однак, за геологічною будовою та зовнішнім виглядом Кременецькі гори та зазначені місцевості Ізяславського Краю дуже схожі.

Підошва уступу Подільської височини до низовини Малого Полісся підкреслюється на території Краю поздовжнім характером річково-балкової мережі, часто верхів'я річок та улоговини поверхневого стоку прямують уздовж уступу, перш ніж далі прямувати до головних місцевих знижень – базисів ерозії.

Північна частина Подільської височини у наших краях різко височіє над прилеглими територіями, так, ніби тектонічні рухи тут різко підняли північну частину над навколишньою місцевістю у вигляді окремих блоків. Ймовірність блокового новітнього тектонічного підняття підкреслюється своєрідним малюнком гідрографічної мережі, пристосованої до меж тектонічних блоків. Це означає, що річки Краю у процесі свого утворення і розвитку використовували системи тектонічних розломів гірських порід – вже зазначалося, що прямолінійність деяких приток Горині вказує саме на такі обставини.

Другою морфологічною ознакою значного підняття північного краю Подільської височини є аномально щільна ерозійна розчленованість земної поверхні. Щільна ерозійна мережа властива районам західної та східної половини території Краю, що розділяються р. Горинь. Сама долина Горині має тут морфологічні ознаки долини прориву – вона вузька (в районі м. Ізяслава ширина складає всього кількост метрів), дуже рідко трапляються фрагменти надзаплавних терас, течія досить стрімка, як для рівнинної річки, а заплава високого рівня відділена від заплави низького рівня ерозійними уступами-урвищами висотою до 3-4 м (вони відомі нашим країнам як I, II, III та IV «обриви» попід Бабиною горою у районі урочища

під назвою «Лонка»).

На тектонічні особливості північного краю Подільської височини у наших краях вказує низка морфологічних ознак малюнку гідрографічної мережі. На західній частині дослідженої території впадає у вічі субширотне розташування долин річок Сошенки (Сошни), Більчинки, великої балки у районі с. с. Юрківці, Калитинці і відповідна конфігурація крупної річкової звивини (меандри) р. Горинь у районі с. Мислятин. Створюється враження, що підкинутий уступ, яким є північний край Подільської височини, на території Краю був послідовно зламаний системою субширотних розломів, які у даний час зафіксовані близьким до широтного та захід-північно-західним простяганням вказаних річкових долин та балок.

Земна поверхня у районі північного (підкинутого) боку на території Краю густо розчленована дрібними балками, ярами та улоговинами тимчасового стоку, у результаті чого на карті мають місце численні звивини днищ (тальвегів) водних потоків високих порядків (дрібних), складною також є конфігурація схилів та ділянок межиріч. Вертикальне розчленування поверхні сягає тут 30-40 м, що разом з округлими обрисами густо розчленованих ділянок межиріч створює враження сильно погорбованої місцевості [4,5; 58; 96-115].

Східний блок північної околиці Подільської височини інтенсивно розчленований, але малюнок гідрографічної мережі дещо інший. Тут також мають місце долини субширотного простягання (с. с. Городище, Серединці – Вел. Решнівка), але існують річкові долини та балки субмеридіонального напрямку. Це створює враження більшої подрібненості тектонічної основи на цій ділянці території Краю, що відображено більшою щільністю головних річкових долин.

На схід від долини р. Гуски північна околиця Подільської височини, що різко піднята над навколишньою місцевістю, переходить у північну околицю Придніпровської височини, але ця смуга тут значно вужча і спостерігається у районі сіл Красносілка – Білокриниччя – Лозичне. Абсолютні висоти поверхні тут також значні (максимальна досягає 314 м), але перехід до навколишніх знижень більш плавний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Таким чином, північний край Подільської височини на території Ізяславського Краю у місці його переходу до північного краю Придніпровської височини являє собою значно підняту поверхню, густо розчленовану давньою та сучасною флювіальною мережею (річковими долинами, балками та ярами). Зовнішні морфологічні ознаки

вказують на значну активізацію новітніх тектонічних рухів цієї околиці Подільської височини. Через це його перевищення над поверхнею низовини Малого Полісся є досить значними.

На північ від уступу Подільської височини територія Краю повністю зайнята вельми своєрідним природним об'єктом – Малим Поліссям. Саме тут спостерігається мінімальна його ширина, широтне зниження низовини вузькою горловиною вливається у Житомирське Полісся. Ширина тут становить 12-15 км.

Рельєф Малого Полісся у районі досліджень являє собою пласку низовинну рівнину, зрідка ускладнену неглибокими річковими долинами, піщаними акумулятивними пагорбами та карстовими зниженнями. Майже суцільно низовина вкрита густими лісами, значним є відсоток болотних масивів. Замкнуті карстові зниженнями зайняті озерами (озера Святе, Теребежа та ін.). Чимало є древніх озерних знижень, які займають значні площі. Деякі з них перетворені на водосховища, таким, наприклад, є водосховище Хмельницької АЕС.

Річкова мережа перетинає низовину Малого Полісся у різних напрямках, менші річки часто вільно блукають, але врешті потрапляють до головного базису ерозії території Краю – долини р. Горинь. Чимало ділянок гідрографічної мережі спрямовано у результаті проведених осушувальних меліоративних заходів, особливо поблизу підніжжя уступу північної околиці Подільської та Придніпровської височин.

Піщані акумулятивні нагромадження у вигляді пагорбів безладно розкидані чи не по всій території низовини. Вони мають різні розміри і форму, але їх відносна висота рідко перевищує 10-20 м. Розміри у плані коливаються у межах від перших десятків метрів до кількох сот метрів, дуже рідко зустрічаються піщані пагорби розмірами 1-2 км. У таких випадках вони мають в основі виступи сарматських вапняків (ерозійні останці), які вціліли під час активної діяльності водно-льодовикових потоків.

На території низовини Малого Полісся у межах Краю відсутні різкі каньйоноподібні або спрявлені ділянки річкової мережі (окрім каналізованих русел). Винятком є спрявлена широтна ділянка р. Цвітоха між селами Климентовичі та Кам'янка, окремі ділянки течії р. Романін (поблизу м. Славути) та р. Пліщинки (на ділянці с. Пліщин – с. Варварівка).

Зрозуміло, що феноменальність певного явища є поняттям відносним, відповідним до рангу або місця, яке займає певне явище у навколишньому світі. Наприклад, як можна порівнювати фізичну

феноменальність Гранд-Каньйону (глибина врізання річища р. Колорадо сягає там 1.5 км) і колишніх дніпровських порогів (глибина врізання усього декілька десятків метрів). Але фізична феноменальність Гранд-Каньйону так і залишилася фізичною (щоправда зовнішні дані притягують сюди мільйони туристів з усіх країн), а феноменальність дніпровських порогів, не дивлячись на те, що їх вже практично не існує, залишилася в історії України визначними історичними подіями, фактами, легендами, які стали гордістю українського етносу [6,7; 122-138, 110-125].

Висновки і перспективи. Отже, **феноменальність природних умов**, які стали не останньою причиною заснування міста саме у цьому місці, у здавалося б звичних навколишніх ландшафтах Ізяславського Краю.

По-перше, тут розташовані північні околиці Придніпровської та Подільської височин, які обриваються до низовинної рівнини Малого Полісся. Ця межа є аж надто виразною, щоб первісні поселенці не зважили на неї, бо вирішальними природними причинами формування певного етносу є різноманітність природних умов. Саме у різноманітності людина може знайти достатні ресурси для свого існування.

По-друге, межа між Придніпровською та Подільською височинами, хоча й непомітна у рельєфі земної поверхні, все ж утаємничено виявлена близьким до меридіонального напрямком течії Горині на відрізу від Ізяслава до Славути. Саме по цій межі меридіонального простягання різко змінюється геологічна будова осадового покриву гірських порід, які на схід від межі мають незначну товщину (геологи кажуть – потужність), а на захід потужність осадових порід різко зростає, а поверхня кристалічного фундаменту різко занурюється углиб.

По-третє, невідповідно Ізяслав розташувався на тій ділянці Горині, де до неї впадають з різних боків одразу декілька приток: Понорка та досить добре розроблена балка із району с. Зубарі до хутора. Ревуха – зі сходу, та Сошенки й Біль чинки – із заходу.

По-четверте, складний характер розчленування земної поверхні річковими долинами й балками виявився у надзвичайно складній конфігурації течії Горині, долина якої перед виходом у межі Малого Полісся (тобто, на теренах Ізяславського Краю) робить низку химерних закрутів, ніби набираючи сили перед стрибком через північну околицю височин до низовинної рівнини Малого Полісся. Назва маленького але давнього села Криволука якраз і відображає цей природний феномен.

По-п'яте, тут різко змінюються природні ландшафти із лісостепових (на південь від лінії Плужне – Михля – Радошівка – Пліщин) на типових хвойних лісів (низовинна рівнина Малого Полісся, яка простягається від Михлі до Острога). Ця зміна аж надто різюча, щоб не здогадатися про її позитивну роль у розташуванні тут старовинного міста.

По-шосте, різниця висот земної поверхні між лісостеповою частиною Краю та лісовою (Мале Полісся) становить від 60 до 80 метрів. Іншими словами, якби поглянути із боку Стороничів, Коминів, Голиків, Кам'янки на південь (тобто, якби наш погляд зумів пронизати густі ліси цих країв), то спостерігач побачив би високий уступ, який здіймається на кількадесят метрів над лісовим морем. Саме на бровці цього уступу, там, де Горинь приймає згадані притоки, що сходяться майже до одного місця, і виникло старовинне місто.

По-сьоме, така різниця висот земної поверхні, де розташований Ізяслав, спричинила значне розчленування її ярами, балками і річковими долинами, тому підвищені ділянки межиріч та ерозійні останці є природними передумовами для будівництва фортифікаційних споруд, як то було не раз упродовж тривалої історії міста.

По-восьме, якісні підземні води височини, де розташований Ізяслав, які джерелами виходять на поверхню при підніжжях численних долин та балок (там невідповідно споруджені колодязі, як то раніше було у долині Понорки), різко контрастують з підземними водами низовинної лісової частини Краю.

Зазначені особливості геологічної будови та рельєфу земної поверхні разом із наявністю різних поверхневих вод (ріки, озера, болота) та м'яким помірним кліматом Краю, що, у свою чергу, створило умови для формування різноманітної рослинності, тваринного світу та ґрунтового покриву, стали вельми сприятливими природними умовами, завдяки яким цілком логічно первісні поселенці Краю раз-по-раз обирали цю місцевість для оселення.

З північного боку простягалися неозорі простори змішаних лісів і обшири болотних масивів із незайманими мисливськими ресурсами. Достатня кількість вод малих річок, які стікають до Горині і самої великої річки забезпечувала можливість риболовлі, а у подальшому – використання енергії води для деяких видів промислового (ремісничого) виробництва. На малих річках і у балках створювалися численні ставки, які забезпечували використання нагромаджених вод для поливу прилеглих левад, вибілювання домотканого полотна, напування свійських тварин,

вигулу домашньої водоплавної птиці, розведення риби, а також для отримання енергії (водяні колеса) для місцевих млинів, папірень та інших підприємств.

З південного боку – різноманітні ґрунтові відміни (чорноземи, сірі лісові, підзолисті, лучні, торфові ґрунти) дозволяли вирощувати різноманітну сільськогосподарську продукцію, випасати велику рогату худобу й коней та здійснювати інші види агротехнічного виробництва.

Список літератури

1. Велика Волинь: минуле й сучасне (Матеріали міжнародної наукової конференції, жовтень, 1994 р.) [Текст] – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. - 672 с.
2. Дмитриченко, Т.М. Вивчення інтегральних властивостей рельєфу Північної околиці Подільської височини з еколого-геоморфологічною метою [Текст] / Т.М. Дмитриченко // Фіз. географія та геоморфологія. – 2003. – № 44. – С. 150–157 – ISSN 0868–6939.
3. Дмитриченко, Т.М. Порівняльний аналіз еколого-геоморфологічних проблем великого і малого міста [Текст] / Т.М. Дмитриченко // Фіз. географія та геоморфологія. – 2004. – № 45. – С. 123 – 129 – ISSN 0868–6939
4. Міньков, І.І. Ізяславський Край: природа – історія – людина [Текст] / І.І. Міньков, В.В. Стецюк. – К.: «Сталь», 2009. – 240 с. – ISBN 978-966-15555-21-0.
5. Олійник, Я.Б. Природні та етнокультурні феномени України [Текст] / Я.Б. Олійник, В.В. Стецюк. – К.: «Стафед-2», 2003. – 216 с. ISBN 978-966-430-040-5.
6. Природа Хмельницької області [Текст] / За ред. К.І. Геренчука – Львів: Видавниче об'єднання «Вища школа». Вид-во при Львівському ун-ті, 1980. – 152 с.
7. Толочко, П.П. Древняя Русь [Текст] / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1988. – 246 с.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Денисик Г.І., завідувач кафедри геодезії, картографії та землевпорядкування, Національний аграрний університет

д.геогр.н., проф. Стецюк В.В., Київський національний університет

к.геогр.н., доц., Сілецький Ю.А., старший науковий співробітник, завідувач лабораторією «Ландшафтної екології та аерокосмічного моніторингу навколишнього середовища», Київський національний університет

УДК 556.537+551.435.1

ДИНАМІКА ЗМІН СМУГИ РУСЛОФОРМУВАННЯ РІЧКИ ПРУТ В МЕЖАХ СІЛ НЕПОЛОКІВЦІ-РЕВАКІВЦІ З 1889 ДО 2008 РОКУ

М. Д. Пасічник

Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича

M. D. Pasichnyk The dynamic of changes zone process riverbed formation of river Prut in boundary village Nepolokivtsi - Revakivtsi from 1889 to 2008. The Prut river is among the biggest rivers in Western Ukraine. It is a second big river in the Eastern Carpathians which flows from northern west to southern east and falls into the Danube. The Prut crosses some mountain ridges in its upper flow which results in the tributaries falling in perpendicularly to the basic river. The territory of the lower part of the basin is plainer; the tributaries are longer and thence fall in at acute angles.

The Prut water regime consists of the following phases: spring floods, summer-autumn freshets and summer and autumn low water periods.

Calculations show that 66,5 m/sec is a runoff standard (norm), while 70,49 m/sec represents the same if based on the use of the integral curve.

The maximal runoff study is in the first place scientifically important because the spring floods and rain freshets pre-condition general features of the rivers' water regimes in this or that region. The floods and freshets total duration, increases and decreases intensity, as well as the increase height, floods and freshets zone of spreading are closely connected with a set of meteorological factors, as well as with the basins under laying surface.

The Prut experiences 10-15 freshets annually. However, extensive floods, formed by big rainstorms, take place only once in 14-16 years, when water level increases up to 5-6 m with submerging of the bank surrounding territories.

Keywords: riverbed; floodplain; anthropogenic change; field work; landscape; zone process riverbed formation.

Вступ. У сучасній екології та геоекології основними об'єктами виступають екосистеми і геосистеми. Вони володіють певною внутрішньою цілісністю, особливою системою зв'язків, власними процесами розвитку. Тому, вирішуючи питання раціонального використання річок, необхідно розглядати системи, які вони породжують. Оцінюючи їхнє значення для природних екосистем, а також для суспільних цілей та просторову лінійну розповсюдженість, можна стверджувати, що це річкові екологічні коридори.

Оцінка стану екокоридору вздовж верхньої течії р. Прут включала як природні ("референційні", за Водною Рамковою Директивою ЄС) умови, так і їх антропогенні зміни. У першу чергу це відноситься до змін морфології та характеристик наносів, що прямо впливає і на умови протікання водного потоку.

Для р. Прут, як і для інших річок Українських Карпат, характерним є поступовий наступ людини на екологічний коридор і саму річку. Раніше це сприймалось як освоєння територій, використання ресурсів і опанування природними стихіями. Але поступово почали проявлятися негативні наслідки такого підходу.

Основними завданнями дослідження є виділення та аналіз багаторічних змін смуги руслоформування на ділянці річки Прут в межах смт. Неполоківці- с. Реваківці, а також розкриття змін у руслоформуванні під дією системи антропогенних чинників.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В основу наших досліджень поставлений картографічний матеріал за 120 років (1889, 1948, 1973

Рис. 1. Смуга руслоформування в межах річки Прут, на ділянці Неполоківці-Реваківці, 1889 рік
Fig. 1. Zone process riverbed formation of river Prut in boundary village Nepolokivtsi – Revakivtsi, 1889.

роки та космоснімок досліджуваної ділянки за 2008 рік). Проаналізувавши вище зазначений матеріал нами були нанесені зони багаторічних затоплень. А на космоснімку було виділено зону затоплення літнього липневого паводку 2008 року. Аналіз інформації про різні види антропогенного впливу приводить до висновку про переважання дії двох основних факторів (за останні 30-50 років). Це стискання екологічного коридору, у першу чергу дамбами обвалування, і відбором річкового алювію. Разом вони призводять до значних змін у русло-

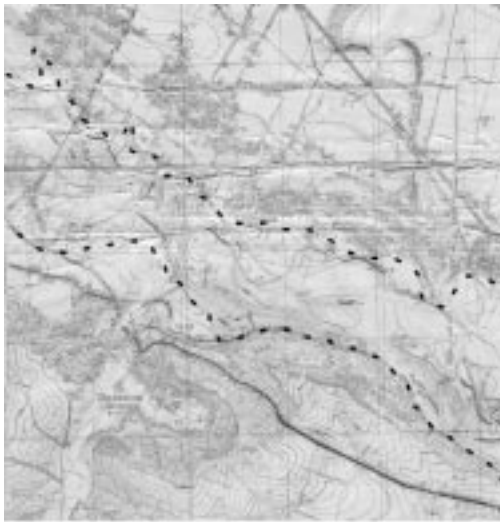

Рис. 2. Стан смуги руслоформування в межах річки Прут, на ділянці Неполоківці-Реваківці, 1948 рік.
Fig.2. Zone process riverbed formation of river Pryt in boundary village Nepolokivtsi – Revakivtsi, 1948.

формуванні, транспорті наносів, гідравлічному режимі потоку, функціонуванні та якості природних комплексів в цілому.

Абсолютні висоти на досліджуваній нами ділянці: 192 м – 185 м, довжина – 4 км, $I = 1,75 \%$, локально – більший, відстань від витoku – 150,1 км. Приурочена до сіл Неполоківці та Реваківці і знаходиться на межі Чернівецької області.

Територія дослідження знаходиться нижче злиття Пруту і Черемоша - майже рівновеликих річок. Це досить широка понижена частина днища їх долин, яка має певні ознаки гирлових процесів і періодично переформовується. Черемош приносить значну кількість руслоформуючих наносів, має розгалужене русло, що значно ускладнює морфологію всієї ділянки і підвищує динамічність форм. Це також сприяє відновленню розгалуженого русла на наступній за течією ділянці Пруту, збільшенню крупності руслоформуючих наносів, а також збільшенню поздовжніх похилів.

Аналіз вихідної інформації показав, що у референційних умовах тут формувалась розлога молода алювіальна рівнина. Річка Прут до злиття переважно обмежено меандрує. Після злиття, у референційних умовах, набуває окремих рис розгалужень та далі періодично розвиває сегментні звивини. Переважні кроки основних форм 500-600 м. Ширини русла 100-200 м. Ширина смуги руслоформування 250-300 м, деколи 500 м. В цілому це особлива ділянка – вузол злиття.

До основних схем розвитку можна віднести формування витягнутих ділянок з боковиками, розвиток сегментних звивин та їх спрямлення, утворення островів – осередків (розгалуження). Все це вказує на значну його динамічність.

Рис. 3. Смуга руслоформування в межах річки Прут, на ділянці Неполоківці-Реваківці, 1973 рік.
Fig.3. Zone process riverbed formation of river Pryt in boundary village Nepolokivtsi – Revakivtsi, 1973.

В межах природної алювіальної рівнини населені пункти здавна розташовувались лише на відносних підвищеннях і тонко враховували особливості місцевого рельєфу та діяльності річки. Наприкінці XIX століття були побудовані залізничні колії, але їх вплив на місцевість був відносно невеликий. Аналізуючи картографічний матеріал за 1889р. нами було виділено смугу руслоформування (рис.1).

В межах досліджуваної ділянки знаходиться Неполоківське (Барбештське) гравійно – піщане родовище (Чернівецький гравійно-піщаний кар'єр (ЧГПК)) відоме з 1945 – 1946 років. Розташоване воно у Кіцманському районі Чернівецької області біля смт. Неполоківці і охоплює правобережну і більшою частиною лівобережну заплаву річки Прут. Первинна площа родовища складала більше 3 км².

Порівнюючи у відсотковому відношенні площі смуг руслоформування за 1889 (рис.1) і 1948 рр. (рис. 2) можна стверджувати, що за вказаний період відбулося зменшення її на 13,7 %, що було спричинене відмиранням окремих значних проток. Від початку 60-х років значної інтенсивності поступово досягають такі фактори, як берегозахист та діяльність Чернівецького ГПК.

В окремі роки потужності видобутку алювію русловим кар'єром значно перевищували 1 млн. м³.

У 1963 році частина заплави, яка охоплює пригирлову частину заплави річки Черемош, а також правий та лівий береги річки Прут біля смт. Неполоківці була передана для розробки Міністерству промбудматеріалів Молдавської РСР.

У 1965 році на родовищі було розпочато будівництво дробильно – сортувальної фабрики та кар'єру, а розвідані в межах Неполоківського родовища запаси забезпечували роботу підприємства тільки на протязі 12 – 15 років.

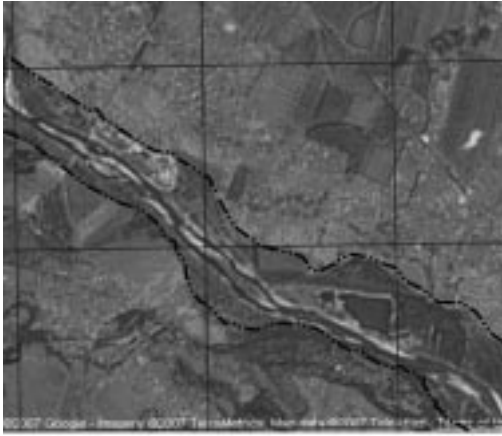

Рис. 4. Смуга руслоформування в межах річки Прут, на ділянці Неполоківці-Реваківці, 2008 рік.

Fig.4. Zone process riverbed formation of river Prut in boundary village Nepolokivtsi – Revakivtsi, 2008.

Пізніше від дії паводків та процесів руслоформування була зруйнована Неполоківська гілка залізничної колії до м. Вижниці. Тобто, річка в даному випадку відновлювала природні умови (а сам вибір положення колії був невдалим).

До 1972 року у Неполоківському родовищі розроблялася тільки лівобережна заплава. Частина запасів на правобережній заплаві і Завалівська ділянка не вводилися в експлуатацію через відмову у видачі земель на розробку.

При переході до картосхеми 1973 р. (рис. 3) спостерігається процес деградації розгалуженого звивистого русла, зменшення його ширин, зміни характеру місцевості в цілому.

Порівнюючи картографічний матеріал за 1973р. з 1889 і 1948 рр. можна ствердити, що відбувається стискання смуги русло формування. В першому випадку площа зменшилась на 34,3 % і на 23,9 % в другому. Інтенсифікація антропогенної дії спрямована на поступове звуження природних умов русло формування і ці зміни мають значний темп.

Наприкінці 80-х років діяльність Чернівецького ГПК була перенесена з русла у межі заплави. На той час накопичилися значні негативні наслідки наступу на русло. Зокрема, значно понизились рівні алювіальних вод в оточуючій місцевості (криниці в населених пунктах). Фактично дана територія за своїм природним багатством могла б претендувати на роль природоохоронної. Насправді ж ландшафти русла, заплави та низькі тераси значно деградували.

Процеси врізання річки продовжуються і у теперішній час, що відображено на космоснімку 2008 р. (рис. 4), але з середини 70-х років не відбулося зменшення площі смуги русло формування. На ділянці русло значно спрямоване, у ньому виражені видовжені острови та окремі пляжі.

З деякою часткою умовності межу періоду референційних та антропогенних умов можемо віднести до середини 70-х років.

Висновки. Аналізуючи картографічний матеріал за період 120 років можна стверджувати, що за період до 1973 року смуга русло формування зазнала значного антропогенного впливу в результаті чого зменшилась на 34,3 %. В період з 1889 до 1948 роки площа смуги руслоформування, зменшилась на 13,7%, що було спричинене відмиранням окремих приток та незначним берегоукріпленням. А починаючи з 1948 року до 1973 площа, на якій могли проходити природні процеси руслоформування, зменшились ще на 23,9 %. Це було зумовлено діяльністю Чернівецького ГПК та будівництвом дамб, спорудження яких активізувалося після паводку 1969 р. Тому смуга руслоформування на карті 1973 року і на космоснімку практично ідентичні. У наступні 35 років процес стиснення русла зупинився, як наслідок неможливості подальшого просування в сторону русла.

Єдиним позитивним наслідком такого роду антропопресингу є пониження загальної імовірності затоплення частини прибережних територій. Але, водночас, негативним є пониження рівнів ґрунтових вод, зміни у ландшафтах і господарстві.

Список літератури

1. Кирилук А.О. Геогідроморфологічний аналіз розвитку русла та заплави Верхнього Пруту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.07 "Гідрологія суші, водні ресурси, гідрохімія" / А.О. Кирилук. – К., 2009. – 20 с.
2. Природа Чернівецької області : [ред. К. І. Геренчук]. - Львів: Вища школа, 1978.- 160 с.
3. Робочий проект «Видалення осілих наносів на ділянці лівого берега р. Прут с. Зелений Гай, Новоселицького району, Чернівецької області», №-Б–2130–06, м. Сторожинець, 2006.
4. Робочий проект «Розчистка русла р. Прут в с. Стрілецький Кут, Кіцманського району, Чернівецької області», № - Б – 4587 – 06, м. Чернівці, 2006.
5. Ющенко Ю. С. Геогідроморфологічні закономірності розвитку русел / Юрій Сергійович Ющенко. ? Чернівці: Рута, 2005. – 320 с.
6. Ющенко Ю.С. Черемошський річковий геоекологічний коридор / Ю. С. Ющенко // Наук. Вісник Чернівецького ун-ту. Вип. 361 : Географія. – Чернівці : Рута, 2007. – С.
7. Ющенко Ю.С. Проблеми деградації русел і заплави річок Чернівецької області / Ю. С. Ющенко // Збірник наукових праць Чернівецького національного університету. Річкові долини (Природа – ландшафти – людина) : Географічний факультет. – Чернівці – Сосновець : Рута, 2007. – С. 273 – 277.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Ющенко Ю.С., завідувач кафедри гідроекології, водопостачання та водовідведення, Чернівецький національний університет

д.геогр.н., проф. Кирилук М.І., кафедра гідроекології, водопостачання та водовідведення, Чернівецький національний університет

к.геогр.н., доц. Сівак В.К., заступник начальника Державного управління охорони навколишнього середовища в Чернівецькій області

РОЗВИТОК КАРТОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

УДК 528.9

**КАРТОСЕМІОТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ:
ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ***Н.О. Полякова, В.О. Шевченко**Київський національний університет імені Т.Шевченка*

N. Polyakova, V. Shevchenko. Cartosemiotic research in Ukraine: basic stages and results. The short essay of history of cartosemiotic researches in Ukraine, which are concentrated in the Kiev National University of the name of Tarasa Shevchenko, is presented. History of development of cartosemiotic is structured on the chronologic stages and directions.

Keywords: history of cartosemiotic in Ukraine, system of conventional signs, informatively-modular construction of maps and atlases.

Вступ. Картосеміотика – відносно новий напрям досліджень в теоретичній картографії, що пов'язаний з вивченням картосеміотичних моделей (зокрема карт) з точки зору їх властивостей як системно впорядкованих носіїв інформації. За твердженням А. Володченка [3], початок формування картосеміотики припадає на 1960-ті роки.

Вихідні передумови. Піонерами картосеміотики вважаються такі дослідники, як М.К.Бочаров (1914-1997), О. Ф. Асланікашвілі (1916-1981), Ж. Бертен (нар. 1918). Їх ідеї розвивали та розвивають Л. Ратайський (1921-1977), О.О.Лютий (1942-2002), У. Фрайтаг (нар. 1931), Я. Правда (нар. 1935), Х.-Г. Шліхтман (нар. 1938), Ч.Хюссі (нар. 1940), А. Володченко (нар.1949) та деякі інші. Координатором картосеміотичних досліджень світової картографічної спільноти з 1999 року є Комісія теоретичної картографії Міжнародної картографічної асоціації на чолі з її голою проф. А. Володченком. Основні публікації з питань картосеміотики концентрувались спочатку у шести випусках журналу «Картосеміотика» (німецькою та російською мовами, 1991-1995 рр.), за редакцією А. Володченка та Я. Правди, а згодом – на сторінках 11 випусків видання «Дискусійні питання картосеміотики та теоретичної картографії» (німецькою мовою, 1989-2008 рр., за редакцією А. Володченка та Х.-Г. Шліхтмана). Окремі матеріали друкуються в щорічному збірнику наукових праць «Картографія та вища школа», який видається з 1996 р. на базі кафедри геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Однак історії розвитку картосеміотичних досліджень взагалі, і, зокрема, в Україні, ще не опрацьовано.

Мета публікації – висвітлити зміст основних етапів та результати картосеміотичних досліджень, зокрема, в Україні.

Виклад основного матеріалу. Цілком очевидно, що до сфери діяльності будь-якого фахового картографа належить практика проектування картографічних творів, зокрема, в частині вирішення питань, пов'язаних з вибором систем умовних позначень, способів картографування, зображувальних засобів тощо, фактично – з питаннями картосеміотики. Тому автори вважають за можливе вважати першим (початковим) етапом картосеміотичних досліджень час, який співпадає з періодом підйому творчої активності фахових картографів-науковців, спрямовану на створення та удосконалення умовних картографічних знаків (для окремих типів картографічних творів), за умови, що така творчість згодом створює умови для цілеспрямованого картосеміотичного пошуку. Саме такі обставини склалися на кафедрі геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка упродовж 1950-1980-х років. Це період формування київської наукової школа тематичного та комплексного атласного картографування [8].

Перший (початковий) етап (1950-1980-ті роки) варто назвати аналітичним, оскільки сенс відповідних картографічних досліджень стосувався аналізу можливостей тих чи інших умовних позначень, способів картографування та зображувальних засобів відбивати ті чи інші показники або характеристики, хоча термін «картосеміотика» взагалі не використовувався. Саме в результаті таких прискіпливих аналітичних роздумів створювались нові типи картографічних тематичних творів (Географія Київської області. Атлас, 1962; Атлас природних умовий и естественных ресурсов Украинской ССР, 1978 тощо). Атласну тематику опрацьовували А.С. Харченко, М.А. Корольова, А.П. Золовський. Останній приділяв також значну увагу питанням конструювання систем умовних знаків для карт економіки

сільського господарства [11].

Питанням удосконалення синтактичного сенсу умовних знаків з метою підвищення їх інформативності та семантичної чіткості стосовно прагматичного змісту топографічних карт приділяв значну увагу у своїх розробках Б.П. Сергієнко (стосовно відображення сезонної мінливості об'єктів гідрографії – пересихаючих озер та річок). Він також розробив систему літерно-цифрових індексних позначень окремих елементів для позначення об'єктів гідрографії на топокартах [8]. Удосконаленню умовних позначень сільських населених пунктів на крупно масштабних топографічних картах присвячені праці Г.О.Первухіна [8].

Значна увага приділялась у цей період питанням змісту загальногеографічних карт-основ різних масштабів для окремих видів тематичних карт (Є.Д. Десятков та інші) [8]. Значний внесок в методику та практику конструювання умовних знаків для різних видів тематичних карт належить також: співробітникам кафедри А.П. Божок (умовні знаки для карт технічної оснащеності сільського господарства); Л.Є.Осауленко (розробка умовних позначень та вибір зображувальних засобів для гідрологічних та гідрогеологічних карт); Л.Д. Машенцевій (дослідження проблем семантичної чіткості відображення рельєфу на картах різних масштабів); випускникам кафедри – Г.О. Пархоменко (пріоритетні розробки стосовно систем умовних знаків для карт тваринного світу та природоохоронної тематики); Г.К. Андрєєвій (удосконалення змісту та розробка нових умовних знаків для карт клімату).

Варто зазначити, що картосеміотичною спрямованістю відзначається вагомий доробок стосовно змісту окремих картографічних творів та групування картографічних умовних знаків, які виконувались співробітниками кафедри фізичної географії та картографії Харківського університету І.Ю. Левицьким та В.А. Пересадько упродовж 1980-х років.

Дослідники проаналізували 588 радянських та зарубіжних атласів природоохоронної тематики, виданих після 1945 року та систематизували (за кількома ознаками) використані в окремих розділах (охорона надр, земель, вод, атмосферного повітря, рослинності, тваринного світу, природних комплексів у цілому тощо) умовні знаки [13]. Розвиваючи свої дослідження, І.Ю. Левицький та В.А. Пересадько проаналізували зміст 107 радянських атласів, виданих після 1945 року (науково-довідкових, довідкових, науково-краєзнавчих, агітаційно-пропагандистських та туристичних) стосовно модульно-семіотичного змісту та

способів зображення вміщених в цих атласах карт природоохоронної тематики [1].

Перехідний етап (початок 1990-х). Окремий напрям картосеміотичних досліджень, пов'язаний із можливістю автоматизованого (комп'ютерного) укладання карт, започаткував співробітник кафедри геодезії та картографії Київського університету ім. Тараса Шевченка К.І. Дрич (1930-1996) на початку 1990-х років. У його працях вже свідомо використовується картосеміотична фахова термінологія. Його роботи спрямовані на вивчення семантики та синтактики картографічних умовних знаків елементів ґрунтового покриву та рослинності, які використовувались на топографічних картах та планах. На основі аналізу графічної структури знаків дослідник намагався створити своєрідну універсальну бібліотеку картографічних позначень для використання в практиці великомасштабного (топографічного) картографування.

Діяльність К.І. Дрича започаткувала проникнення міжнародних ідей стосовно картосеміотичних досліджень в наукове картографічне середовище України – цьому сприяла його участь у міжнародному науковому симпозиумі «Актуальні проблеми картосеміотики», який відбувся у Дрезденському технічному університеті у 1994 році.

Другий етап (комплексний, сучасний етап, від середини 1990-х років) розвитку картосеміотичних досліджень в Україні здійснюється в умовах широкого міжнародного співробітництва (членства Українських картографів у Міжнародній картографічній асоціації, участі у міжнародних зарубіжних семінарах, конференціях тощо).

Цьому процесу сприяла діяльність Голови комісії теоретичної картографії МКА А.Володченка та залучення до її діяльності професора кафедри геодезії та картографії В.О. Шевченка, А.Ю. Гордєєва та Н.О. Полякової.

Комплексність сучасного етапу проявляється у актуалізації кількох напрямів картосеміотичних досліджень, а саме:

- Конструювання систем умовних знаків на основі принципів картосеміотики (для морських навігаційних карт – А.Ю. Гордєєв, для комплексних навчальних атласів – В.В. Молочко, для тривимірних картографічних моделей – А.В. Орещенко., для карт підземних комунікацій – Н.О. Полякова).

- Конструювання типових легенд тематичних карт (зокрема еколого-географічних –Шевченко В.О., Бондаренко Е.Л., Дончук С.В., Овсяннікова).

- Дослідження інформаційно-модульної структури карт, зокрема, морських (А.Ю. Гордєєв, А. Володченко) та електронних карт-основ (Н.О. Полякова, В.О. Шевченко, П.В. Луценко).

· Модульно-семіотичний аналіз змісту складних комплексних картографічних творів (атласів) з метою встановлення їх оптимальної структури (В.О. Шевченко, А.Ю. Гордєєв, Н.О. Полякова).

· Опрацювання історії картосеміотичних досліджень в Україні (Л.О. Палієнко, В.О. Шевченко, Н.О. Полякова).

· Пошук синтаксичних одиниць, з яких складається мовно-інформативні картографічні конструкції (В.О. Шевченко, Н.О. Полякова)

Конструювання систем умовних знаків на основі принципів картосеміотики.

А.Ю. Гордєєв к.геогр.н., докторант кафедри геодезії та картографії. Він розробив *принципи та методичні підходи* до оновлення змісту умовних знаків морських навігаційних карт, головні з яких: принцип спадковості, традиційності, специфічності, мінімізації обсягу системи умовних знаків, системності, універсальності, узгодженості. Врахування таких принципів закладено в основу конструювання системи умовних знаків для національних морських навігаційних карт, яке здійснювалось на основі діючих знаків для російських карт, розроблених у колишньому СРСР з урахуванням діючих міжнародних документів.

Таке конструювання відбувається практично шляхом модернізації та удосконалення умовних знаків на основі запропонованої автором схеми.

За існуючими міжнародними традиціями та правилами зібрання умовних знаків для морських навігаційних карт складається з певних розділів, які позначаються літерами національної абетки. Розділи, як правило, представлені у вигляді таблиць, які складаються з порядкового номеру (у межах розділу), малюнка умовного знаку (або літерного символу) та відповідного тлумачення. Таку структуру змісту застарілих умовних знаків доцільно прийняти для зводу національних умовних знаків морських навігаційних карт. Доповнення і тлумачення стосується змін назви лише одного розділу та доповнення трьох розділів малюнками – фрагментами карт. Усього автором запропоновано 611 умовних знаків, на основі сконструйованих умовних знаків російських карт, причому 449 з них лишилося без змін, розроблено нових – 43, удосконалено (уточнено, доповнено та спрощено) – 119 [6].

В.В. Молочко к.геогр.н., в минулому аспірантка кафедри геодезії та картографії на основі власної методики розробила систему умовних знаків для навчальних карт. При їх проектуванні однією з науково-методичних задач є розробка науково-обґрунтованого знакового апарату, який би застосовувався в навчальних картографічних посібниках з урахуванням психофізичних аспектів сприйняття символіки карт учнями різного віку,

його стандартизацію та уніфікацію. В конкретно-практичному плані важливо виділити такі задачі: 1) змістовне та логічне обґрунтування диференціації систем знаків за ступенями навчання; 2) усунення розбіжностей в графічній формі знаків та відображених графічними формати змістовних завдань; 3) усунення відхилень від соціокультурних традицій, що зустрічаються в способах конструювання систем картографічних знаків; 4) усунення неоднорідності в типах знакових позначень в межах однієї карти.

При проектуванні систем картографічних знаків насамперед враховувались навчальні завдання, що має вирішувати робота з картографічними творами на різних етапах навчання:

- початкові класи (3-4 класи) встановлюють задачі дешифрування їх значення за елементарними образами, що існують в пам'яті дитини за її життєвий досвід;

- середні класи (5-7 класи) визначають положення, розрізняють ознаки та виявляють властивості об'єктів при цьому характеристики цих об'єктів закріплюються в пам'яті та до власного досвіду додаються набуті географічні знання;

- старші класи (8-10 класи) встановлюють просторові зв'язки та взаємодії картографічних об'єктів та явищ, виділяють з загального змісту карти інформацію придатну для вирішення конкретних завдань, в пам'яті людини встановлюються взаємозв'язки поміж знаками, формуються нові образи дійсності, відбувається їх зіставлення з образами, які вже існують в пам'яті та в результаті створюються збагачені образи, об'єктам та явищам надається комплексна характеристика [14].

Н.О. Полякова к.геогр.н., в минулому аспірантка кафедри у 2005р. розробила системи умовних позначень для електронних карт міських підземних комунікацій масштабу 1:2000. При цьому сформульовано вимоги до відповідних умовних знаків. Основними з них є такі: уніфікованість, надійність в експлуатації стосовно можливостей машинної графіки, логічної системності.

Уніфікованість проявляється в застосуванні мінімальної кількості графічних умовних знаків, при цьому в якості засобу, що відображається використовується, як правило, колір, а також рисунок лінії.

Надійність в експлуатації з урахування можливостей програмного продукту відтворювати без помилок і подійно передбачає використання найпростіших геометричних фігур. Оскільки традиційна практика підприємств інженерних мереж передбачає використання умовних позначень з літерними індексами, то кількість

графічних позначень можна звести до мінімуму – коло (або концентричне коло з різним розміром та кольором) та лінії.

Логічна системність знаків, що проектується означає розподіл їх відповідно до характеристик об'єктів: точкових, лінійних, площинних.

Умовні знаки для електронної карти масштабу 1:2000 підприємств підземних комунікацій енергетичного профілю відбивають наступні об'єкти електричної мережі:

– точкові об'єкти представлені джерелами живлення – підстанції (ПС), розподільчі підстанції (РП), трансформаторні підстанції (ТП);

– лінійні об'єкти представлені кабельними лініями (КЛ) - 110 кВ, КЛ - 35 кВ, КЛ - 10 кВ, КЛ - 0,4 кВ та повітряними лініями (ПЛ) - 330 кВ, ПЛ - 110 кВ, ПЛ - 35 кВ;

– площинні об'єкти представлені новозбудованими спорудами.

Умовні знаки для електронної карти масштабу 1:2000 підприємств підземних комунікацій теплоенергетичного профілю відбивають наступні об'єкти теплової мережі:

– точкові об'єкти – котельні, бойлерні, теплові камери транзитні та транзитні з арматурою;

– лінійні об'єкти – трубопроводи подаючі та зворотні.

Умовні знаки для підприємств інженерних мереж енергетичного профілю розроблялися у програмному продукті AutodeskMap 6 [9].

А.В. Орещенко (аспірант кафедри з 2008 р. розробив підходи до створення умовних позначень для тривимірних реалістичних картографічних моделей. Цілком очевидно, що зміст тривимірних картографічних моделей в загальному випадку відповідає змісту топографічних карт. Однак відповідні умовні позначення тривимірних реалістичних моделей місцевості відрізняються від умовних позначень інших картографічних моделей способом побудови, а саме тим, що складаються з геометричних примітивів, тобто геометричних тривимірних фігур, що забезпечує їм об'єм, відмінний від нуля.

За топологією тривимірні умовні позначення можна поділити на точкові, лінійні і поширені на площі (безперервні і дискретні). Залежно від способу поширення умовне позначення взаємодіє з іншими об'єктами моделі, зокрема з підстилаючою, або основною, поверхнею.

Прив'язані до точок умовні позначення (такі як геодезичні пункти, будівлі тощо) мають тільки одну точку прив'язки до системи координат моделі і взаємодіють тільки із основною поверхнею тієї території, на якій вони розміщені. Тому важливо забезпечити точне прилягання (у більшості

випадків – деяке занурення) тіла умовного позначення в основну рельєфну поверхню.

Лінійні умовні позначення (річки, канали, автошляхи тощо) взаємодіють з основою, до якої вони прив'язані, вздовж певної лінії, котра отримала назву базової. В більшості випадків рельєфна поверхня (земля, покриття) не є площиною, тобто не є рівною, і найбільші проблеми виникають якраз під час узгодження лінійного умовного позначення з базовою поверхнею. Тому тривимірний лінійний об'єкт не повинен бути жорстким, а складатися з окремих компонентів, котрі набуватимуть відповідної основній поверхні висоти.

Поширені на площі безперервні умовні позначення (рельєф, водні поверхні: озера, водосховища) мають загалом 2 характеристики: форму і покриття (текстуру). Текстура або матеріал (ці два терміни на сьогодні є тотожними) визначають оптичні властивості умовного позначення, а форма – світлотіньову пластику і механічну взаємодію з оточуючими умовними позначеннями [12].

Конструювання типових легенд тематичних карт, як показали В.О. Шевченко та Е.Л. Бондаренко (кафедра геодезії та картографії) конструювання типових легенд еколого-географічних карт доцільно здійснювати з урахуванням їх призначення. Так на сучасному етапі розвитку еколого-географічного картографування в практичному обігу, існують дві групи карт за призначенням:

- карти для широкого використання, включаючи потреби учнівської молоді та студентів молодших курсів;

- карти для використання в науковій та управлінській діяльності.

Це дає підставу для формулювання принципів, які необхідно враховувати при їх розробці. Зокрема, це принципи:

- *раціональної достатності*, що передбачає охоплення лише того комплексу показників, який необхідний конкретному користувачеві в його діяльності;

- *адекватного сприйняття*, що пов'язаний із врахуванням рівня підготовки майбутнього користувача до читання карт і передбачає вироблення спеціальних підходів до засобів подання змісту карт в кожному конкретному випадку, в залежності від вікової та професійної орієнтації користувача.

Додержання сформульованих принципів відбивається в першу чергу на структурі легенди, використаних способах картографічного зображення та зображувальних засобах.

Враховуючи приблизно однаковий ступінь

генералізації для кожної з груп карт, а також майже однаковий порядок гостроти екологічної ситуації в межах України, можна користуватися типовою (уніфікованою) легендою в двох варіантах.

При проектуванні еколого-географічної карти для широкого використання слід обмежитись екологічними проблемами загального характеру. Це, в першу чергу, інформація про джерела забруднення ґрунтів, гідросфери та атмосфери з розподілом основних техногенних забруднювачів природного середовища за обсягом забруднення та речовинами-забруднювачами. Важливим елементом легенди є визначення за її допомогою класів забруднюючих речовин. Також доцільно подавати стан окремих територій, які змінені під дією антропогенного навантаження та території радіоактивного забруднення від техногенних джерел, що є актуальним після радіаційної аварії на Чорнобильській АЕС, яка призвела до радіаційного опромінення населення. При цьому достатньо обмежитися здебільшого якісними характеристиками, а кількісні подавати вибірково і в узагальненому вигляді.

Важливим є питання використання зображувальних засобів. Досвід роботи зі студентами молодших курсів та аналіз змісту карт шкільних атласів показує, що для сприйняття карт на такому рівні (а отже непідготовленого спеціально читача) потрібно використовувати умовні знаки, відомі із шкільної лави (літерні хімічні символи; асоціативно-натуралістичні значки тощо).

Більш складною є типова легенда інвентаризаційних карт екологічного стану, призначена для управлінської діяльності, наукових вишукувань тощо. Її зміст має складнішу структуру. Легенда складається з блоків, кожен з яких присвячений певній екологічній проблемі: забрудненню ґрунтів, природних вод та атмосферного повітря основними техногенними забруднювачами з поданням обсягів забруднення, класів небезпеки забруднюючих речовин, галузей господарства, рівнів забруднення. При показі останніх доцільно застосовувати інтегральні показники. Джерела радіоактивного забруднення людей поділено на природні та техногенні.

При практичній побудові легенди для конкретної карти важливо передбачити подання кількісних характеристик показників (загальні обсяги забруднюючих речовин та їх структуру за хімічним складом, за галузями промисловості, небезпекою стосовно людини тощо) [2, 15].

Дончук С.В., Овсяннікова Н.А. (інженери науково-дослідної лабораторії Картографії та геоінформатики кафедри геодезії та картографії) вказали на деякі головні принципи конструювання

легенд сучасних еколого-географічних карт: 1) спадковості; 2) традиційності; 3) специфічності; 4) сучасності; 5) системності; 6) асоціативності; 7) узгодженості; 8) оцінювання.

Принцип спадковості передбачає використання уже існуючих та перевірених практикою картоукладання напрацювань. Цей принцип надає змогу вибирати найбільш репрезентативні форми легенд в залежності від властивостей об'єкту картографування.

Принцип традиційності при побудові легенд еколого-географічних карт стосується в першу чергу їх структурної. Структура легенди карти визначається структурою об'єкту картографування. Еколого-географічні карти розглядають, як правило об'єкт картографування (наколишнє середовище у всіх його аспектах) за такими складовими елементами: атмосферне повітря, поверхневі води, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Із відповідних структурних елементів складається і легенда карти. При картографуванні інших об'єктів (явищ) легенда структурується у відповідності до традиції розгляду цього об'єкту як складного утворення.

Принцип специфічності передбачає збереження неповторності сенсу еколого-географічних карт шляхом використання оцінкових показників, представлення їх яскравими засобами відображення, групуванням показників за специфікою прояву та чіткими пояснювальними формулюваннями, використанням натуролізованих зображень (загальнопризнаного знаку радіаційної небезпеки тощо).

Принцип сучасності передбачає: 1) відображення найбільш репрезентативних показників стосовно об'єктів картографування; 2) відбиття їх характеристик у величинах, які прийняті до використання; 3) застосування таких кількісних показників, які характеризують кількісні характеристики «на виріст», наприклад ступінчатих шкал типу «від ... до...».

Принцип системності в контексті створення еколого-географічних карт передбачає логічність у побудові їх легенд, адекватне відображення об'єкту картографування графічними умовними знаками. Системність передбачає всебічне відбиття об'єкту, його складових та зв'язків між ними, що досягаються групування окремих умовних знаків за певними характеристиками у розділи, підрозділи тощо.

Використання принципу асоціативності пов'язане із правильним і швидким сприйняттям інформації, яка закладена в еколого-географічній карті на основі здатності людської свідомості виділяти та трактувати картографічні образи за

аналогією з уже відомими. Так блакитний контур асоціюється з водою, зелений з рослинністю (лісом) тощо. Тому вказані кольори доцільно використовувати, наприклад, при конструюванні розділів, що стосуються відповідно, зображень природних вод та порушення рослинного покриву і т.д.

Принцип узгодженості передбачає можливість сприйняття легенди представниками відповідних вікових груп та людей з різною освітньою підготовкою.

Використання принципу оцінюваності безпосередньо пов'язаний з екологічним спрямуванням карти, що виступає з самого поняття «екологія». Цей принцип передбачає наголос на небезпеці щодо населення тих об'єктів та характеристик, які відбиті на карті. З цієї точки зору доцільно вживати широковживані асоціації та натуралістичні значки, наприклад відомий знак радіаційної небезпеки тощо, а також відповідні вербальні терміни: «небезпека», «ступінь небезпеки» тощо [7].

Дослідження інформаційно-модульної структури карт здійснили А.Ю. Гордєєв та А. Володченко. Стосовно сукупності морських карт (навігаційних, спеціальних, довідкових тощо). Вони встановили, що основними структурно-модульними елементами карт є просторовий модуль та графічно візуальний модуль. Перший пов'язаний із понятійними елементами карт (океан, його частина, моря тощо), картографічною проекцією, масштабом, системою координат, компоновкою. Графічно візуальний модуль характеризується через систему графічних елементів та текстових елементів [4].

У 2008 році Н.О. Полякова, В.О. Шевченко, П.В. Луценко виконали інформаційно-семіотичний аналіз карт-основ масштабів 1:1 000 000 та 1:500 000, які створені на підприємствах «Укр-геодезкартографії» в навчальних цілях і призначені для використання в прикладній геоінформаційній програмі MapInfo. Сенс дослідження полягає у підрахунку кількості умовних знаків, групування їх за топологічними ознаками та визначення інформаційної місткості останніх згідно до місткості відповідних файлів. Зміст зазначених карт розглядався при цьому як сукупність окремих шарів, кожний з яких здатний функціонувати окремо (як окрема карта), оскільки є сукупністю взаємозалежних файлів із своєю базою даних. Підрахунок інформаційного навантаження карт здійснювався з використанням програм MapInfo та Digitals. Отримані результати свідчать, що картографічні знаки цифрових електронних карт представляють формалізовану графічну мову та утворюють окрему, самодостатню знакову систему. Перевага

умовних знаків полягає в тому, що вони не тільки скорочують, але й спрямовують думку, що приводить до відкриття таких просторово-часових зв'язків і відносин, пізнання яких, засобами мови слів, було б надзвичайно важким завданням [10].

Модульно-семіотичний аналіз змісту складних комплексних картографічних творів (атласів) з метою встановлення їх оптимальної структури. Такі дослідження почалися ще наприкінці 1990-х років. У 1998 році А. Володченко та В.О. Шевченко проаналізували зміст медико-екологічних атласів, виданих в Україні у 1983-1996 рр. і, таким чином, встановили структуру середньостатистичного медико-екологічного атласу, яка склалася спонтанно. При цьому виділялись такі семіотичні модулі: карти, текст, фото, малюнки, графіка у цілому [5].

Пізніше ці ж автори здійснили модульно-семіотичний аналіз шкільно-краєзнавчих атласів. В результаті семіотичного аналізу зазначених атласів було відокремлено їх складові модулі, які відрізняються за формами представлення інформації. До таких модулів було віднесено: власне карта з її титулами та легендами, текст з загальною легендою, фотозображення, рисунки, графічні зображення, таблиці, аеро- та космоснімки, картоїди. Визначено, що у складі середньостатистичного є постійними такі модулі: карти – 66%, текст – 18%, фотознімки – 4%, графічні зображення – 3%. На основі отриманих результатів були отримані такі висновки: 1) зміст інформаційного ядра і визначає призначення атласу; 2) за останні 20 років спостерігається тенденція до збільшення кількості видів інформації у складі атласів за рахунок активного включення в останні видання рисунків, таблиць, картоїдів [16].

Цей напрямів картосеміотичних досліджень успішно продовжує Н.О. Полякова.

На 14-тій Генеральній асамблеї міжнародної картографічної асоціації (МКА) та 23-тій Міжнародній картографічній конференції (МКК), що були проведені 4-10 серпня 2007 р. в столиці Російської Федерації місті Москві з напрямку теоретична картографія, Н.О. Поляковою представила доповідь: «Semantic structure of the typical thematic map contents in the geoinformational mapping» (Семантична структура типового змісту тематичних карт в геоінформаційному картографуванні).

В доповіді, зокрема зазначено, що найбільшою семіотичною різноманітністю відрізняються тематичні картографічні твори, які складаються з наступних блоків: карт, тексту, фотографічних зображень, графіки, малюнків таблиць, картоподібних зображень, аеро- та фотознімків. В

умовах ГІС-картографування до вказаних блоків доцільно додати анімаційно-віртуальний блок, а окремі блоки за специфікою їх представлення у комп'ютерному середовищі (окремих шарах) – укрупнити. Ці блоки за окремими, семантичними ознаками доцільно звести в узагальнені гіперблоки, які у першому наближенні будуть такими: текстовий, художньо-графічний, таблично-цифровий, фотографічний, анімаційно-віртуальний.

Всі блоки можуть бути доповнені елементами мультимедіа: текстами (які можуть бути озвучені) стислими кінофільмами щодо об'єктів тощо. Представлена семантична структура типового змісту карт потребує подальшої структуризації та визначення принципів її побудови та оптимізації [20].

Результати поглиблення досліджень у цьому напрямку викладені Н.О. Поляковою у трьох доповідях на міжнародних наукових форумах, а саме: двох семінарах, організованих Міжнародною картографічною асоціацією на базі Національного авіаційного університету (Київ, березень 2008р. та березень 2009р.) [18, 21] та на секції картосеміотики та географічних малюнків картографічної конференції (Відень, грудень 2007) [19].

Матеріали доповідей показали, що при модульно-семіотичному аналізі доцільно розглядати атласи не тільки за тематичними групами, але й за роком або навіть сторіччям їх видання.

Опрацювання історії картосеміотичних досліджень в Україні. Творчий доробок співробітників кафедри геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка упродовж 1950-1980-х років стосовно конструювання систем умовних знаків та підбору зображувальних засобів для тематичних і топографічних карт здійснила Л.О. Палієнко. Цей матеріал представлено як один з головних здобутків періоду формування київської наукової школа тематичного та комплексного атласного картографування [8].

Пошук синтактичних одиниць, з яких складається мовно-інформативні картографічні конструкції вперше здійснили В.О. Шевченко та Н.О. Полякова у 2006 році на основі розуміння карти як найважливішого каналу передачі інформації. Узнявши за аналог принципи побудови звичайної мови, автори виділили організаційні рівні у системі мови карт. Так, нульовий рівень складають набір абстрактних графічних знаків (коло, лінія). Для першого рівня мови карти характерно формування графічних знаків у певну систему (легенду карти). На другому рівні елементарні знаки комбінуються, ускладнюються, при цьому ускладнюється їх семантичне значення, наприклад, коло розбивається на сектори, які

означають певні галузі виробництва. Третій рівень відповідає формуванню сумарно-системного просторового знаку, який займає певну площу поля карти і представляє, у конкретному випадку, образ певного промислового регіону. Таким чином, зміст інформації, що передається вказаною комбінацією знаків є атрибутом мови карти, що представляється за певними правилами, вивчення яких і становить перспективу подальших досліджень [17].

Висновок. Головними ознаками сучасного картосеміотичного процесу в Україні є: тісний зв'язок із міжнародним; залучення до кола дослідників все нових учасників; розширення досліджень за рахунок нових тем; поглиблення існуючих розробок шляхом удосконалення методики досліджень; опрацювання історії картосеміотики, перехід від практичних висновків до теоретичних узагальнень. Все це свідчить про інтенсифікацію картосеміотичних досліджень і поступове просування до третього (синтетичного) етапу, який має перспективи до теоретичних фундаментальних узагальнень та формулювання фундаментальних для картографії як науки теоретичних положень.

Список літератури

1. Атласное картографирование охраны природы и использование природных ресурсов. Анализ карт советских атласов: Научно-справочное пособие // Левицкий И. Ю., Пересадько В. А. – М.: Фабрика № 10, 1988.–681 с.
2. Бондаренко Е. Л., Шевченко В. О., Остроух В.І. Геоінформаційні основи екологічного картографування. – К.: Фітосоціоцентр, 2005. – 116с.
3. Володченко А. Картосеміотика. Толковый мини словарь: 2-е дополненное издание. – Дрезден: ТУ, 2008.–60 с.
4. Володченко А., Гордеев А. Ю. Информационно-модульное структурирование морских карт // Картографія та вища школа: зб. наук. праць. – Вінниця: Держ. карт. фабрика, 2004. – Вип. 9. – С. 9-12.
5. Володченко А., Шевченко В. О. О концепции медико-экологического атласа Украины // Diskussionsbeiträge zur kartosemiotik und zur theorie der kartographie (Gheoretische probleme der kartographie und ihrer Nachbariszipilinen/ – Dresden: TU, 1998. – №1 – S. 47-50.
6. Гордеев А. Ю. Основні принципи та методичні підходи до оновлення змісту умовних знаків морських навігаційних карт // Картографія та вища школа: зб. наук. праць. – Вінниця: Держ. карт. фабрика, 2000. – Вип. 4. – С. 10-18.
7. Дончук С. В., Овсяннікова Н. А. Загальні принципи конструювання легенд на прикладі карти «Технологічна екологічна безпека» // Звіт про науково-дослідну роботу по темі № 06БФ050-04 «Геоінформаційне тематичне картографування: проблемно-орієнтований підхід та семіотичні основи.

- Розробка підходів до використання принципів картосеміотики при створенні карт», 2008р., (проміжний), № ДР 0106u005752. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – С. 39-39, додаток А – С. 48-49.
8. Палієнко Л. О. Київська наукова школа тематичного та комплексного атласного картографування (1950-1980). – К.: Сталь, 2009. – 180 с.
 9. Полякова Н. О. Картографічне забезпечення функціонування інтегрованої ГІС для управління експлуатацією міських підземних комунікацій (на прикладі Києва) / Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.12; НАН України. Ін-т географії. – К., 2005. – 20 с.
 10. Полякова Н. О., Шевченко В. О., Луценко П. В. Інформаційна ємність карт // Звіт про науково-дослідну роботу по темі № 06БФ050-04 «Геоінформаційне тематичне картографування: проблемно-орієнтований підхід та семіотичні основи. Розробка підходів до використання принципів картосеміотики при створенні карт», 2008р., (проміжний), № ДР 0106u005752. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – С. 25-32.
 11. Золовський А. П. Комплексное картографирование экономики сельского хозяйства. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.
 12. Орещенко А. В. Умовні позначення для тривимірних картографічних моделей // Звіт про науково-дослідну роботу по темі № 06БФ050-04 «Геоінформаційне тематичне картографування: проблемно-орієнтований підхід та семіотичні основи. Розробка підходів до використання принципів картосеміотики при створенні карт», 2008р., (проміжний), № ДР 0106u005752. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – С. 40-44
 13. Охрана природы и использование природных ресурсов в советских и зарубежных атласах: тематика и условные знаки: Научно-справочное пособие // Левицкий И. Ю., Пересадыко В. А. – М.: ЦНИИГАиК, 1986. – 214 с.
 14. Молочко В. В. Проектування нових систем умовних знаків для навчальних карт // Картографія та вища школа: зб. наук. праць. – Вінниця: Держ. карт. фабрика, 2004. – Вип. 9. – С. 13-17
 15. Шевченко В. О., Бондаренко Е. Л. Типові легенди еколого-географічних карт // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 2004. – №5. – С. 48-49.
 16. Шевченко В. О., Володченко А. Семіотичний аналіз шкільно-красознавчих атласів України // Картографія та вища школа: зб. наук. праць. – К.: ПП «Обрій», 2001. – Вип. 5. – С. 5-9.
 17. Шевченко В. О., Полякова Н. О. Картографічна мовна система та її ознаки // Вісник геодезії та картографії. – 2006. – № 6. – С. 10-11.
 18. Polyakova N. Cartosemiotic analysis of atlases as the method of their content studying // ICA Workshop “Cartography, Cartosemiotics and Ecological Safety” March 30, 2008. NAU, Kyiv, Ukraine, CD.
 19. Polyakova N. Semantic structure of the individual thematic cartographic works // December 6 to 9, 2007. Vienna, Austria, CD.
 20. Polyakova N. Semantic structure of the typical thematic map contents in the geoinformational mapping // Abstracts of papers XXIII International Cartographic Conference August, 4 to 10, 2007, Moscow, Russia. – Moscow: Роскартография, из-во «Немецкая фабрика печати», 2007. – S. 73.
 21. Polyakova N. Typical semiotic atlas structure // ICA Workshop “Ecological Cartosemiotics and Ecological Safety” March 28, 2007. NAU, Kyiv, Ukraine, CD.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Круль В.П., завідувач кафедри фізичної географії та раціонального природокористування, Чернівецький національний університет

д.геогр.н., проф. Джаман В.О., завідувач кафедри географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

УДК 911. 3:37(477)(091)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

О. Г. Заячук

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

O. G. Zayachuk. The history of education Development in Chernivtsi region. Education is a social and spiritual support for life activity of the society in present-day world. The system of education in the Chernivtsi Region is considered as a totality of mutually interconnected components (educational establishments and organizations that maintain their work and deliver other service). The system was not static in the course of centuries, but was essentially changing and reformed.

Due to certain circumstances, the present-day territory of the Chernivtsi Administrative Region has experienced several historic stages of state-political and social-economic development.

Historiographical analysis of the development of education on the territory of Chernivtsi region gives an opportunity to distinguish several stages of its formation: 1) the Austrian stage (second half of the XVIII-th – beginning of the XX-th centuries), 2) romanian stage (1918-1940), 3) soviet stage (40-ies – 90-ies of the XX-th century), 4) contemporary stage (since the 90-ies of the XX-th century).

Key words: historiographical analysis; система освіти; початкова освіта; середня освіта; system of education, educational and upbringing complex.

Постановка проблеми. У сучасному світі освіта є соціальною і духовною опорою життєдіяльності суспільства. Систему освіти Чернівецької області ми розглядаємо як сукупність визначених компонентів (закладів освіти та обслуговуючих їх організацій) між якими існує тісний взаємозв'язок. Впродовж багатьох століть система освіти досліджуваного регіону не була статичною, поступово зазнавала суттєвих змін і реформ.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Висвітленням освітніх процесів на території Чернівецької області займалися видатні педагоги минулих епох – С. Смоль-Стоцький, М. Кордуба, Г. Піддубний, у працях яких проаналізовано діяльність середніх навчальних закладів у контексті суспільно-політичних, економічних і національно-культурних процесів освітніх організацій XIX-XX століть. Сучасні педагоги С. Давлаурак та Р. Мацьопа висвітлюють політику румунізації в галузі народної освіти (1918–1940рр.) [1]. Також розвиток освіти історико-географічних таксонів сучасної території Чернівецької області у різні історичні періоди перебувають у полі дослідження істориків – В. Ботушанського [4], Т. Марусик. [3], І. Ковальчук [2]. Характерна ознака проаналізованих праць полягає у тому, що абсолютна їх більшість підготовлена діячами буковинського шкільництва, педагогами та істориками.

Мета і завдання. Здійснити історіографічний аналіз розвитку діяльності освітніх закладів, виділити етапи становлення освіти у розрізі історико-географічних таксонів Чернівецької області та проаналізувати їх.

Виклад основного матеріалу. Сучасна територія Чернівецької області в силу багатьох

обставин, пройшла ряд історичних етапів державно-політичного та соціально-економічного розвитку. Кожен з них мав вплив на формування системи освіти в історичному й географічному аспектах. Чернівецька область утворена 7 липня 1940 р., після воз'єднання Північної Буковини і Північної Бессарабії у єдиній УРСР. До 1940 р. ми можемо говорити про розвиток освіти саме у вищезазначених історико-географічних краях.

На час приєднання Буковини до Австрії освіта перебувала у глибокому занепаді. На території краю не було жодного освітнього закладу, майже все населення було неписьменним. Зміна державно-політичного устрою на території Північної Буковини мала позитивні наслідки щодо реформування освіти. Вже у 80-х роках XVIII ст. на Буковину поширюється закон про обов'язкове навчання, відкриваються школи трьох типів – парафіяльні, тривіальні та нормальні, які безпосередньо підпорядковуються церкві. У школах навчалися діти різних національностей – німці, молдавани та українці. Навчання велося німецькою та румунською мовами, українську мову вивчали, як один із предметів. До 1873 р. навчальний рік у школах тривав 11 місяців (з 1 жовтня до 1 вересня), а з 1873 р. – з 1 вересня до 1 серпня. Заклади середньої освіти були представлені лише у Чернівцях. Вищу освіту представники заможних верств краю здобували у Львівському університеті та Львівській духовній семінарії. Після смерті Йосифа II Австрія переживає більш ніж 50-річний застій, що вкрай негативно позначився на розвитку освіти краю. Внаслідок скасування шкільного примусу кількість шкіл зменшилась майже удвічі [5].

Позитивні зміни настають на початку 60 рр. XIX ст. У травні 1869 р. прийнято імперський закон, згідно якого церква відділялась від школи,

відповідальність за безкоштовний, обов'язковий навчально-виховний процес школярів брала на себе держава. Представники церкви мали лише право на викладання закону Божого у народних школах [8, с.5-12]. Згідно крайового закону Буковини від 30 січня 1873р. школу зобов'язані відвідувати діти 7-13 років та навчатись впродовж 6 років. У 1869 р. створено вищу інстанцію у справах нагляду та керівництва школами Буковини – крайову шкільну раду, до компетенції якої входив контроль за діяльністю повітових і місцевих шкільних рад, педагогічних семінарій, затвердження директорів та викладачів шкіл, навчальних планів, посібників та підручників. До керівних органів освіти того часу можемо й віднести екзаменаційні комісії на право викладання в середніх, загальних народних та міщанських школах.

Початкова освіта представлена народними школами, кількість яких швидко зростає, так у 1850 р. – 55, а на 31 грудня 1912р – 537, з них 214 з українською мовою викладання та 19 змішаних. Школи поділялись на народні та трикласні або восьмикласні (міські). Напередодні Першої світової війни на території Північної Буковини не було фактично жодної громади без початкової школи. Найбільша кількість початкових шкіл функціонувала у Кіцманському повіті. З 120 тис. дітей шкільного віку навчальні заклади відвідувало 112 тис. [7]. У 1871 р. в Чернівцях, діяло 15 шкіл. Майже у всіх народних школах не вистачало підручників та навчальних посібників.

Станом на 1904р. кількість шкіл у Чернівцях збільшилась до XIX, серед них 13 – державних та 6 приватних. Серед державних шкіл: по 2 – шести-класних дівочих та хлопчачих; 1 – п'ятикласна; 4 – чотириохкласні; 3 – двокласні; 1 – однокласна, з них 11 – з німецькою та 2 – з румунською мовою викладання та з вивченням української, румунської і польської мов. З приватних – 4-класна євангелістська народна школа з німецькою мовою навчання; вища православна дівоча школа з румунською мовою навчання; 4-класна православна хлопчача школа з румунською мовою; єврейсько-німецька з німецькою мовою навчання; монастирська школа «Святе сімейство» з німецькою мовою; румунська дівоча школа-інтернат [7, с.29]. Варто зауважити, що 1-класну чи 4-класну школу не слід розуміти як заклад з однорічним чи чотирирічним навчанням. У всіх школах навчання розраховано на 6 років, але школу відкривали при наявності 40 учнів (один клас), відповідно при наявності 80-ти учнів школа ставала двокласною тощо [5, с.139].

Помітними були успіхи у розвитку середньої освіти краю, яка на той момент була представлена

середніми школами, гімназіями та ліцеями. Так, на початок ХХ ст. у Північній Буковині функціонували: українська державна гімназія у Вижниці (з 1908 р.), німецькомовна з українськомовними класами у Кіцмані (з 1904 р.), 2 державних німецько-українських гімназії (1808р., 1856р.), чоловіча гімназія «Мирон Костин» (1901 р.) та державна жіноча гімназія «Отля Доамна» (1898 р.) у Чернівцях. Також діяла низка ліцеїв у Чернівцях - 8 та ліцей-інтернат у Кіцмані. Більшість закладів середньої освіти були німецькомовними, однак функціонували також і змішані (з двома мовами викладання). Після закінчення ліцею випускники отримували атестат зрілості.

Професійна освіта даного періоду представлена сільсько-господарськими та ремісничими школами. У 1871 р. у Чернівцях відкрито Крайову сільськогосподарську середню школу з німецькою мовою викладання та платним трьохрічним навчанням. З 1897 р. у Кіцмані діяла нижча сільськогосподарська школа. Однак, сільськогосподарська освіта не набула у краї широкого розвитку з огляду на малоземелля українського селянства. У 1873р. розпочало роботу Чернівецьке державне промислове вище училище, де готували спеціалістів комерційної та технічної кваліфікації для промислових та фінансових підприємств, будівництва та транспорту. Також функціонувала крайова ткацька школа у Чернівцях, кошикарська у Сторожинці (1891р.) та різьбярська у Вижниці (1905 р.). У 1910-11 н.р. у краї нараховувалось 11 ремісничих шкіл, з 1244 учнями [5].

До спеціальних навчальних закладів краю даного періоду належала й акушерська школа – один з найстаріших закладів Буковини (1809 р.).

Впродовж Австрійського періоду на території Північної Буковини діяла низка освітніх установ, що займалася підготовкою педагогічних працівників – приватна реальна гімназія у Вашківцях; православна учительська препаранда, приватна учительська семінарія для дівчат, чоловіча школа з підготовки вчителів, жіноча школа з підготовки вчителів «Марія Войкіца» у Чернівцях. Після закінчення вищезазначених закладів кандидати на вчительські посади складали іспит спеціальним екзаменаційним комісіям.

Визначною подією науково-освітнього життя Буковини стало відкриття Чернівецького університету 4 жовтня 1875 р. Університету присвоєно офіційну назву “ Чернівецький імператорський і королівський імені Франца Йосифа університет “. Даний заклад був німецькомовним та налічував лише три факультети – теологічний, юридичний та філософський. Університет мав на меті перш за все прилучити населення до німецької культури,

однак його відкриття справило позитивний вплив на всі народності краю.

Найбільшим освітнім центром Північної Буковини, на момент панування Австрії, можемо вважати Чернівці, адже саме тут представлені заклади освіти всіх типів та розташовані представництва органів управління.

На території Хотинського повіту, що належав до складу Бессарабії під владою Російської імперії розвиток освіти гальмувався великодержавницькою політикою царського уряду. Навчання велося виключно російською мовою. Найбільш освіченою частиною населення були поміщики та духовенство. Освіта на території повіту представлена початковою, середньою та професійною.

Початкову ланку освіти представляли школи грамоти і церковно-парафіяльні (церковно-приходські) школи, діяльність яких полягала у вивченні учнями азів арифметики, Закону Божого, оволодіння навичками письма, читання та виховання підростаючого покоління у дусі віри до православної церкви.

До середньої ланки освіти належали училища, прогімназії та гімназії. Станом на 1888-89 н. р. у повіті нараховувалось 55 училищ, із них 52 – однокласні та 3 – двокласні [4]. При більшості училищ працювали ремісничі класи, що за встановлену плату займались підготовкою учнів з певного виду ремесла (швейного, палітурного, взуттєвого, ковальського, бондарського). У 1906 р. відкрито жіночу прогімназію, мета закладу полягала у підготовці учнів до вступу у гімназію. Також у Хотині функціонувало 3 гімназії.

Професійну освіту представляли ремісничі училища та, як уже зазначалось, школи з ремісничими класами. Згідно навчального плану училищ передбачалось вивчення Закону Божого, російської мови, арифметики, малювання, німецької та французької мов. Навчання в училищах не гарантувало вступу до вищих навчальних закладів, а лише надавало можливість після закінчення працювати на підприємствах промисловості та торгівлі на найнижчих посадах. У 1852 р. відкрито Хотинське державне трикласне повітове народне училище для дітей дворян з російською мовою викладання, де готували вчителів для народних шкіл.

У другій половині XIX ст. освітня справа розвивалася завдяки зусиллям місцевого земства. Кількість початкових шкіл поступово збільшувалась, та на початок XX ст. становила 68 закладів. Освіта ставала доступною для більшості верств населення. У ланці середньої освіти з'являється 7 приватних училищ. Також діяло 18 державних приходських, 9 міністерських та одне залізничне училище. У Хотині початкову освіту можна було

здобути у двокласному Успенському училищі, п'яти однокласних та двох приватних народних училищах. Незважаючи на позитивні зрушення у стані освіти, на початок XX ст. поза школою залишалось понад 30 тис. дітей шкільного віку.

Новий період розвитку освіти на території Чернівецької області припадає на роки панування Королівської Румунії (1918-1940рр.). Політика нового уряду спрямовувалась на розвиток румунської культури та освіти. Румунізацію українського населення розпочали зі школи: згідно закону № 17038/19 від 30 грудня 1918р. у всіх школах краю введено румунську мову викладання, українською навіть заборонялося спілкуватись [1]. За Румунського періоду освіта на території Чернівецької області почала занепадати: кількість шкіл стрімко зменшувалася, виділялись мізерні кошти на фінансування освіти, стрімко зростала кількість неписьменного населення. Якщо в Північній Буковині у 1918 р. налічувалось 216 українських шкіл, то у 1922 р. – 153, а у 1928 р. не існувало жодної. На 1939 р. близько 78% міського та 84,4% сільського населення були неписьменними. Основною освітньою та виховною державною установою стала румунська початкова школа з чотирирічним терміном навчанням. Згідно статистичних даних у 1927-28 н. р. навчання охоплено 49% дітей шкільного віку, у 1938-39н.р. кількість учнів ще знизилась та становила 35,9% [1].

Недоступною для українського населення Північної Буковини та Північної Бессарабії стала й середня освіта. Українські гімназії в Чернівцях, Кіцмані, Вижниці повністю румунізовано та переведено в ранг ліцеїв з 7-річним навчанням. Станом на 1928 р. на території Чернівецької області діяло 19 ліцеїв (17 – на території Пн. Буковини та жіночий і чоловічий у Хотині). Особливістю середньої освіти даного періоду стало збільшення числа учнів румунської національності у співвідношенні 2:1. Нововведенням є відкриття жіночих професійних шкіл. Вищу освіту можна було здобути в зрумунізованому Чернівецькому університеті де з 1923 р. на базі філософського створено філософсько-філологічний і природничий факультети.

Сьогоднішній стан освіти Чернівецької області тісно пов'язаний з радянським періодом. Встановлення у червні 1940р. радянської влади стало початком реформування освітньої діяльності краю, ряд реформ майже повністю змінив структуру освіти області. Першочерговим завданням нової влади було підняття загальноосвітнього і культурного рівня населення Чернівецької області. Із сусідніх областей направлено понад тисячу вчителів для ліквідації неписьменності населення

різного віку. На вересень 1940р. функціонувало близько 400 новостворених українських шкіл. У 1944-45 н.р. у області функціонувало 536 шкіл, з українською мовою навчання - 406, молдавською - 111, російською - 10, єврейською - 9. У Чернівцях діяло 33 школи, серед них 19 - українських, 6 - молдавських, 6 - єврейських, 2 - російських [3]. У містах і селах області створено широку мережу освітніх закладів. Відновили свою роботу Чернівецький університет та учительський педагогічний інститут (у 1955 р. об'єднано з університетом), відкритий Чернівецький медичний інститут. Кількість студентів трьох існуючих вузів на початок 1945-46 н. р. становила 2777 осіб [3].

Забезпечення вчительськими кадрами здійснювалось шляхом підготовки на короткотермінових курсах (за 1944-50рр. було підготовлено та перепідготовлено 2655 вчителів) у Чернівецькому та Хотинському педагогічних училищах, учительському інституті та університеті.

У 50-60-х рр. була кардинально змінена попередня організаційна система освіти та фактично створена нова, яку представляли дошкільні, загальноосвітні шкільні, позашкільні установи, заклади підготовки спеціалістів робітничих професій (ПТУ та СПТУ), заклади підготовки фахівців з середньою спеціальною та вищою освітою і заклади професійної перепідготовки спеціалістів. Дана система існувала впродовж всього радянського періоду. Особливістю даного етапу є те, що всі заклади освіти були державними.

Із здобуттям Україною незалежності відбулися суттєві зміни у компонентній структурі освіти Чернівецької області. Зменшилась кількість дошкільних закладів з 368 (1990р.) до 312 (1995р.), професійно-технічних відповідно з 20 до 17, значна кількість загальноосвітніх середніх шкіл реорганізовано у заклади нового типу. Поряд з державними закладами середньої освіти успішно функціонують і приватні.

На початок 2008-09 н. р. в області українською мовою навчається 82% учнів, румунською - 17%, та російською - 1% [6]. Крім українсько-, російсько- та румунськомовних працювали школи та класи, де навчання проводилось декількома мовами. Значна кількість закладів I-II рівнів акредитації реорганізовано на III-IV р. а., відкрито філії вищих навчальних закладів інших міст України.

Висновки. Історіографічний аналіз розвитку освіти на території Чернівецької області дозволяє виділити декілька етапів її становлення, а саме: 1) австрійський етап (друга половина XVIII ст. - початок XX ст.) - характерним є поступовий

розвиток та вдосконалення системи освіти за рахунок створеної законодавчої бази та сприятливих умов для відкриття закладів освіти різних рівнів - початкових, середніх та фахових;

2) румунський етап (1918-1940 рр.) характеризується занепадом освіти та масовим закриттям освітніх закладів, а відтак зубожінням освітньо-культурно рівня населення;

3) радянський етап (40-90 рр. XX ст.) відзначається реорганізацією освіти та становленням нової освітньої системи;

4) сучасний етап (з 90-х р. XX ст.) - спостерігається вдосконалення організаційної та реструктуризація компонентної структури освіти.

Список літератури

1. Ботушанський В. Розвиток народної (початкової) освіти в Чернівцях наприкінці XVIII - на початку XX ст. / Василь Ботушанський // Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. - 2008. - № 3. - С.137-146.
2. Далавурак С. В. Політика румунізації в галузі народної освіти на Буковині (1918-1940рр.) / С. В. Далавурак, Р. Л. Мацьопа // 50р. возз'єднання Пн. Буковини з Радянською Україною у складі СРСР: Тези доповідей конференції / травень 1990р. / - Чернівці, 1990. - С. 182-184.
3. Ковальчук І. В. Короткий огляд шкільництва в Хотинському повіті Бессарабії кінця XIX - початок XX століття.: Досвід і перспективи розвитку: Ковальчук І. В. // [Підготовка педагогічних кадрів і діяльність навчальних закладів нового типу в системі національної освіти] Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. - Чернівці, 1998. - Ч.1. - С. 101-106.
4. Марусик Т. В. Розвиток освіти на Буковині (1944-1955рр.). / Марусик Т. В., Іванчук М. Г. // 50 р. возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною у складі СРСР. Тези доповідей конференції / травень 1990р. / - Чернівці, 1990 - С. 162-164.
5. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Сірополко Степан. - К.: Наук. думка, 2001. - 912с.
6. Статистичний бюлетень "Загальноосвітні навчальні заклади на початок 2008/09 навчального року" - Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2008. - 24с.
7. Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit mit besonderer Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens/ Borneman I., Tiefentaler P., Wagner R. - Munchen, Stuttgart? 1988. - 209 S.

Рецензенти:

к.геогр.н., доц. Костащук І.І., кафедра географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

к.геогр.н., доц. Кузишин А.В., Тернопільський національний педагогічний університет

УДК [911.3:332.33+528.44] (477.85) (091)

ІСТОРІЯ ВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬНО-КАДАСТРОВИХ РОБІТ В ЧЕРНІВЦЯХ ТА ОБЛАСТІ

*В.О. Печенюк**Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича*

V. O. Pecheniuk History of conduct landed cadastre works in Tchernivtsi and area. The pictures of the landed resources began to acquire more formalized maintenance and reached to our times as the structured system of knowledges, which in the process of the historical development got the name the «landed cadastre». A requirement in the system of account of amount and quality of lands and rights on them arose up in the days of appearance of the first state educations and becoming of peculiar on earth as on the object of the real estate and mean of production. From ancient times and in dark ages the state inculcates the account of earths, as special earth registration west with the purpose of taxation. Farther there was a necessity to take measures in relation to legitimation of right of private ownership, in particular, at an inheritance, exchange and others like that. Together with the receipt of independence, it was comprehend many aspects of public life, including landed relations Ukraine. Reformation given to the sector lasts and until now. Sure, such process clashes problems and contradictions, to untie which historical experience can help. Building the landed relations, it would cost to appeal our state to experience of previous generations.

Keywords: landed cadastre; landed resources; Registration of right of ownership.

Постановка проблеми. Разом зі здобуттям незалежності, Україні довелося переосмислити багато аспектів суспільного життя, в тому числі і земельні відносини. Реформування даного сектору триває і досі. Безумовно, такий процес стикається з проблемами та суперечностями, розв'язати які може допомогти історичний досвід.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженнями земельних відносин, в тому числі й на території сучасної Чернівецької області, займається П.Ф. Козьмук. Його наукові праці, присвячені дослідженню земельних ресурсів та їх використання, висвітлюють також історичний аспект формування земельних відносин. Його праця у співавторстві з А.П. Козьмуком під назвою «Державна реєстрація земельних ділянок, іншого нерухомого майна та прав на них» дає детальний екскурс в історію становлення порядку ведення земельно-кадастрових робіт на Буковині. Цікава для уявлень про створення земельного кадастру є праця Р.Ф. Кайндля «Істрія Чернівців», яка охопила і цей аспект. Взагалі, існує велика кількість публікацій у засобах масової інформації з посиланнями на архівні документи, де описується процес формування земельних відносин з огляду на історичні передумови.

Мета дослідження: на основі наявних історичних відомостей проаналізувати шляхи подолання сучасних проблем у галузі земельних відносин на прикладі Чернівецької області.

Виклад основного матеріалу. Для забезпечення свого існування та розвитку людство здавна вчилася використовувати природні багатства. Не винятком в цьому питанні стала і земля, як першочергова умова отримання врожаїв їстівних рослинних культур та забезпечення територіями людських поселень для потреб їхньої

життєдіяльності. З розвитком людського суспільства переосмислювалось та вдосконалювалось значення землі, як життєво необхідного ресурсу. Уявлення про земельні ресурси починали набувати все більш формалізованого змісту і дійшли до наших часів як структурована система знань, яка в процесі свого історичного розвитку отримала назву «земельний кадастр». Значення цього терміну спочатку зводилось до збору найпростіших відомостей про землі. Згодом воно трансформувалось у значно складніший елемент у системі суспільних відносин.

Потреба у системі обліку кількості і якості земель та прав на них виникла за часів появи перших державних утворень та становлення приватної власності на землю як на об'єкт нерухомого майна та засіб виробництва. З давніх часів та у середньовіччя держава запроваджує облік земель, як спеціальний земельно-обліковий захід із метою оподаткування. Далі виникла необхідність вжити заходів щодо узаконення права приватної власності, зокрема, при спадкуванні, обміні тощо. Таким чином, утворення держави обумовлює вже необхідність ведення земельного кадастру за двоєдиним призначенням, а саме – оподаткування та узаконення права власності на землю шляхом внесення відомостей до спеціальних реєстрів про розмір земельної власності, опис її місцезнаходження, відомості про власників, а надалі і розмір прибутку, який одержується із земельних угідь різної якості, спосіб їх обробітку та набір культур, придатних для вирощування на землях різної якості [2, 68]. Поява капіталістичних відносин у новий час сприяла реформуванню земельної політики і становленню основних механізмів земельно-суспільних відносин, більшість з яких діють і по сьогодні. Зокрема,

державна влада упорядковує систему оподаткування запровадженням детальних земельних кадастрів, до яких вносять: докладний опис земельної власності (права, сервітути, судові та кредитні обтяження, перелік співвласників), дані про розміри, місце розташування, конфігурацію земельної власності й наявних угідь, господарський стан, якість і доходність земель, проведені ґрунтовні земельні поліпшення, а також відомості про грошову оцінку (ціну продажу) земель. Запроваджуються державні реєстри великих землеволодінь (маєтків) і реєстри парцел - окремих земельних ділянок у межах угідь кожної земельної власності, які виступали основою селянського (дрібного) землеволодіння та землекористування [2, 68].

Задокументовані землевпорядні дії, відомості про які збереглися до наших часів, беруть свій початок з другої половини XVIII сторіччя, коли більша частина території сучасної Чернівецької області стала частиною Австрійської імперії в 1774 році [1].

У 1782 році було встановлено адміністративні межі міста Чернівців [5, 271], а з 1781 по 1918 роки велись об'ємні реєстраційні книги – «Крайові табули Буковини». Ґрунтовні земельно-кадастрові роботи були проведені на території Буковини у 1819-1823 роках, а з 1854 по 1857 роки велось уточнення показників кадастру та перші земельно-оціночні роботи, з метою визначення прибутковості земельних ділянок. Реєстру підлягали всі земельні угіддя краю по всіх населених пунктах із характеристикою кожного виду угідь, кожної парцели, нанесення місцезнаходження їх меж та розмірів на відповідні карти-схеми, присвоювались парцелям (земельним ділянкам) кадастрові номери, визначалась якість та прибутковість землеволодінь із зазначенням власності. Реєстрація земельної власності здійснювалась у ґрунтових (поземельних) книгах, а цивільно-правові угоди реєструвались з 1779 року у «контрактових протоколах», а з 1783 року у «книгах зобов'язань» реєструвались сервітути та обтяження на використання конкретних земельних ділянок [2, 68].

Для ведення поземельних книг призначались спеціальні чиновники, на яких покладалась особлива відповідальність за професійну за достовірну фіксацію інформації в системі земельного кадастру, також ці чиновники отримували досить високу заробітну платню [5, 272].

«Крайові табули Буковини» – це перші носії земельно-кадастрової інформації на території Чернівецької області. У них реєструвались всі маєтки і вносились усі суттєві відомості як про земельну власність, так і про іншу нерухомість, їх власників та співвласників. У табули вносились

копії усіх судових вироків, що стосувались того чи іншого маєтку, офіційні рішення органів влади, заяви, скарги, прохання про ті чи інші зміни, претензії, ратифікаційні вердикти, компромісні угоди, сервітути, повноваження власника, які з якихось причин передавались іншому. У табулярних книгах містились також ситуаційні плани, кадастрові карти-схеми угідь із нумерацією всіх парцел, фільварків (маєтків), дублікати документів на власність, угоди, гарантійні листи, копії заставних, адреси проживання власників, довідки священників про дату смерті власника (співвласника) і місце його поховання. Табулярні книги містять великий конкретний матеріал про приватновласницькі маєтки, їх економічний і фінансовий стан, площу всіх земельних угідь, їх якість, вартість кожного з угідь та об'єктів маєтку і його сумарну вартість. Ретельно фіксувались всі акти купівлі-продажу, обмін, застава. При продажі, заставі, фіксувалось чи весь маєток, чи частина, коли, кому та за яку ціну відчужено. При передачі у спадщину чи іншому власнику у книгах зазначались права пріоритету на спадщину, рішення про поділ маєтку й створення нового «табулярного тіла» (об'єкта реєстрації земельної власності), вказувалися спадкоємці, розмір спадщини кожному, спосіб успадкування, час, умови. Особливо фіксувались спростування фальсифікацій щодо спадщини (якщо такі були), угоди про посередників, сервітути. Значне місце у табулярних книгах відведено записам про кредити : кредитор, час, розмір, термін, відсоток, погашення, гарантії, санкції при заборгованості. Детально вносились суми викупних платежів, ексекуцій і ліcitaцій, усі вексельні зобов'язання, претензії кредиторів, а також розмір податків, недоїмок. Особливо детально представлялись у книгах орендні відносини, зафіксовані в орендних угодах, та поточна інформація про їх дотримання: особа орендаря, орендовані земельні площі й об'єкти нерухомості, річна орендна плата і спосіб її внесення, термін оренди, виробничі зобов'язання орендаря й власника, санкції щодо сторін у разі недотримання угоди [2, 72].

Разом з тим, після збору кадастрової інформації, перед владою постали завдання щодо реформування наявних земельних відносин. Зокрема, є відомості про надзвичайну роздробленість землеволодінь, особливо селянських, що значно ускладнювало ефективне землеробство. Значна кількість селянських земель була розташована у 5-12 місцях на віддалі 2-5 км [2, 73]. До багатьох земельних ділянок були під'їзди лише через суміжні ділянки, що викликало часті суперечки із сусідами. Така розкиданість

земельних парцел (ділянок) викликала труднощі проведення обмірів та обліку у ґрунтових (Поземельних) книгах. Нерідко у селі, де було 1000 власників землі, необхідно було обміряти та реєструвати 5-12 тисяч об'єктів земельної власності. Щоб забезпечити непорушність цієї власності на організацію під'їздів використовувалось 6-10 відсотків земель під межі та дороги, які, в свою чергу, були предметом постійних непорозумінь і сварок між сусідніми власниками, ускладнювали використання сільськогосподарської техніки, здійснення меліорації земель та інші поліпшення [2, 73]. З метою покращення такого недосконалого устрою земельної власності на Буковині, як і в усій Австрії, набула форма так званої «комасації», тобто зведення розрізнених парцел одного і того ж власника в укрупнені земельні ділянки або й в одну. Так, у 1869 р. в Австрії, було прийнято загальноімперський закон про дозвіл на обмін земельних ділянок із метою ліквідації черезсмужжя та покращення землеустрою. А навесні 1870 р. цісарем було видано відповідний крайовий закон для Буковини про право обміну ділянками землі. Надалі розширювалось право регулювання державою цього процесу, зокрема, вводилась примусова комасація у разі проведення якихось важливих робіт регіонального чи загальнодержавного значення. Цей закон мав важливе значення при будівництві шосейних доріг та залізниць. Проведена комасація дала суттєві позитивні наслідки: покращення конфігурації полів (випрямлення меж), збільшення їх розмірів, покращення ефективності обробітку земель, на віддалених, але дешевих парцелах внаслідок об'єднання яких з'явилися нові хутірні поселення і вже до початку ХХ століття на Буковині більшість земель було зведено в укрупнені комплекси [2, 73-74].

Щодо території Північної Бессарабії, яка входила до складу Російської імперії, то на ній також проводилися роботи щодо впорядкування земель в рамках Генерального межування від 1765 року. Воно мало на меті встановлення кількісних показників земельних ресурсів як взагалі, так і державних та поміщицьких угідь по адміністративним утворенням та реєструвати великі землеволодіння і землекористування на основі встановлених фактичних достовірних відомостей про них із закріпленням меж на місцевості та на планово-картографічному матеріалі. У 1838 р. розпочалися обміри та реєстрація земель державної власності, селянських наділів та поміщицьких землеволодінь [2, 82].

Новим етапом у розвитку земельних відносин у Російській імперії стало скасування в 1861 році

кріпосного права. Це давало селянам право набувати у власність земельні ділянки для здійснення своєї сільськогосподарської діяльності. Відомості про приватні селянські господарства заносились до державних реєстраційних поземельних книг єдиного зразка.

За часів «Столипінської реформи» 1906-1912 років земельно-кадастрові роботи набули відкритості, були соціально спрямованими, із достатньо високим рівнем демократичного вирішення земельних питань на місцях. Водночас держава взяла на себе обов'язки гарантії прав власників та користувачів на набуті, у законному порядку, земельні ділянки шляхом їх державної реєстрації [2, 83].

Система державної реєстрації земельних ділянок і прав на них австрійського та російського зразка проіснувала на території сучасної Чернівецької області до приходу радянської влади. З приєднанням Чернівецької області до складу УРСР була ліквідована приватна власність на землю, а держава проголошувалась монополістом у галузі земельних відносин. Землі приватних селянських господарств примусово об'єднувались в колективні господарства в рамках всесоюзного руху під назвою «колективізація». Саме колективні сільськогосподарські підприємства стали основною одиницею у виробництві сільськогосподарської продукції в СРСР.

В містах також не існувало власності на присадибні земельні ділянки, проте громадяни мали можливість отримати в користування земельну частку для індивідуальної забудови відповідно до рішення органів місцевого самоврядування. Та розпоряджатися на власний розсуд наданими в користування землями само собою було заборонено.

Але за таких умов облік земель не припинявся. Починаючи з повоєнних років при місцевих радах велися спеціальні земельно-шнурові книги, в яких записувались кількісні та якісні характеристики земель та відомості про землекористувачів, за якими закріплювалися певні земельні ділянки [4]. Землевпорядна наука інтенсивно розвивалась. Ціла низка проектних інститутів займалась розробкою проектів нових схем вдосконалень існуючих землекористувань. Розроблялись проекти щодо покращень властивостей земель шляхом вжиття протиерозійних заходів, оптимізації меж земельних угідь та інше.

У 1991 році в Україні розпочалась земельна реформа, яка триває і по нині. Основними завданнями цієї реформи є надання можливості громадянам набути право власності на землю, впровадження нових, більш прогресивних форм

господарювання на землі, створення прозорої системи земельних відносин та вдосконалення законодавчої бази. Розпочався складний процес розбудови системи землевпорядкування та державної реєстрації земельних ділянок і прав на них. Держава отримала новий земельний кодекс і почала створювати державний земельний кадастр. Розвиток сучасних технологій дозволив розробити автоматизовану систему ведення державного земельного кадастру та перейти до зберігання інформації про земельні ділянки та їхніх власників і користувачів на електронних носіях. Ця система перебуває в стані постійного оновлення, оскільки громадяни постійно набувають права на землю на первинному та вторинному ринку. Кожній земельній ділянці присвоюється унікальний кадастровий номер [3], за яким можна прослідкувати її «правову історію». Автоматизована система ведення державного земельного кадастру має уніфікований загальнодержавний характер, тобто збір даних проводиться за єдиним порядком в усіх регіонах країни.

Проте сучасна земельна реформа стикається з такими самими проблемами, що два сторіччя тому. Зокрема на землях сільськогосподарського призначення спостерігається велика кількість дрібних землеволодінь та землекористувань, які не мають достатнього виробничого потенціалу. Така роздробленість, яка виникла внаслідок роздержавлення земель колишніх колективних селянських господарств, унеможливує раціональне їх використання. З'явилося таке старе негативне явище як черезсмузжя. Звісно, така ситуація унеможливує нормальний розвиток сільськогосподарського виробництва. Навпаки, створюються умови для погіршення якості земель і спаду ефективності господарювання. Шляхи подолання цієї проблеми лежать в створенні крупніших господарств на основі дрібних селянських паїв на взаємовигідних умовах як для землевласників, так і для сільгоспвиробників.

Для унеможливлення різного роду зловживань у земельній сфері, процедура реєстрації прав на землю повинна здійснюватись в суворій відповідності до встановленого порядку. Значення такого підходу розуміли ще в ХІХ столітті, тому тогочасна система реєстрації була так добре

впорядкована і охоплювала так багато відомостей про землю та землекористувачів.

Висновки. Розбудовуючи земельні відносини, нашій державі варто було б звернутися до досвіду попередніх поколінь. Адже з огляду на історію, можна сказати, що основні принципи, які покладались в основу земельних відносин того часу, працюють і сьогодні. Проаналізувавши систему обліку земель яка була сформована на Буковині за часів Австро-Угорської імперії та сучасну систему ведення державного земельного кадастру, можна помітити багато спільних рис, зокрема ведення облікових поземельних книг, в яких записувалась відомості про землевласників та землекористувачів, присвоєння ділянкам кадастрових номерів, реєстрація обмежень прав власності, іпотеки, арештів та багато інших аспектів. Загальні засади господарювання на землі з часом не змінюються. Аналогічно можна припустити, що рецепти вирішення проблем, пов'язаних із землевпорядкуванням, ефективним та безпечним використанням земель можна знайти в історичних джерелах.

Список літератури

1. Кайндль Р. Ф. Історія Чернівців / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці: ВМЦ «Місто», 2003. – 276 с.
2. Козьмук П. Ф. Державна реєстрація земельних ділянок, іншого нерухомого майна та прав на них / П. Ф. Козьмук, А. П. Козьмук. – Чернівці: Букрек, 2004. – 224 с.
3. Козьмук П. Ф. Земельні ресурси Буковини: стан, моніторинг використання / Козьмук П. Ф., Куліш В. І., Чернявський О. А. – Чернівці: Букрек, 2007. – 384 с.
4. Офіційний сайт міста Чернівці [Електронний ресурс] // <http://www.city.cv.ua>
5. Печенюк В. О. Дещо зі створення кадастру у м. Чернівці / В. О. Печенюк // Матеріали студентської наукової конференції присвяченої 130-річчю Чернівецького університету (Чернівці, 11-12 травня 2005 р.). – Чернівці: Рута 2005. – С 271-272.

Рецензенти:

д.геогр.н., проф. Джаман В.О., завідувач кафедри географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

к.геогр.н., доц. Скрипник Я.П., кафедра географії України, картографії та геоінформатики, Чернівецький національний університет

к.геогр.н., асист. Кирпушко Я.В., директор Буковинського центру реконструкції та розвитку

**Вимоги до матеріалів, що подаються до
“Наукового вісника Чернівецького університету.
Вип.: Географія”**

Усі матеріали до Вісника подаються українською мовою, у роздрукованому вигляді з підписом автора на папері формату А4 (210x297 мм) (усі поля по 2 см, шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14, інтервал – 1,5). В електронному вигляді статті подаються на дискеті 3,5” (або електронною поштою) у форматі документу Word (або RTF).

На початку статті наводиться: УДК, назва статті, ім'я та прізвища авторів, організації, адреси включно з електронними. Статті мають містити короткий вступ, методичку роботи, результати досліджень та їх аналіз, висновки, список використаної літератури. Допускається використання не більше трьох рівнів заголовків. Посилання на джерела у тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням порядкового номера і використаних сторінок.

Резюме подається у файлі статті українською та англійською мовами. На початку резюме відповідною мовою окремим абзацом вказується повна назва статті та повний перелік авторів. Об'єм резюме 350-400 слів. В кінці резюме подається перелік ключових слів, розділених крапкою з комою. Текст, як український, так і англійський, повинен бути відредагованим і оформленим без помилок.

Ілюстрації подаються окремими файлами. Штрихові рисунки надсилати у форматі TIFF (300 dpi), фотографії лише у відтінках сірого, у форматах TIFF або JPG (не менше 200-300 dpi). Слід передбачити щоб усі дрібні елементи і написи в ілюстраціях читались при їх зменшенні до формату А5. Підписи до ілюстрацій подаються українською та англійською мовами. Обов'язкові посилання на ілюстрації в тексті.

Таблиці слід готувати у редакторі Microsoft Word або Excel і подавати в окремих файлах. Розмір таблиці не повинен перевищувати 11x16 см. Якщо таблиця більша, її слід розбити на декілька файлів/фрагментів.

Список використаних джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку після підзаголовка “Список літератури”.

До статей додаються дві рецензії – зовнішня і внутрішня, завірені відповідним чином.

Автори несуть повну відповідальність за зміст і достовірність викладених у статті матеріалів. Редколегія залишає за собою право відхилення статей, що не відповідають вимогам до наукових публікацій або у разі негативних рецензій.

Адреса редколегії випуску “Географія”:

58012, м. Чернівці-12, вул. Коцюбинського-2, ЧНУ ім. Ю. Федьковича,
географічний факультет. відповідальному секретарю асист. С.М. Кирилюку
<kiriluk_ elena@gala.net>

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького університету

Збірник наукових праць

Вип. 458: Географія

Літературний редактор *Колодій О. В.*

Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 458: Географія.
– Чернівці: Рута, 2009. – 104 с.

Naukovy Visnyk Chernivetskogo Universytetu: Zbirnyk Naukovykh Prats. Vyp. 458: Geografia. –
Chernivtsi, 2009. – 104 p.

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 891 від 08.04.2002 р.